ԱՆԱՅԻՍ

Յուշեր

891·99
Ա-79

01 JAN 2009
19 NOV 2010

ԱՆԱՅԻՍ
ԵՓՐԻՄԷ ԱԻԵՏԻՍԵԱՆ

ՅՈՒՇԵՐՍ

ՓԱՐԻԶ 1949
PRINTED IN FRANCE

20 FEB 2013

20922

1525-84

ՀԵՌԱԻՈՐ ՍԻՐԵԼԻԻ ՄԸ

«Պէտ է մեռեալներուն թողուլ իրենց հանգիստը եւ ապրողներուն իրենց պատրաւիրները»

ԱՔՍԵԼ ՄՈՒՆԹԷ

Ը ՏԵՆՉԱՍ, *սիրելիս, որ պատմեմ քեզի կեանքիս պատմութիւնը։ Բայց ի՞նչ է տերեւ մը անտառին բոլոր տերեւներուն մէջ, «Շնչէ ի՛նձա հողմ և ոչ եւս երեւի տեղի նորա։»*

Ո՞վ արիութիւնը ունեցած է անկեղծօրէն պատմելու իր կեանքը,

Մարդկային թշուառութեան մէջ եղբայրակիցներէս ո՞րը չէ ունեցած իր սոյթաքումը, վհատութեան, նոյն իսկ վատութեան պահերը։

Բայց քանի որ շատ բուռն է փափաքդ, տեղի պիտի տամ, թերեւս երբ կարդաս այս խոստովանութիւնս որ հրապարակային չէ՛, որովհետեւ միայն քեզի համար գրած եմ, (թէեւ ոչ ոք կրցած է գուշակել գրութեան մը ճակատագիրը,) թերեւս ես արդէն մեկնած ըլլամ այս աշխարհէն, այն աեն չիչէ թէ ոչինչ կրնայ հետեւիլ յիշատակի մը, բայց միայն ճըշմարտութիւնը, յաւերժական ճշմարտութիւնը։

Գիտես որ միշտ ինքզինքս առանց հաճոյախաոսութեան հակումի դատելու սովորութիւնը ունեցած եմ, ուրեմն պիտի խօսիմ առանց գեղեցկագոյնը ներկայացնելու ճիգի, առանց կեղծ ամօթխածութեան, արիաբար։ (1)

Գրքի մը մէջ, առհասարակ էջեր կան լուսաւէտ,

(1) Ցարակից անցքերը ևս պիտի պատմեմ, որովհետեւ շահեկան ժամանակամիջոցներ ապրած եմ, և ականատես եղած շատ դէպքերու։

էջեր ալ կան ուր մթնշաղ իջած է։ Սառներն ու լոյսը գիրկընդխառն են մարդկութեան ճամբուն վրայ, մի մեղադրեր զիս եթէ հոգիիս ծալքերէն երբեմն իջնէ մռայլը դառնութեան։

*
* *

Աղբար, մշտադալար հացիներով և թմրիի անտառներով զարդարուն բլուրի մը կողքին, որ կը կազմէ Պէչիկթաշի (Պոլսոյ մէկ արուարձանը) վերի մասը, պարտէզներով շրջապատուած սպիտակ փառաւոր տան մը մէջ ծնած եմ 1872 թուականին, Փետրուարի փոթորկաշունչ գիշեր մը։ Թերեւս ատոր համար հոգիս եղած է միշտ փոթորկոտ։

Այդ տունը ստացուածքն էր հօրս, Յակոբ Զօպանեանին։

Ակնէն գաղթած հանրածանօթ Զօպանեան ընտանիքը որ իր մէջ ունեցած է հին առեւտրականներ, վաճառականներ, գիտուններ, բանաստեղծներ, ինչպէս նաեւ առեւտրականներ. երկու ճիւղի բաժնուած է, երեց ու կրտսեր։

Զօպանեան-Հովհան գերդաստանին մասին ամբողջական մը կը պատմէ։

Հարիւրաւոր տարիներ առաջ Ակնայ մէջ ապրած են այր և կին մը, բարեկեցիկ եւ բարեհամբաւ։ Անոնք իրենց ամուսնութենէն անմիջապէս յետոյ չորս նահապետներ ունեցած են 12 մանչ զաւակներ որոնց իւրաքանչիւրը մէկ տարի ապրելէ յետոյ մեռած է։ Վերջին երախային մահուընէն վերջը այլեւս յուսահատ, կսկծահար, քաշուած են հեռաւոր գիւղ մը ինքզինքին տուած իրենց վիշտին։

Ամառ երեկոյ մը, արեւմուտքէն, իրենց տանը դրան բացուածքին մէջ յանկարծ կ'երեւայ կրօնաւոր մը, բաթձրահասակ, բարի կերպարանքով, կրօնաւոր մը որ չնմանիր ոչ մէկ ուրիշ կրօնաւորի, իր վերարկուին ծայրերէն կարծես սրբութիւն կը կաթի։ Ան կը խօսի սիրտերը դողդոջող ձայնով մը։

— Մի չատ տրտմիք, կ'ըսէ, ալ բաւ է որչափ լացիք, դուք ի մօտոյ պիտի ունենաք նորէն մանչ զաւակ մը որ այս անգամ պիտի ողջ մնայ։ Միայն թէ իր ծնունդէն մինչ 40 օր, մի մկրտէք, ես պիտի գամ և մկրտեմ զայն։

Ու կ'անհետանայ։

Այր ու կին ծունկի կուգան և արտասուելով կ'աղօթեն։

Արդարեւ նոյն տարւոյն մէջ կ'ունենան գեղեցիկ մանչ զաւակ մը, կը սպասեն 40 օր և նորէն խորհրդաւոր կրօնականը կուգայ և կը մկրտէ զայն։ Անունը կը դնէ «Հովիւ»։ Մկրտելէն յետոյ մօրը գիրկը կուտայ երախայն և կ'ըսէ.

— Առ զաւակդ, ան երջանիկ պիտի ապրի և հիմնադիրը պիտի ըլլայ մեծ տոհմի մը, երկար ժամանակ պիտի յիշուի իր անունը։ Զօպանեան ընտանիքին մէջ Հովիւ անունը կրող չատեր կան։

Իմ զարմիկներէս մէկը կը կոչուէր Յարութիւն-Հովիւ, թէև չէին գործածեր այդ երկրորդ անունը։

Վաւերագիր մը, ստորագրուած Ակնայ առաջնորդ կարապետ վարդապետի կողմէ, 18րդ դարուն, կը գրանուի Արշակ Զօպանեանին մօտ, որուն հօրը Յովհաննէս աղա Զօպանեանին աղօթագրքին միջէն գտնուած է։ Այդ վաւերաթուղթը կ'ստուգէ թէ վերոյիշեալ Հովիւ անունով մկրտուած երախային հայրը, Ռուբինեան Իշխանազուն մըն է որ Ռուբինեաններու պարտութեան ժամանակ, թշնամիներ առեւանգած և խոպան դաշտի մը մէջ ձգած են, խաչնարած մը, Պուզամ ա-

նունով զայն գտած, որդեգրած և Ակն քերելով մեծցուցած է։ Իշխանազունը թերեւս անգիտակից իր ծագումին, ջանացած է լաւ դիրքի մը հասնիլ և յաջողած է։ Ան ամուսնանալով անուանի ընտանիքի մը աղջկան հետ հայրը եղած է Հովիւի, կորսնցնելէ յետոյ 12 մանչ զաւակ, ինչպէս վերը պատմեցինք ու Հիվիւ, սերած Ռուբինեաններէ նախաձայրն է Հովհան — Զօպանեան գերդաստանին։

Գոնէ կարապետ Վարդապետ այնպէս կը վկայէ։

Նախ Զօպանեան մականունը եղած է Հովհան կամ Հովիւեան, ինչպէս մինչև հիմա այդ տոհմէն սերած անձեր Հովուեան անունը կը կրեն։

Զգիտցուիր թէ յետոյ ինչո՞ւ թրքերէն Զօպանեանի փոխուած է, հովիւ, թրքերէնը չօպան։

Հօրս ժամանակ իրենց ճիւղէն կ'ապրէին տակաւին Յարութիւն, Մարտիրոս և Գաբրիէլ Զօպանեանները, աչքառու սեղանաւոր եգիպտոսի փոխարքային (Խեդիւ)ին։ Անոնք ճոխ մեծատուներ էին, գրեթէ ամիրայներ, պէչիկթաշի Օհլամուր ըսուած լայնատարած բլուրին մեծ մասը անոնցն էր, ընդարձակ հողամասեր, որոնցմէ, իբր աւատական դղեակներ, ձրիաբար տրամադրած էին հայ չքաւոր ընտանիքներու։ Այսպիսով հոն կազմուած էր թաղ մը զոր «Զօպան մահալլէ» կը կոչէին։

Մարտիրոս աղային տունը կրնար մրցիլ աւազանիին խօճախներուն հետ,

Արքայավայել ճոխութեամբ, կահաւորուած, սպասաւորներ անհամար։

Ինքը չէր ամուսնացած և կիներուն նկատմամբ մանաւանդ արհամարանք մը ցոյց տուած, միայն մայրս բացառութիւն մը կազմած է և այդ խստաբարոյ մարդուն ծերութեան առեն վայելած անոր համակրանքը։

Յարութիւն անզաւակ մեռած է, իսկ միւս եղբայրը Գաբրիէլ աղա 48 տարեկանին կնութեան առած է մօրաքոյրս, Կիւմիւշճի Գասպար աղային կրտսեր աղջիկը, Սմպեր Կիւմիւշճեան, 15 տարեկան, ինչպէս Շարլ Րէքամիէն Փիւլիէթ Պէրնարը։

Իրենց մեծ քոյրը Եպրուհի, ֆիզիքապէս ոչ գեղեցիկ ու միայնգամայն դժուարահաճ, երկար առեն ամուրի մնալէ յետոյ, երկրորդ կինը եղած է Ճիվան ամիրային, անոնց զաւակն է Նշան Ճիվանեան, հայ գրականութեան մէջ ծանօթ «Հորօ» ծածկանունով։

Քալֆայեան, անաչառ լեզուաքննական գրութիւններով սարսափեցուցած էր իր ժամանակին նոր գրողները։

Իր աչալուրջ հսկողութեան համար լեզուական սայթաքումներուն, զինքը Պոլսոյ մէջ կը կոչէին «հայերէնի ոստիկանը»։

Յարութիւն, Մարտիրոս և Գաբրիէլ Զօպանեանները ունեցած են նաև երկրորդ մօրմէ մը ծնած երկու եղբայրներ, Ալիքսան և Յովհաննէս, տարիքով չատ փոքր իրենցմէ։ Այն առենուան սովորական մէկ երեւոյթը եղած է, որ այրիացեալ մարդ մը, ինչ տարիք ալ ունենայ, վերամուսնանայ, այդ գրեթէ անհրաժեշտութիւն նկատուած է։

Ալիքսան զաւակ չէ ունեցած, իսկ Յովհաննէս հայրն է մեր հանրածանօթ չատ սիրուած գրագէտ-բանաստեղծ, հռետոր ու բանասէր, միայնգամայն անխոնջ և եռանդուն հասարակական գործիչ Արշակ Զօպանեանին։

Արշակ Զօպանեան։ Այդ անունը գրած պահուս, մտածումս կը թեւածէ, կ'երթայ ընկրկելով տարիները, դէպի այն երանելի ժամանակները ուր Օհլամուրի մուշկ բուրող անտառին կից մեր պարտէզին վարդերու

սարփինային տակ գարնան առաուները թէյ կ'առնէինք և տակաւին պատանի Սրշակը, որ ինքն ալ կը քնակէր Եէնի-Մահալլէ բոսուած գեղեցիկ վայրը՝ գրքերուն պայուսակը թեւին տակ կը դիմէր դէպի Մաքրուհեան վարժարան։ Պատանեակը, արդէն բանասեղծ, կը ժպտէր մեր սպիտակ վարդերուն։

Հայրս թաղական էր Պէշիկթաշի եկեղեցիին, և որովհետեւ կը հետաքրքրուէր մանուկներու ուսումով, յաճախ կ'այցելէր թաղային վարժարանը։ Հոն ուսուցիչները միակերպ իրեն կը խօսէին այն մանաւորապէս օժտուած աշակերտին մասին որ կը կրէր իր անունը՝ Զօպանեան։ Ամէնէն աւելի Սրապիոն Թղլեան, հայ գրականութեան ուսուցիչ, այդ ուշիմ տղուն կանխահաս ձիրքերուն և արդէն ցոյց տուած գրական կարողութեան վրայ հիացում կը յայտնէր։

Պէշիկթաշէն յիշողութիւնս կ'անցնի կ'երթայ կեդրոնական վարժարան որուն գրասեղաններուն վրայէն, Սրշակ իր առաջին ոսկեղնիկ գրուածքները յանձնեց մամուլին բիւր թեւերուն։ Անոնք լուսածագն էին արեւով չողչողուն օրուան մը։

Հիմա իր հոյակապ արտադրութիւններէն, իր աշուղներու գոհար ուսումնասիրութիւններէն, իր քերթողներու կեանքերէն, իր Roseraieին վարդերուն բոյրէն, իր քերթուածներուն թրթռումներէն մաքիս առնելու կ'ուրուագծուին իր առաջին ստեղծագործութիւններէն կրած հիացիկ քացը տպաւորութիւնները։

Զօպանեանին գրական արտադրութիւններուն մեծ արգելք եղած է իր հանրային գործունէութիւնը, սակայն հակառակ ատոր ան ունի հսկայ աշխատութիւններ, որոնք անգնահատելի գոհարներ, իր ալեծալիկ գլխուն չուրջը կը բոլորեն պսակ մը չողչողուն ու անթառամ։

Փարիզի մէջ Զօպանեան գերազանցապէս բարձրացուցած է հայութիւնը Ֆրանսացիներուն աչքին։ Իր կենսագիրներուն կը թողում մնացեալը։ Հատորներ պէտք են իր կեանքն ու գործերը գրելու համար։

*
* *

Կրասեր ճիւղի Զօպանեաններր ինչպէս հայրս, որդոց որդի կամ աղամանդի վաճառական եղած են և կամ ոսկերիչ, այդ արդելք չէ եղած իրենց զարգացումին։

Մեծ հայրս, Յովսէփ աղան իր ազատամտութեամբը, իր քաղաքակրթուածի ըմբռնումներովը, ուսման տենչովը, ինքնայատուկ տիպար մը եղած է այն ժամանակի լուսաւորչական համայնքին մէջ և հայ կաթոլիկները, որոնք ինքզինքնին եւրոպականացեալի տեղ դրած, տեսակ մը արհամարհանքով նայած են «կոչտ» հայերուն, բացառաբար պատիւ սեպած են ընդունիլ Յովսէփ աղան իրենց հաւաքոյթներուն, իբրեւ սրամիտ ու կենցաղագէտ հրաւիրեալ մը։

Ան առաջին անգամ հիւրասրահներուն մէջ այրերու և կիներու խառն նստիլը և իրարու հետ խօսակցութիւնը ներմուծած է Պոլսոյ մէջ։

Անոր եղբայրը Յարութիւն, առաջինը եղած է հետեւելու մաթեմաթիքական ուսման, չարունակելով հանդերձ իր ոսկերիչի արուեստը, որ Պէնվէնութօ Չելինիի մը նրբութեան հասցուցած է։

Իր աշակերտներուն գրեթէ բոլորին աւանդած է թուաբանութիւն, գրքոյկ մը ևս գրած է այդ ուսման նուիրուած։

Այն առեն ոսկերիչները ընդհանրապէս կը բոլորուէին մեծ սեղանի մը չուրջը, աշակերտները յաջողութեան կարգով։ Ամէնքը իրերու տէր կը յարգէին վար-

պետր, զոր կը կոչէին «ուստա»։ Հաճելի և պարզ եղբայրակցական մթնոլորտ մը կը տիրէր առհասարակ այդ աշխատանքի սեղանին բոլորտիքը։ Ուստան հայրական հոգածութիւն ունէր աշակերտներուն, շատ անգամ կիրակի օրերը զանոնք ճաշի կը կանչէր իր տունը, եթէ քոյրերնին ամուսնանար օժիտ կը շինէր կամ մեծկակ նուէր մը կուտար, եթէ հիւանդ ունենային բժիշկ կը ղրկէր։ Այն ատեն գրեթէ անծանօթ էր գործաւորին և բաթրօնին անհասկացողութիւնը, ոչ մէկը հասած էր ոչ միւսը պահանջկոտ և ընդվզող. համերաշխութիւնը կը տիրէր օրհնութեան մը պէս այդ պարզասիրտ մարդոց միջև։

Սակայն ոսկերիչներուն շուկան տեսակ մը Մօնմարթր էր, ուր լեզուի ազատութիւնը մինչև անբարոյականութիւն կ՚երթար. ինքզինքը ճանչցող ոչ մէկ կին նոյն իսկ այր մարդու ընկերակցութեամբ, կ՚այցելէր այդ շուկան, չլսելու համար այնպիսի վրան բաց խօսքեր որ մինչև ականջները պիտի կարմրցնէին զինքը։ Այդ մթնոլորտին կը տիրապետէր արկօ մը, որ հասկցողին սարսափելի նշանակութիւն ունէր, իսկ չհասկցողին ալ թերևս աւելի վատթար բաներ կ՚ենթադրէր։ Եւ շատ տարիներ յետոյ իսկ կը շարունակէր այդ դրութիւնը և կիները միշտ կը խրտչէին ոսկերիչներու շուկայէն։

Հայրս, անդրանիկ զաւակը Յովսէփ աղային, ուսման որևէ տրամադրութիւն չէր ցոյց տուած, հակառակ ուսեալ մարդոց հիացող մը ըլլալուն։ Ֆրանսացի ուսուցիչ մը յատկացուած էր հօրս, հօրեղբօրս և հօրաքրոջս, հազուադէպ երևոյթ մը այն ժամանակին համար։

Հեզահամբոյր, ազնուահոգի, անհունօրէն բարի, ամէնէն սիրուած թէև, սակայն խեղճ հայրս աչքառու ձիրք մը չէ ունեցած։

Իսկ մայրս, առաջին աղջիկ զաւակը եղած է, ոսկերիչներու շուկան դղրդացնող Կիւմիւշճի Գասպար աղային, որուն առջև բոլորը, ոսկերիչ թէ գոհարավաճառ դողդղացած են, մանաւանդ հայերը, և որ պարզ տղեկ մը Սամաթիացի, աշակերտ մը արծաթագործի (կիւմիւշճի), կրցած է իր աչքաբացութեամբը, իր յանդգնութեամբը, ուշիմութեամբը հասնիլ անմրցելի վարպետի, յետոյ մեծահարուստի դիրքին։ Պալզաք ըսած է թէ կան մարդիկ որ իրենց տաղանդին շնորհիւ կը բարձրանան դիրքի մը. կան ալ որ բարձրանալու տաղանդ ունին. Գասպար աղա առաջիններէն եղած է։ Նոյնիսկ մէկ քանի անգամներ իր չափազանց յանդուգն ձեռնարկներուն համար կախաղանի դատապարտուած և յետոյ հզօր պաշտպաններու շնորհիւ արժանացած է ներումի։

Խորապէս տգէտ, իր անունն իսկ գրելու անկարող, սակայն ինքնաբերաբար փափաքած է Սամաթիոյ Վարդանեան վարժարանը ամբողջովին նորոգել իր ծախքովը և այդ առիթով Վարդանեան անունը տալ անոր, ի յիշատակ իր մօր։ Սամաթիոյ Ս. Գէորգ եկեղեցիին բակը թաղուած է Գասպար աղա՝ իր այս կրթասիրական ժէսթին համար, հոն է իր փառաւոր շիրիմը՝ վրան արձանագրութեամբ։

Ամէն անգամ որ սուլթանուհի մը ամուսնանայ, արքան հրաման կ՚ընէ եղեր որ «հօճա Գասպար»ը պատրաստէ օժիտին գոհարեղէնները և ամէն անգամ մասնաւոր գոհունակութիւն կը յայտնէ եղեր անոր։ Իսկ պալատականները այդ պարզ մարդուն հետ իբրև հաւասարը հաւասար վարուած են միշտ, որովհետև ան սողալ գիտցած չէ և միշտ անկեղծ և ուղիղ վերաբերում ունեցած իր յաճախորդներուն հետ։

Մեծ խումբ մը Սամաթիացի հայ գործաւորներու,

իր չնորհիւ ամէն հոգէ զերծ մնացած և իբրեւ բարեկեցիկ ոսկերիչներ ապրած են որքան ինք ողջ եղած է։ Այդ վարպետը, թէև անմշակ, բայց մեծ ըլլալ գիտցած է, առանց զգացնելու իր մեծութիւնը. անժպիտ միշտ, բայց բարեացակամ։

Իսկ իր տանը մէջ կատարեալ ասիացի բռնակալ մը։ Երեկոները չուկայէն տուն վերադարձը սարսափի պահ մը։ Զաւակները մէկ մէկ անկիւն 'մտած իսկ կինը համբերատարօրէն պատրաստ «չիպուք»ի հարուածներուն, (երկար ծխամորճ որով մարդ ծեծել սովորութիւն դարձած է եղեր)։

Այդ ամէնուն մէջ մայրս տեսակ մը առանձնասնորհում վայելած է, թերեւս անոր համար որ չատ դեղեցիկ, սրամիտ ու դլուխ բռնող եղած է, կորովը ունեցած է երբեմն բռնակալ հօրը ընդդիմաբանելու և իր կամքը կատարել տալու, ինչ որ պզտիկ յաղթանակ մը չէ եղած։

Տասերկու տարեկանին արդէն հայրենի տան բազմաթիւ ծառաները իրեն հնազանդեցուցած է։ Մայրը՝ երկրորդ մայր. իր բուն մայրը, սխրալիօրէն դեղանի, Պիլեզիկճեան մեծ ընտանիքէն, այն բարեհամբաւ ընտանիքէն որուն մէկ զաւակը, Մարտիրոս Պիլեզիկճեան, առաջին ուսանողներէն եղած է Պոլիսէն Փարիզ ղրկուող և հոն ուսած երկրաբանութիւն։ Այդ տոհմին աղջիկներուն դեղեցկութիւնը յուսահատեցուցած է այն ժամանակ հարսնացու աղջիկ ունեցող մայրերը։ Բայց Գասպար աղա չէ դնահատած իր կնոջ ձիրքերը և խեղճ Սաֆի հանըմը չկարենալով տոկալ ամուսինին խիստ վերաբերումին, և իր վարել սոխլուած տեսակ մը հարէմական կեանքին, մեռած է կանուխէն՝ թողլով երեք զաւակ։ Իսկ մեծ հօրս երկրորդ կինը. քիչ մը միամիտ, անշուք ընտանիքէ, արեւելեան թոյլ խառնուածքով, ձգած է որ տան պատանուհի աղջիկը (մայրս) իշխէ ամէն բանի վրայ։

Մեծ հայրս, որ սակայն վարժարան չինած է, երբեք մտքէն չէ անցուցած իր զաւակներուն ուսում տալ։

Այս երկու տարբեր ըմբռնումներով, հակոտնեայ սովորութիւններով ընտանիքներուն Զօպանեան և Կիւմիւչեան իննամութենէն չատ ներդաշնակ բան մը յառաջ գալը դժուարին ըլլալով. մեր ընտանեկան կեանքը անդորր ու երջանիկ չէ եղած։

Որքան ապրած է մեծ հայրս Ծովսէփ աղա, բնազդմամբ հոգեբան, յաջողած է վարել իր հարսը, անոր մահուընէն յետոյ սկսած է մեր տանը մէջ կարգ մը անհամաձայնութիւններ որոնք հետզհետէ ուռճացած են, բազմացած, չաճախ ոռոգուած տունկի մը պէս։

* * *

Ես չորրորդը իր զաւակներուն և տարիքով բաւական փոքր միւսներէն, երբեք չեմ վայելած մօրս կողմէն բենիամիններուն չատուկ գուրգուրանքը։

Մեր տունը վարողը միշտ մայրս եղած է։ Հիանալի կորովով օժտուած, դրական ու մտացի, կանուխէն գիտցած է գնահատել դրամին ու առողջութեան արժէքը, երկու կուռքերը իր կեանքին։

Բարեբախտաբար, սիրուելու, չոյուելու անսահման փափաքիս որ տակից զուրկ երախայի հոգիս կը տանջէր, գոնացում տուած է հօրեղբայրս՝ Միհրան Զօպանեան, որ մեզի հետ կը բնակէր, կարելին ընելով զիս չփացնելու, դիւրազգաց ու լալկան, բայց ի բնէ զուարթ սիրտս չչենցնելու համար։

Ամէն բանի մէջ քիչ մը ուշ մնացած, նոյնիսկ ծնելու, չեմ կրցած մասնակցիլ քրոջս և եղբայրներս

ներուս խաղերուն։ Մեկուսացումը զիս աւելի մղած է դէպի գորովը հօրեղբօրս։

Օրերով անկիւն մը քաշուած եմ մեծ պուպրիկիս հետ գլուխ գլխի, սպասելով իրիկուան անոր տունն վերադառնալուն, միշտ գրպանը ինձ համար պզտիկ անակնկալ մը։

Տան ծառաները կը սիրէին զիս, թերեւս կամչոտ չըլլալուս. թերեւս ալ մեղքնալով առանձնութիւնս. մայրս փոքրիկ ընկերուհի չէր թոյլատրեր ինձ։

Երբեմն, կիրակի օրերը հօրեղբայրս իր ջութակովը, ես իմ պուպրիկներովս, կը քաշուէինք իր սենեակը, ինքը կը նուագէր օբէրէթներ և ես կը խաղցնէի պուպրիկներս, սեղանը իբր թատերաբեմ, երբ իւրաքանչիւրին դերը նուագէր ինձ կ'ազդարարէր իմ դերակատարներուս խաղարկութիւնն ու իր նուագը իրար կ'արժէին. բայց այնքա՜ն հեշտիւ ժամեր կ'անցնէինք այդպէս։

Հօրեղբօրս սենեակը նախընտրելի վայրս էր մանաւանդ անոր համար որ հոն կային գեղեցիկ պատկերներ, պատկերազարդ դրքեր, կար նաև պահարան մը որուն մէջ կարգով չարուած էին, իր հագուստներէն զատ, սովորականէն դուրս տարօրինակ հագուստներ. համազգեստի նմանող բաճկոններ, պզտիկ սաղաւարտներ, չափիկի նման բաներ ոսկի թելով քանուած, առասպելական երեւոյթներ իմ մանկական մտքիս համար, կը կարծէի թէ հօրեղբայրս մաս կազմած էր մտացածին լեգէոններու և այդ հագուստները հագած։ Երբ իրեն կը հարցնէի կը ժպտէր և կարծես չէր ուզեր փարատել պատրանքս։

Վերջէն երբ այլեւս խելահաս եղայ ինձ պատմեց թէ ինքը մասնակցած էր amateur դերասաններու խումբի մը որ կէտիկ-փաշա քնակած ասեններին ներկայացումներ կուտային ազգային թատերգութիւններու, ողբերգութիւններու, քաղուած Հայոց պատմութենէն, ինչպէս «Ջալլն վարդան» կամ «Կոյրն Տիրան» եւայլն։

Այդ ներկայացումներուն միջոցին կը հագուէին այն հագուստները որ ես մանուկ, հրաշալեպի մը պատկանող երեւակայեր էի։

Իրենց amateurի խումբին մէջ քնական է կին չէր գտնուեր, ոչ մէկ ընտանիք այն ատեն իր աղջկան պիտի արտօնէր թատրոն խաղալ, ինչպէս կ'ըսէին։

Երբ հետզհետէ կանոնաւորուեցան ներկայացումները, կը պատմէր հօրեղբայրս, գտնուեցան իրապէս քնմական կարողութիւն ունեցողներ, փափաքը յղջօրէն ծաւալեցաւ։ Երիտասարդ մը, չեմ յիշեր լաւ անունը, կարծեմ Վարդերեան, իրապէս դերասանական խումբ մը կազմել ձեռնարկեց և Կէտիք-Փաշայի թատրոնին մէջ ներկայացումներ տալ մտադրեց։ Աւոր մասնաւոր դժուարութիւնն էր դերասանուհի գտնել, գոնէ մէկ հատ գլխաւոր դերերուն համար։

Հօրեղբայրս մօտէն ազգական էր Շնորհքեաններուն, սերած հանրածանօթ Շնորհք Ամիրայէն. որոնց մէկ խումբը հռոմէական գաւառանքը ընդունած էր և միւսը մնացած լուսաւորչական։

Այդ միջոցին, Գրիգոր աղա Շնորհքեան կը քնակէր իր ընդարձակ կէտիկ-Փաշա, ինչպէս նաև մեծ հայրս իր զուակներով։

Հօրեղբայրս յաճախ կ'երթար Շնորհքեաններուն որոնց առաջին զաւակը Նիկողոս, իրեն տարեկից էր և ան ալ կը մասնակցէր երբեմն ներկայացումներուն իբր յուշարար։

Որովհետեւ Գրիգոր աղան աղջիկ զաւակ չէր ունեցած, որդեգրած էր իրենց հեռաւոր մէկ ազգականին

որբ ձգած աղջնակը որ չքաւորութեան մէջ էր, և որբ իբրև սպասուհի կը գործածէր ինքը սաստիկ ժլատ ըլլալուն:

Այդ օրբուհին, Արուսեակ, արդէն պատանուհի էր անոնց մօտը եկած ատենը և քիչ շատ կարդալ գրել գիտէր։ Ուշիմ էր, մտացի եւ կրակոտ։

Հօրեղբայրս և ընկերները, ինչպէս թատերական խումբ կազմելու մտադիր երիտասարդը, այդ աղջկան մօտ կը նշմարեն ձիրքեր որոնք օգտագործել կարելի կը նկատեն իբրեւ դերասանուհի։ Կը սկսին Գրիգոր աղայէն գաղտնի դասեր տալ անոր մեծ հօրս տան մէջ։ Քիչ ժամանակէն զարմանալի յառաջդիմութիւն կ'ընէ։ Տակաւ համոզուածներ կը յանձնեն որ դոց սորվի, զմայլելի առոգանութիւն մը ի'յայտ կուգայ։ Միջոցը կը գտնեն փորձեր ընելու, մինչ մեծ հօրս տունը, հիանալի կ'ըլլայ արդիւնքը, կը հաստատուի թէ Արուսեակ Պեզճեան լաւ արուեստագիտուհի մը կրնայ ըլլալ։

Հազար դժուարութիւններով, ծածուկ միջոցներով անոր կը սորվեցնեն «Հաւատք, յոյս, սէր» թատերախաղին գլխաւոր դերը։

Միայն թէ անհարկու խոչընդոտ մը առջեւ կը գտնուի Արուսեակ, ի՞նչպէս պիտի յօժարի Գրիգոր աղա ու իրեն թոյլատրուի որ թատրոն խաղայ, թէև ինքը այլեւս չափահաս է և այդ ինքնակոչ պաշտպանը իր վրայ որ եւ է իրաւունք չունի։

Զուարճալի մեքենայութիւններէ, ճիգերէ վերջ, առաջնորդութեամբը հօրեղբօրս, տղայք կը յաջողին Շնորհքեաններու տունէն փախցնել Արուսեակը ներկայացումի նախօրեակին։

Ճշմարիտ ասպետական արարք մը։

Կէտիկ-Փաշայի թատրոնը արտասովոր կերպով

լեցուած է այդ իրիկունը, զգայացունց ազգի առաջին հայ դերասանուհիին բեմ ելլելուն թունդ հանած է հետաքրքրութիւնը Պոլսոյ բնակչութեան, նոյնիսկ Բեռայէն եկած են աչքառու ընտանիքներ, ինչպէս Կէօչէեան, Ալլահվերտի, Ապաուլլահ եւն.։

Տակաւին վարագոյրը չբացուած Արուսեակ սրտի դողով ծակէ մը կը դիտէ սրահը և սարսափահար ներս կը վազէ. «—Չէ, ես չեմ խաղար, կ'աղաղակէ, Նիկողոսը հոն է և ինձ բան մը կ'ընէ անպատճառ։»

Կը համոզեն, կը հանդարտեցնեն։ Հօրեղբայրս կ'երթայ կը գտնէ Նիկողոսը որ արդարև գրպանին մէջ պահած է լիմոնի կեղեւ, փտած ստեպղին եւն. նետելու համար Արուսեակին գլխուն։ Հօրեղբայրս զինքը սրահէն դուրս կը տանի, գրպանները կը պարպէ, նոյնիսկ սպառնալիք կ'ընէ որպէս զի հանդարտ կենայ և քովը կը նստի ամբողջ ներկայացումին տեւողութեան։

Յաջողութիւնը աննկարագրելի կ'ըլլայ, խանդավառուած ամբոխը կարծես խելքը կորսնցուցած, թատրոնը փլցնելու աստիճան որոտում կը հանէ։ Այլևս Արուսեակ օրուան աստղն է և իր առաջին երեւումը փառքի նախաշաւիղը եղած է։

Բարեկամներ կը գտնեն նաև անոր քոյրը Ազանին որ երկրորդական դերերու համար յարմար կը գտնուի, և կ'սկսի շարքը շահեկան հայերէն ներկայացումներու։ Եէնի-Գաբու պառաւ կնոջ մը տունը կը բնակին երկու քոյրերը։

Երկար չեն ձգեր այդ շողշողուն դերասանուհին այդ համեստ յարկին տակ։ Անոր ոտքերուն տակ շատեր, գանձեր կը սփռեն։ Արուսեակ իշխանուհիի մը պէս կը շփացուի։

Սակայն թրքահայ այդ առաջին դերասանուհին

որ արմնանկարիչի մը հետ ամուսնացած է պաշտպան մը ունենալու համար, և քիչ յետոյ ամուսնալուծուած, չատ ու չատ տառապանքներ ունեցած է։

Թերեւս յաջորդաբար այլազան անձնաւորութիւններ մարմնացնելուն, ուղեղը սաստիկ յոգնեցնելուն պատճառով մտային խանգարում ունեցած, ստիպուած է քաշուիլ բեմէն։

Աւելի վերջերը Սկիւտարի, Պէշիկթաշի փողոցները ձիու վրայ հեծած, այր մարդու նման, արիակայ տղոց հայհոյչներուն նշաւակ եղած է, մինչև որ ծանօթներ փութացած են զինքը Եէտի-Գուլէի հիւանդանոցը զետեղել։

Թերևս հոն, անոր կ'երեւար թատերասրահը, լեցուն հիացումով, և բազմագլուխ ամբոխը որ զինքը խելայեղօրէն կը ծափահարէր, թերեւս ալ այդ ափոփանքն էր իր հոգիին, տարակչռուած մտքին մէջ։

Սրուսեակ ծնած է 1864ին և մեռած 1907ին, Փըրկիչեան յիմարանոցին մէջ։

*
* *

Մանկական հոգիս բաղխելով կեանքին կը վիրաւորուէր ամէն կողմէ։

Ունէի իմ պժգանքներս և նախրնտրանքներս, զոր պէտք չէր ցոյց տայի։ Ընդհանրապէս պժգանքներս էին որ ինձ կը պարտադրէին, ինչպէս չսիրած կերակուրներէս ուտել, ժամերով աթոռի մը վրայ անշարժ նստիլ հիւրերու մօտ, թողուլ որ տարեցները զիս համբուրեն թաւքոտ չրթունքներով, եւլն։ Սակայն այս ամէնուն մէջ ամէնէն դժբախտ օրերս էին այն օրերը ուր ազգականներու հետ Թրքական բաղնիք կ'երթայինք։ Նախ կը սարսափէի հոն գտնուած պատերուն վրայի միջատներէն, որոնք բաղնիքի միջատ կը կոչէին, և որոնք խումբ խումբ կ'ելլէին ու կ'իջնէին պատերէն վար, կը մօտենային լուացուողներուն իբր ընտանի անասուններ։ Ցետոյ զազրելի էր ինձ տեսնել մերկ խավչիկուհիներ, որոնք օրերով չէի մոռնար։ կ'ատէի նաև սև միջատներուն քով եղած ճաշերը, գետնի մարմարին վրայ ծալապատիկ բոլորուած, չոր ղեղջակներով փաթթուած ամինքս, ճաշեր ընդհանրապէս դժուարամարս ուտելիքներէ կազմուած։

Նախրնտրանքներէս մէկն էր իմ բարի դայեակիս պատմած հեքեաթները, «մսաալ»ները, մէկը կար, մէկը չկար։ Բայց անոնցմէ աւելի երբ հօրեղբայրս իրիկունները ճաշէն յետոյ մեր ընդհանուրին համար կը կարդար «Հազար ու մէկ գիշերներ»ը, կը սիրէի այդ ընթերցումը, առանց սակայն բան մը հասկնալու։

Մինչև քնանալս արաբական այդ կախարդանքը, լոյս հագուած բերիները, բիւրեղէ պալատները, չլացուցիչ և տպաւոտ կը հրահրէին երեւակայութիւնս։

Երբ 8 տարեկան եղայ, արդէն հօրեղբայրս ինձ գոց սորվեցուցած էր առածներ, ոտանաւորներ, բայց ես չէի գոհանար ատով, գրել գիտէի, թէև չատ գէշ, բայց վերջապէս բառեր կ'օրինակէի, նոյնիսկ նախադասութիւններ, յաւակնութիւնս մեծ էր, կ'ուզէի ոտանաւորներ գրել և տետրակիս մէջ, իւրաքանչիւր էջին, տակէ տակ կը գրէի բառեր և ոտանաւորի ձեւ կուտայի, մանաւանդ կարճ տողեր, և այնքա՜ն երջանիկ էի այդ տետրակով։ Այդ քերթուածներս իմաստէ զուրկ էին, սակայն ես կը ճաշնէի անոնց այնքան որքան անկից ի վեր ոչ մէկ գրածիս չեմ հաւնած։

*
* *

Երկու տարուան մէջ կանխահասօրէն զարգացա մարմինս, չանկարծ թօթափած մանկութիւնը՝ եղայ

պատանուհի։ Առոյգ էի, թերեւս անոր համար որ ամէն առաւօտ, մանաւանդ այն տարուան գարնան, հօրեղբօրս հետ լեռնէ լեռ պտոյտներ կ'ընէինք։

Խելայեղօրէն կը սիրէի ծաղիկները, պզտիկ առուակները, թռչունները, երբեմն ինծի կը թուէր թէ ես ալ անոնց մաս կը կազմէի։

Տուն վերադարցիս մթնոլորտը կը խեղդէր զիս, կ'ատէի այն froché զոր մայրս հիւսել կուտար ինծի։ Մեր տան աններդաշնակութիւնը հետզհետէ աւելի կը զգայի և կը արտմէի սաստիկ։

Այն միջոցներուն մեզի յաճախ կուգար հեռաւոր ազգական մը, Յովհաննէս Զմրուխտ, երիտասարդ էր ան, զարգացած, թունդ ազգասէր։ Մօրս ներկայութեան ան չափ կը դնէր իր գաղափարներուն, իսկ երբ հօրեղբօրս և ինծի հետ մինակ մնար, շատ գեղեցիկ բաներ կ'ըսէր, որոնց շատը չէի ըմբռներ։ Կը շահագրգռուէր ինձմով, ան ինծի սորվեցուց նախ քերականութիւն և տաղաչափութիւն։

Հայաստանին ձօնուած քերթուածներ գրած էր զոր շատ կը սիրէի, իր շնորհիւ ես ալ սկսայ սիրել մեր հայրենիքը, Մասիսը, Արագածը, հայ թագաւորները. որոնց մասին մինչև այն ատեն չէին խօսած ինծի։

Գիշեր մը, գարնան աղւոր գիշեր մը, շատոնց վերջալոյսը մարած էր արդէն, և դեռ իմ ինքնակոչ ուսուցիչիս դէմը նստած մտիկ կ'ընէի ըսածները։ Գեղեցիկ տողեր կ'արտասանէր Գամառ-Գաթիպայէն, Նալպանտեանէն, Դուրեանէն, ցած ձայնով, կարծես կէս մութին յարմարցնելով բանաստեղծութիւնը, յանկարծ սենեակին դուռը բացուեցաւ որոտընդոստ։ Մայրս...։ Սպառնագին կանչեց զիս, դողդղալով մօտը գացի, շառաչուն ապտակ մը, ու «կորսուէ՛, շուտ գնա՛ պառկէ»

որոտաց։ Ու գացի։ Անկից վերջը չտեսայ Յովհաննէս Զմրուխտը և երբեք չգիտցայ թէ ինչո՞ւ։ Ան յեղափոխական է եղեր։

* * *

Պէշիկթաշ հպարտ էր արքայաբնակ վայր մը ըլլալուն, բայց ոչ նուազ հպարտ էր ունենալուն նմանը քիչ գտնուող քարոզիչ մը, բարձրաստիճան կղերական մը, մաքուր, տաղանդով բարձր, Խորէն Նար-Պէյ Արքեպիսկոպոսը։

Մեծ բանաստեղծ մըն էր ան, գեղեցկագէտ մը, ապրած Վենետիկ և Բարիզ, Վիքթօր-Հիւկօն ճանչցած էր և Լամարթինը թարգմանած։

Իր քարոզները բանաստեղծութիւններ էին, խընամուած և ճոխ, աւագ տօներու օրերուն բոլոր արուարձաններէն կուգային զինքը մտիկ ընել։

Սովորաբար Ս. Ծննդեան և Զատիկի օրերուն Սրբազանը կ'այցելէր մեզի։ Մայրս որ սակայն կրօնականները չէր սիրէր, մասնաւոր յարգանքով կ'ընդունէր զինքը։

Պատահեցաւ որ այդ Զատիկի օրը, ան եկաւ մեր տունը ընկերակցութեամբ անձի մը որ մինչև այն ատեն չեր այցելած մեզի, Առաքել Պէյ Տատեանն էր ան, երեց եղբայրը Արտաքին գործ. նախարարութեան խորհրդական Արթին Փաշային։ Եւրոպա ուսում առած ջերմ հայասէր, աշխարհիկ կեանքէ քաշուած ինքզինքը տուած գրականութեան և փիլիսոփայութեան, ինքնատիպ անձնաւորութիւն մըն էր ան։ Քաղաքավարական սովորական խօսակցութիւններէն յետոյ, զիս իրենց մօտը կանչեցին, երկարօրէն հարցուփորձեցին ինչ սորված ըլլալս, ինչ կարդալս, ևլն.։ Բնականաբար չըսի թէ հօրեղբօրս գրադարանէն գրքեր գաղտ-

նի կը կարդայի։ Աննկարագրելի եղաւ նեղութիւնս երբ Սրբազանը գրպանէն հանեց մէկ գրած, տղայական ոտանաւոր մը զոր Յովհաննէս Զմրուխտ ձեռքէս առած էր և հարցուց.

— Ուրիշներ ալ ունի՞ս այսպէս։

Սաստիկ ամչցայ և չպատասխանեցի։

Այն ատեն Սրբազանն և Առաքել Պէյ մօրս դառնալով, շատ լրջօրէն յանձնարարեցին որ զիս վարժարան ղրկէ անհրաժեշտաբար։ Մայրս չախորժեցաւ այդ միջամտութենէն, բայց երկու հիւրերը կրկնեցին և պնդեցին։

Երկար վիճաբանութենէ յետոյ որոշուեցաւ որ յաճախեմ մեր տանը դէմը նոր բացուած Տիկին Ֆիւռէի մասնաւոր վարժարանը։

Տիկին Ֆիւռէ գրագիտուհի էր միայնգամայն։

Առաքել Պէյ շատ գոհ մնաց ինձ համար, տիկնոջը՝ որ ուսուցչուհիս պիտի ըլլար, այդ յատկութիւնները իմանալով։

Իսկ հայերէնի ուսուցմանս համար, Սրբազանն ու Տատեան յանձն առին խօսիլ Թովմաս Թէրզեանի որ գայ դասեր աւանդէ ինձ մեր տանը մէջ։

Երկու պատճառով մայրս որ աղջկան ուսում տալու կողմնակից չէր, ըմբռնեց այդ պահուն թէ պէտք էր տեղի տալ։ Նախ որ զօրաւոր պատրուակ մը չունէր հրամցնելու, երկրորդ՝ որովհետեւ դպրոցը ճիշտ մեր տանը դէմն էր և Օր. Ֆիւռէ, ուսուցչուհի իր մօր վարժարանին մէջ, լաւ հայերէն գիտէր՝ Օրթաքէօյի Հռիփսիմեանց վարժարանը սորված, որով կարելի պիտի ըլլար, առանց թարգմանի, ըրածիս, թողածիս տեղեակ ըլլալ և հսկել ամէն շարժումիս։

Գալով Թէրզեանին, անոր դասաւանդութիւնը հնար չէր չընդունիլ։

* * *

Ինձ համար նոր կեանք մը սկսաւ, ամբողջ էութիւնս ուղղուած էր մէկ կէտի. ուսանիլ։ Տիկին Ֆիւռէ մասնաւորապէս հոգ կը տանէր ինձ և ամէն ջանք կ'ընէր լեցնելու առաջին տարիներու ուսման պակասը իմ մօտս։ Սակայն իմ ամենէն աւելի սիրելի ժամերս էին այն երեկոյները ուր թրքական լիսէէն դարձին, Թերզեան կուգար նստիլ գրասեղանիս գլուխը։

Սովորական ուսուցիչ մը չէր Թովմաս Թերզեան։ Անոր գլխուն շուրջը, ետեւ նետուած մազերով լայն ճակտին վրայ, մենք միշտ կը տեսնէինք լուսապսակը բանաստեղծի։ Նոր թեւ առած միտքերու համար հիացումի բացառիկ առարկայ մըն է, բանաստեղծ ուսուցիչ մը։

Թերզեան մտերմութեան երեկոյները մեզի կը ծանօթացնէր, իր խանդավառ մտքին բոլոր ճառագայթումը դնելով բառերուն մէջ կը ծանօթացնէր՝ մասնաւորապէս մեր մեծ մատենագիրները, հրաշունչ միստիքականութիւնը Նարեկացիին կը պաշտէր, իսկ Շնորհալիին շնորհները աստղերուն պէս կը շողշողացնէր, աստղեր որ իր շրթունքներէն կը թափէին մեր հոգիներուն վրայ, եւ Եղիշէին դիւրասահ գրաբարին զմայլիլ կ'ուսուցանէր մեզի։ Երբեմն ալ դէպի իր աշակերտութեան օրրանը վերադառնալով, կը նկարագրէր Իտալիան, լուսաշող երկիրը իր երազներուն, ու հոն բողբոջած մեծ միտքերը, տիտանները իտալական գրականութեան։ Տանդէին հետ կ'իջնէինք դժոխքին տանջանքները տեսնելու, անկից կը թեւածէինք դէպի երկնային բնագաւառները առաջնորդութեամբ չքնաղագեղ Պէաթրիսին ու աստուածային կատակերգութիւնը սոսկում և հիացում կը սփռէր մեր շուրջը և երբեմն ալ խռովք։

Թերզեան պարզապէս իր աշակերտներուն համար ոգեւորիչ մըն էր, ինչպէս կոչած են Տ'անունցիոն ու-րովհետեւ ան ալ իր աշակերտներուն հոգիին մէջ հըր-դեհած էր բոցը բանաստեղծութեան, այն հուրը, որ երբ անգամ մը բոցավառի այլեւս չմարիր հակառակ կեանքին փոթորիկներուն, հակառակ մրրկավար քա-միներուն, և բոլոր աշխարհի եղերադէպ չունչերուն:

Իր դիմաստուերը կը վերակենդանացնէ մեր երի-տասարդութիւնը իր հրայրքներով, իր անխոստովանե-լի երազներով, իր անամօթխած յանդգնութիւններով և իր անսպառ յոյսերով: Երիտասարդութի՜ւն, տարի-քը հոգիին լուսածածան թրթռացումին որ կուգայ ան-ծանօթէն և կ'երթայ կորսուիլ դիպուածական ուղինե-րուն ծայրը կեանքին:

Թերզեանին վճիտ ձայնը, խոր նայուածքը, և այն քերթողական ոգին, որով ան իր չուրջը կ'ստեղ-ծէր մթնոլորտ մը, միշտ վեր հասարակութենէն, մեր մտքերու բողբոջումին դիւթահրաշ վերյիշումներն են. կրկնապատկեր մը պահելի, անապատին հրակէզ ա-ւազներուն վրայէն:

Կատարելապէս աշխարհիկ էր ան. հայ ուսուցիչ-ներուն ամենէն կենցաղագէտը. բոլոր արարքներուն մէջ փափկանկատ: Կը հագուէր մաքուր, բարեվայելուչ, միշտ խնամուած: Իր արտայայտիչ ժպիտը մանուկ հրապոյր կուտար իր տեսակցութեան, ան կը խօսէր ֆրանսերէն, իտալերէն, յունարէն, հայերէնին չափ դիւ-րութեամբ:

Անգամ մը Մեծ Կղզիի հոյակապ վանքին Մխիթա-պօլիար, հմուտ եկեղեցական մը, զարմանք յայտնեց լսելով Թերզեանին Հոմերոսին լեզուն այնքան մաքուր առոգանութեամբ խօսիլը. հակադրեցինք իրեն թէ մեր ուսուցիչը հիանալիօրէն թարգմանած էր Անակրէօնի

տաղերը: Մխիթարեանը կրկին և կրկին չնորհաւորեց:

Թերզեանի թարգմանութիւններուն մէջ գլուխ գործոց մըն է Թովմաս Մուրի «Դրախտ և Բերի»ի թարգմանութիւնը, թէեւ քիչ մը գրաբարախառն, բայց լեզուի, բառերու ճոխութեան, հաւատարմութեան օքան-չելիք մըն է, թէև ինքը միւս լեզուներէն չատ նուազ դիտէր անդլիերէնը:

Իր աշակերտներուն վրայ անբացատրելի ազդե-ցութիւն մը ունէր Թերզեան, հակառակ բնաւ խոժոռ չըլլալուն, վերջին ծայր կ'ակնածէին իրմէ, երբ բանի մը չհասնէր, և չատ կը պատահէր որ չհասնէր, ակ-նոցներուն տակէն կապոյտ աչքերը այնպիսի հեգնող արտայայտութիւն մը կ'առնէին որ տրիւնը կը ցամ-քեցնէր:

Իր քաջալերելը չհեգնելն էր. և կամ այն տեսակ մը պայծառ ցոլքը, որով իր կնճիռները կը պարզը-ուէին, և գոհունակութեան նմանող չունչը կ'ուրուա-գրծուէր դէմքին վրայ:

Բոլոր ժամանակամիջոցը որ ան ուսուցիչ եղաւ, ոչ մէկ փայփայող բառ արտասանեց, (և այս կ'արիւ-նէր իմ քիչ մը գոռոզ հոգիս) միշտ աւելին կ'սպասէր ինձմէ և ինչ որ զարմանալի է կը հպարտանայի ատով:

Անոր դասերը պարտականութիւններ չէին, այլ հաճելի պահեր որ կ'անցնէինք գրասեղաններուս վրայ, արտերնիս բաբախուն հաւնուելու յոյսով, լաւագոյնը ընելու իրական տենչով:

Պոլսոյ աշխարհիկ հայ տիկիններուը, որոնք մտա-ւորականութեան վրայ իրական գաղափար ունէին, ձեռքէ ձեռք կը քաշէին Թերզեանը իրենց երեկոյթնե-րու պահերուն: Անոր չէն չող միտքը, սուր բայց ոչ խայթող, համեղ խօսակցութիւնը, զուարթ ու միշտ կենցաղագէտ վարմունքը. յետոյ խորունկ հմտութիւնը

որ կ'արտացոլար վիճաբանութիւններու ժամանակ, մասնաւոր կախարդանք մը կ'ստեղծէին իր շուրջը։

Անստգիւտ գեղեցկագէտ մըն էր Թերզեան, կ'որոնէր գեղեցիկը ամէն բանի մէջ, տգեղութիւնները չէր ուզեր տեսնել, կը փնտռէր ճաճանչը մթամած ամպերուն ետեւ և գետնի տիղմին ակօսներուն ծոցը լճացած ջուրին մէջ կը դիտէր երկնքին պատառիկը որ հոն կը ցոլար։

Իր օրօրոցին մօտ սպիտակազգեաց մուսան, սրսկած է լոյս, երգ ու ծաղիկ։ Յետոյ այլեւս պատանի, երկնաշունչ բանաստեղծութեան խանդը վառած է անոր հոգիին մէջ, Վենետիկի լոյսի որրան կղզիին ծոցը, քերթողահայրը սպիտակափառ, ոսկեքնար Ալիշանը։ Ան առաջնորդած է այդ օժտեալ աշակերտը, թրթռուն տաւիղի մը նման, դէպի բնագաւառները, պարզ մահկանացուներու անմատչելի, ուր անկնախտիղ արեւներու հանդոյն, շողարձակ կը թաւալին աստուածային գեղեցկութիւնները արուեստին, հոն՝ ալեհեր նահապետը, անլուր դաշնակութիւններու մէջ է, ներշնչարանը եղած է անպատմելի տենչերով երազուն ուսանողին։

* * *

Հազիւ լրացուցած էի 13 տարեկանս երբ մեր դրացուհիներէն շատ գեղեցիկ մանկամարդ կին մը մեռաւ։ Թաղը ամբողջ սգաց եւ լացաւ անոր վրայ, ես ալ ոտանաւոր մը գրեցի։ Թերզեան չսրբագրեց, մէկ երկու դիտողութիւն ըրաւ ու առաւ գրպանը դրաւ գնաց։ Այդ տողերս «Մասիս»ին մէջ հրատարակուեցան ուր տարիքս ալ ծանուցուած էր։ Թերեւս պատճառ եղաւ այդ հրատարակութիւնը որ ներկայանամ քանի մը աչքառու անձնաւորութիւններու։ Նախ Տիկին Ս. Տիւսափին որ արդէն հիւանդ էր, շատ համակրալիր, շատ քնքոյշ վերաբերուեցաւ հետս, իր աղուոր սեւ աչքերը կը փայլփլէին գոհունակութեամբ։ Ներկայացայ Խրիմեան Հայրիկին որ կատակեց հետս, ինչպէս նաեւ Մինաս Չերազին որ բոլոր գրած ոչնչութիւններս տեսնել ուզեց, իսկ Տօքթ. Թիրեաքեան մասնաւորապէս շահագրգռուեցաւ ինձմով։ Ան արդէն բարեկամն էր հօրեղբօրս, ազգային երեսփոխան երկուքն ալ. այդ ոտանաւորիս առիթով առաջին անգամ մեր տունը եկաւ ան, իսկ անկից յետոյ յաճախ կուգար և աւելի վերջը ինձ դասախօսութիւններ կ'ընէր, թէեւ բոլորովին քմահաճ, պարսիկ ու արաբ բանաստեղծութիւններու, ինչպէս համայն արեւելեան գրականութեան վրայ։ Ան ինձ համար եղած է մտքի և հոգիի առաջնորդ մը որ ձեռքէս բռնած տարած է զիս դէպի գեղեցկութեան, բանաստեղծութեան աշխարհները ուր բոլոր փոքր, ճղճիմ բաները կ'ոչնչանային, կ'անհետանային ու կ'ապրէի լոյսի մէջ։

* * *

Այն երանելի ատենները ուր ոչ Ֆօնօ կար և ոչ T.S.F., բարեկեցիկ ընտանիքի մը հարսնացու աղջիկը պէտք էր գէշ աղէկ դաշնակ նուագել գիտնար, որպէս զի տանը մէջ քիչ մը երաժշտութիւն ըլլուէր աւագ օրերը։ Եւ որովհետեւ մեր տանը հարսնացու աղջիկը քոյրս էր, ծնողքս պատշաճ դատած էին անոր դաշնակ սորվեցնել։

Պատանուհի մըն էի այն ատեն, երբ Նար-Պէյ Սրբազանին խորհուրդով, ինքն ալ քաջ երաժշտագէտ, քրոջս դաշնակի ուսուցիչ եղաւ Չուհաճեան։

Առաջին օրէն մասնաւոր համակրանք մը զիս մօտեցուց իրեն, ես որ փոքր ինչ վայրենի աղջնակ մըն

էի, թերեւս անոր համար որ միւս ճանչցած մարդոցմէս տարբեր էր ան։ Նախ երբե՛ք Ֆեսով չէր կենար սենեակին մէջ, միւս այրերուն պէս, մազերը ալեխառն, կը նմանէին Պէթհովէնի մազերուն, որուն կիսանդրին մեր դաշնակին վրայ կար։

Յետոյ, երբ դասը աւարտէր, շատ անգամ հմայիչ եղանակներ կը նուագէր, և ես ափ ի բերան մտիկ կ՚ընէի։ Երբեմն ալ կը յանդգնէի հարցնել իրեն։

— Ի՞նչ է նուագածնիդ։

— Երեւակայութիւն, «իմաժինասիոն» կը պատասխանէր։

Այդ երեւակայութիւնը ստեղնաշարին վրայէն կը սահէր, կ՚երթար երբեմն փոթորկոտ, գոռ, երբեմն ալ մեղմածուփ անուրջի մը պէս։

Ինքնայատուկ տիպար մըն էր Տիգրան Չուհաճեան. արքենի հասակով, վայելուչ շարժուածքով։ Դէմքը չէր գեղեցիկ, բացի ճակատէն որ լայն էր, բայց կարծես հպարտ։ Ամբողջութիւնը լուսաւորուած էր վճիտ, գորշ աչքերով, որոնք տարօրինակ աշխուժութիւն մը ունէին, իբրև թէ ապրէին ուժգին կեանքով մը իր տժգոյն դէմքին վրայ։ Խորաթափանց կերպով կը դիտէին այդ աչքերը, կը խուզարկէին գոգցես, ամէն կողմ սրսկելով իրենց յարաշարժ բոցերը, և կը զգայիր թէ մեծ տաղանդ մը կ՚ոգեւորէր այդ ուշագրաւ նայուածքը։

Պէխերը հաստ էին, երկար թելերով, որ կը ծածկէին բերանը և այդ իր յուսահատութիւնն էր, երբ մանաւանդ իրեն կը հրամցնէի պտուղի անուշներ որոնք սրտովին կ՚ըմբոշխնէր։

Իտէալս էր իրմէ դաս առնել, բայց մայրս չէր արտօներ, մէկ աղջկան դաշնակի վարժութիւնները մըտիկ ընել, ինչ և է, զոհողութիւն պարտադրուած, բայց երկուքը անտանելի կ՚ըլլար։

Օր մը քաջութիւնը երկու ձեռքով գրկած, ուղղակի իրմէ խնդրեցի որ ինծի ալ դասաւանդէ և յետոյ մօրս ըսէ թէ ինքը փափաքած է այդ։ Քահ քահ խնդաց, իր սիրտ բացող խնդուքովը։

— Կ՚ըլլա՞յ այդպէս բան, Կիւլիմ։ (Միշտ այդ մակդիրը կուտար իր մանկամարդ աշակերտուհիներուն։)

Աղաչեցի, պաղատեցայ, ի վերջոյ գիս վեր առաւ մանուկի մը պէս և նստեցուց դաշնակին աթոռակին վրայ և սկսանք դասի։ Մայրս ներս մտնելուն ապշահար մնաց, բայց խնդիր չհանեց բացառաբար։

Չուհաճեան վերջերը, կը սիրէր դասերէն յետոյ քիչ մը խօսակցիլ, բացատրել երաժշտութիւնը։ Թրքերէնով, ֆրանսերէնով խառն հայերէն մը կը խօսէր որ իր բերնին մէջ համակրելի և առինքնող կը դառնար։

Իր սկզբունքն էր թէ լաւագոյն էր պարզ, դիւրին կտոր մը կատարեալ կերպով նուագել, քան թէ դժուարին հեղինակութիւններ միջակ կերպով։ Շումանի ալ կարծիքը այդ եղած է։

Կը փափաքէր որ աշակերտը իր նուագածին մէջ բան մը դնէ իր հոգիէն։

Չուհաճեան, հակառակ որ իտալական դպրոցին կը պատկանէր, մասնաւոր պաշտում մը ունէր Շոպէնին հանդէպ, մեզի շատ անգամ կը խօսէր անոր գործերուն մասին խորունկ հիացումով, սքանչացումով։

— Շոպէնի գործը պիտի վերապրի դարէ դար, կ՚ըսէր, որովհետեւ անոր հանճարը ականակիտ աղբիւրէ մը կը բղխի և մեզ կ՚առնէ կը տանի իր մրրկայոյզ ուժովը, որուն ամէն մէկ բաբախումը կ՚զգանք ամէն մէկ նօթին մէջ։ Ան միայն հոգիին թախիծները չէ որ կ՚երգէ, այլ նոյնիսկ կեանքին ամէնէն պարզ պատահարները։

Ցաճախ կը պատմէր թէ օր մը, Տօքթ. Ամպող, քաջ դաշնակահար, երբ Վիէննայի մէջ իր մէկ ընկերոջ հետ դաշնակի վրայ չորս ձեռքով կը նուագէին Շուպէրի «Նորատի աղջիկը և մահը» անմոռանալի գործը, յանկարծ կանգ կ'առնէ, որովհետեւ կ'ընդնշմարէ հորիզոնին վրայ, հեռուն, չատ հեռուն, թեթեւ ամպ մը որ կը մեծնայ, վարդերանգ նշոյլներով կ'արփաւէտի և այդ լուսածուփ ցոլքերուն մէջ ան կը տեսնէ որ մահը մատաղ աղջկան հոգին առած կը տանի։ Եւ ինչ որ յոյժ անհաւատալի է, իրեն ընկերացող դաշնակահարն ալ նոյն տեսիլքը կունենայ,

Հզօր ազդեցութիւնն է այդ նուագին, արուեստին անսահման տպաւորութեան։

Զուհաճեան տարապայման երկիւղածութեամբ կը պատմէր այս եղելութիւնը որուն ճշգրիտ ըլլալուն դրաւոր ապացոյցները ունէր։

Իրեն համար նուագ մը կրնար ներկայացնել գեղեցիկ բնանկար մը, ինչպէս նաեւ արտայայտութիւն մը վշտի կամ խնծիղի, կամ ցասումի։

Իր մաքուր հոգիին մէջ բնութեան հրաշալիքները և արուեստին ամենակարողութիւնը իրար կը խառնուէին, զիրար կը լրացնէին և կը դառնային աստուածային զօրութիւն մը։

Ինչպէս մեծ մասը արուեստագէտներու, մանաւանդ այն ժամանակ, խորունկ զարգացում մը չունէր՝ բացի երաժշտութենէն, բայց առանձնաշնորհեալ մըն էր, ընտրեալ մը, արուեստի աշխարհին մէջ։

Բացարձակօրէն անշահախնդիր, պարզասէր, մշտական մութ մոխրագոյն րեսինկօփ մը կը հագնէր, գրպանները փոքր թղթերով լեցուն։ Առհասարակ փողկապը գէշ կապուած էր, օձիքն ալ ճմրթկած, ընդհանուրը անխնամ, բայց հակառակ ատոր, երբ տեղ մը տեսնէին զինքը առանց ճանչնալու, յայտնի էր թէ մէկն էր ան։

Ստեղծագործութեան պահերուն չատ կը պատահէր որ չյաջողէր գտնել երաժշտական պարբերութիւն մը, օրը ամբողջ եւ գիշերն ողջոյն կը խորհէր այդ բանին, երբ մտքին մէջ լոյս ծագելով գտնէր զայն յանկարծ, ուր որ ալ ըլլար, ճամբան, հանրակառքին մէջ, ճաշարանը կամ սափրիչին մօտ, կը վազէր հեւիհեւ տուն, դաշնակին առջեւ կ'անցնէր և առանց չորս կողմը նայելու, կարծես խելայեղ, կը ձայնագրէր եռանդագին։ Բարեբախտաբար կինը վարժուած էր այդ սովորութեանը և չէր զարմանար երբ ան գիշերուան մէջ ցատկէր անկողնէն և նուագէր։

Ինչպէս ամէն զտարիւն արուեստագէտ, Զուհաճեան ալ մոտացնոր էր, մոռացկոտ, ամէն դասի գալուն բան մը կը մոռնար մեր տունը, մատիտը, ձայնատետր մը, կամ կրկնակօշիկները։

Հետզհետէ քաղցր մտերմութիւն մը գոյացած էր մեր մէջ տարիներու ընթացքին, տեսակ մը մտաւոր հայր և աղջկան յարաբերութիւն։ Ան կը պատմէր իր կեանքէն, իր երիտասարդութեան խանդավառութիւններէն, զգալով թէ իմ նոր ընձիւղած հոգիիս մէջ դրոշմուած պիտի մնային այդ դրուագները։

Զուհաճեան դիւրահաղորդ բնաւորութեան տէր, բարի ու ներող ամէն բանի, ունեցած է չատ բարեկամներ, որոնցմէ առաջինը եղած է Թովմաս Թերզեան։

Իր երգահանի սկիզբի տարիներուն քայլերը հանդիպած են խոչնդոտներու, հասոյթի աղբիւրէ զուրկ, միմիայն դաշնակի դասեր տալով, անձկութեան օրեր անցուցած է չատ, և ճիշտ այդ դժնդակ ժամանակներուն Թերզեանի բարեկամութիւնը իրեն եղած է զօ-

բաւիդ։ Ան զինքը ներկայացուցած է Յակոբ պէյ Պալեանին, որ կը բնակէր Օրթագիւղ ինչպէս Զուհաճեան։

Այդ մեծատունը, ինքն ալ արուեստագէտ, անմրցելի ճարտարապետ Փարիզէն վկայուած, սիրած է մանաւանդ իր տունը վերածել մատուռական կեդրոնի մը, և ըլլալ մեկենասը արուեստագէտներու ոտրոց կեանքը չհամապատասխաններ իրենց թռիչքներուն, տենչերուն և պէտքերուն և որոնց երբեմն կը պակսի նոյնիսկ օրապահիկը։

Թափառական թռչուններու տաքուկ ապաստան մըն էր այդ հոյակապ տունը։

Զուհաճեան իր «Լէպլէպիճի»ն նոր գրել սկսած, դրամական չափազանց նեղութեան մատնուած, ադրիւթիւնը կորսնցուցած է նոյնիսկ աշխատելու, վհատութիւնը իր սեւ թեւերուն մէջ կ'սպառնայ խեղդել անոր լուսաթռիչ հոգին։

Թերզեան արտովին կը ցաւի անոր այդ վիճակին և պատեհ առիթ մը գտնելով կը պատմէ ամէն ինչ Յակոբ Պէյին։ Ազնուասիրտ մեծատունը առտիկ կը զգածուի և իսկոյն հրաշալէպի մը ձեւր տալ ուզելով իր ընտելիք օգնութեան խնդճ երաժիշտին, կը խնդրէ իր կնոջմէն, Բէմալէ հանըմէն, իր կարգին արուեստագէտները սիրող մը, հարիւր օսմանեան կարմիր ոսկի տայ Թերզեանին որ ան տանի գիշերով Զուհաճեանին տունը, և իր կնոջ մասնակցութեամբ գաղտագողի զետեղէ երաժիշտին բարձին տակ։

Թերզեան կը յաջողի կատարել իրեն յանձնուած դերը և առաւօտուն, երբ եռեւէ եռեւ ոսկիները կը գլորին գետին Զուհաճեանին զարթումին, անպատում է անոր բերկրանքը, չուզեր հաւատալ աչքերուն, մանկան մը պէս կը հրճուի և խնդութենէն խելայեղ վազելով դաշնակին առջեւ իր օբէրէթին ամէնէն զբաղթ մօթիֆները կը նօթագրէ։ (1)

Զուհաճեան անհուն խանդագատանքով կը պատմէր իր նեղութեան օրերէն դրուագները, այդ ժամանակամիջոցը իր փառքին այգը կը նկատէր, որովհետեւ այն տեն գրած է իր լաւագոյն ստեղծագործութիւնները, ինչէս «Լէպլէպիճի» և «Արշակ Բ.»

Երիտասարդական եռանդը երբեք չէր պակսած իրեն, երբ նուագէր միշտ մեզրածոր քաղցրութիւն մը ունէին իր մատները, կարծես լուսապսակ մըն ալ գլխուն չուրջը։

Իր երաժշտութիւնը կը սիրենք մանաւանդ արեւելքցիներս որովհետեւ հակառակ որ վարպետը եւրոպա առած է ուսումը, արեւելքը իր քոցավառ լոյսով, իր աստեղաշող երկինքով, իր սիրատարփ դիշերներով, իր դրախտային վայելքներով, հալ ու մաշ ըղձանքներով, թափանցիկ հուրիներու մէկ արձագանգին հանգոյնը կը թևածէ հոն համասարսուռ։

Ֆ. Կրիլբարցեր, երաժշտագէտ բանաստեղծը բսած է իր մէկ դրքին մէջ. «Տեսէք սա ուղեւորը, միայնակ ու յանդուգն որ կը կտրէ կանցնի պարիսպները, անդունդները, որ կը մագլցի կ'ելլէ, կ'իջնէ լեռներէն, ջրվէժներուն մէջ կը լողայ։ Ցաղթա՞նակ։ Ցուսկ յետոյ կը հասնի նպատակին։ Այդ ուղեւորն է արուեստագէտը։»

Զուհաճեան այդ արուեստագէտներէն էր։

*
* *

Մեծ երգահանը երբ խօսէր իր օբերեթներուն մասին, երբ վերյիշեր իր մաքառումները, յոգնութիւնները, պատրանաթափութիւնները, անապատ ճիգերը,

(1) Այս եղելութիւնը յիշած եմ տարիներ առաջ «Հայաստանի Կոչնակ»ին մէջ մէկ յօդուածիս առիթով։

մանաւանդ «Էքսլէտիճի»ին եւ «Արիֆ»ին հաճար, թափած ջանքերը, մասնաւոր գուրգուրանքով կը ներկայացնէր մեզի իր առաջին երգչուհին, «քրիմատօնա»ն։

Արդարեւ այդ դերասանուհին լուսարձակը եղած է Զուհաճեանին օքերեթներուն, թէեւ իր կենսագիրները անոր ստեղծագործութիւններուն մասին գրած ատենին պէտք եղած տեղը չեն տուած այդ արուեստագիտուհիին։ Գարագաչեան քոյրերէն յետոյ, որոնք Պոլիս, Լա Պէլ Հէլէնի եւ այլ եւրոպական օքերեթներու մէջ բաւական յաջող կերպով կատարած են իրենց երգչուհիի դերերը, ուրիշ հայ դերասանուհի մը փայլած է Պոլսոյ մէջ «Լուսնակ»ը եւ պահ մը հասարակութենէն պաշտուած, Զուհաճեանին օքերեթներուն չնորհիւ։

Ես նոյնինքն Զուհաճեանէն լսած եմ «Լուսնակին» պատմութիւնը, թէև չատ տարիներ յետոյ, արդէն ալեհեր կին, քանիցս ինքը ինձ պատմած է իր կեանքին չահեկան մանրամասնութիւնները։

Ժողովուրդի ազգիկ, առանց հօր մեծցած, չատ հասմետ պայմաններու մէջ, օժտուած հիանալի գեղեցկութեամբ, և բիւրեղային սօբրանօի ձայնով մը, հեռաւոր արուարձանի մը մէկ անկիւնը սպասած է որ օր մը բաղդը ժպտի իրեն։

Երաժշտասէր մը, ծանօթ այդ մատաղատի աղջկան յատկութիւններուն և մանաւանդ ձայնին, զինքը ներկայացուցած է Զուհաճեանին։ Երգահանը զմայլած է անոր աստուածային այդ ձիրքին, դպրոց թաւշափափուկ հնչիւններուն, հակառակ բոլորովին անվարժ ըլլալուն։ Անխոնջ վարպետը ամէն ջանք ի գործ դնելով, աշխատցուցած և վարժեցուցած է անփորձ դերասանուհին և մարզած ձայնը գիշեր ու ցերեկ։

Անոր ժամանակակից չատերէ լսած եմ թէ այդ

աղջկան առաջին երեւումը թատերաբեմին վրայ, Էքսլէսիճիին օքերեթին մէջ, յայտնութենէ, յաջողութենէ աւելի բան մը եղած է։ Կէտիկ-Փաշայի թատրոնը դղրդացած է ժողովուրդին բուռն ցոյցերէն, ինչպէս Սրուասեակին, և օթեակներէն մեծ անձնաւորութիւններ, հայ, թուրք, յոյն, թանկագին նուէրներ տեղացուցած են տիվային գլխուն։

Երկար գանգուր մազերով, փայլփլուն հագուստներով դերասանուհին, որուն տրուած է բանաստեղծական անուն մը «Լուսնակ» թէև քիչ մը անվարժ, յուզումէն դողդողուն, քանիցս կանչուած է բեմ, խելայեղ ծափերու մէջ։

Բաւական ատեն անձնաւորութիւն մը դարցած է «Լուսնակ» Պոլսոյ մէջ. պատյտի վայրեր զինքը տեսնելու համար մինչեւ անգամ մեծ տիկիններ զիրար հրմշտկած են։ Ճշմարիտ կիսաւոր աստղ մը արեւելքի երկնքին վրայ։ Ան բոլոր իրեն եղած պատիւները բնական գտած է, իբրեւ ճշմարիտ արուեստագիտուհի չռայլ եղած է, նոյնիսկ մխող, մէկ ձեռքով առածը միւսով վատնող և միշտ անհուն ապագա բարի իր ընկերակիցներուն հանդէպ։ Նեղուած մշակութային պնդումներէն որոնց ենթարկուած է իբրեւ գեղեցիկ աղջիկ և դերասանուհի, «Լուսնակ» ամուսնացած է իրենց խումբէն դերասանի մը հետ։ Կարճ տեւած է այդ Միութիւնը, մէկ քանի տարի յետոյ բաժնուած են իրարմէ։

Ի վերջոյ նորատի կինը հակառակ ինքզինքը միմիայն արուեստի տալու մտադրութեան, բուռն կերպով սիրահարուած է Իտալիայէն նոր վերադարձած բժիշկի մը, և մոռցած ամէն բան, դեր, թատրոն, երգ, արուեստ, ապրած է անոր հետ։ Սիրած է այդ երիտասարդը իր արեւելքի աղջկան հրաբորբոք հոգիով։

Եւ այդ երիտասարդը, բժիշկ Օրմանեանն է ուրուն ընտանիքը, մայրը մանուանդ, ինչպէս եղբայրը Օրմանեան Սրբազանը, դէմ կեցած են անոնց ամուսնութեան։

Տարիներ անցուցած են միասին հեռաւոր գիւղի մը մէջ, Մալ-Թէփէ, ուր Տօքթ. Օրմանեան սակայն տեւականապէս բնակած չէ։

Օրմանեան ընտանիքը և բարեկամներ կամաց կամաց համոզած են բժիշկը այլևս խզել այդ կապը և իրեն ընկերուհի առնել ընտրեալ ընտանիքի մը ժէկ աղջիկը։

Սկիզբները սէրը ի դերև հանած է այդ ջանքերը։ բայց տակաւ մայրական պնդումները սկսած են սառ ջուր թափել հրաշունչ զգացումին վրայ, միւս կողմէ Լուսնակ կորսնցուցած իր թատերական prestigeը, իր սիրահարին աչքին չլացուցիչ ըլլալէ դադրած է, ինչպէս երբեմն։

Այդ դրուագը իր կեանքին, Լուսնակ ինձ կը պատմէր խոր յուզումով և կենդանի պատկէրներով, և կը խնդրէր ինձմէ օր մը գրել այդ ամէնը և ես խոստացած էի իրեն։

Հետզհետէ լքուած սիրած անձէն, ապրուստի մեծ դժուարութիւններու դէմ մաքառելով, ոչինչ մնացած փառքի օրերէն, հեռացած բարեկամներէ, Մալ-Թէփէի անչուք սենեակին մէջ փակուած, տառապագին օրեր անցուցած է Լուսնակ չուզելով ոչ ոքի դիմել, ոչ ոքի տեսնել, ոչ ոքի մտիկ ընել երբ իր գեղն ու երիտասարդութիւնը չհաւզործել կ'առաջարկէին իրեն բարի հոգիներ։

Ու ձմեռ առաու մը, երբ ձիւնը կը տեղայ դանդաղ ու մխրճնակ, և Մալ-Թէփէի ծովը իր չարագոյժ գորչ գոյնը առած մահ կ'սպառնայ, Լուսնակ կ'ելլէ անկողնէն, ածուխի կրակ մը կը չինէ փոքր մանկական մէջ, գետինը մինճեր մը կը փռէ և մազերը արձակ ծունր կ'իջնէ և կ'սկսի աղօթել։ Առջի իրիկուընէ պատրաստած է Թոյնը և երբ աղօթքը վերջացնէ, խահուէին մէջ պիտի խառնէ զայն, ումպ ումպ կուլ պիտի տայ և մանկական մօտ մեռնի, մինչ խաղաղիկ իջնող ձիւնի բաթիլները պիտի ծածկեն սեմը, փայտաչէն խեղճուկ գիւղի տան մը սեմը։

Ու վերյիշումի աչխարհներ կուգան դիզուիլ մարքին առջեւ, թատրոն, լոյս, ծաղիկ, զոհարեղէն, և խայտագին երաժչտութիւնը Էլպլէպիճիին։

Կարմիր կրակը սկսած է մոխրանալ, կը մօտենայ ճակատագրային պահը, արիո՜ւթիւն։

Ցանկարծ ճմռթկած մետաքսի խշրտոցին նմանող ոտնաձայն մը կակուղ ձիւնին վրայ, դրանը առջեւ...։ Այժգին հարուած մը ուռնակի, սիրտը կը դադրի զարնելէ. ո՞վ կուգայ խանգարել վերջին պահը տառապողի մը։ Ոստում մը դէպի պատուհանը։ Ցնո՜րք, տեսի՜լք, զառա՞նցանք. Ջէ՜, ուխտադրոյժն է, արքէնի հասակով, կլոր կտրուած մօրուքով։ Կը կթոտին ծունկերը բայց կը յաջողի երթալ դուռը բանալ։ Տօքթ. Օրմանեան դուռնատ է, չատ լուրջ, մինչ ինք տերեւի մը պէս կը դողայ, կը դանդաչէ։ Առանց բառ մը արտասանելու բժիշկը կը բռնէ իր ձեռքէն և ներս կը բերէ մանկականմօտ։ Ինք կը նստի աթոռին վրայ Լուսնակ կը ծնրադրէ։ —«Ինձ սուրճ մը եփէ։»

Երիտասարդ կինը միշտ ծնրադիր կ'սկսի գործողութեան սուրճ եփելու, մինչ Ջուրը կ'եռայ, խոշոր կայլակներ արցունքի աչքերէն կը թափին դոզը մինչև սուրճին պատրաստուիլը։ Դուրսը ձիւնը կարծես համաչափ կ'իջնէ արցունքներուն հետ։

Առանց դպչելու գաւաթին, տօքթէօրը սիրտը

զգետուած այդ անկեղծ վշտէն, երկու ձեռքերէն բռնած վեր կը հանէ արտասուաթորմ կինը և «— Այլևս երբեք չպիտի բաժնուինք իրարմէ» կը խոստանայ լրջօրէն, երդումի մը պէս։

Մէկ երկու տարի կրկին ազատ կենակցելէ յետոյ կ'ամուսնանան և Լուսնակ կ'ըլլայ տիկին Օրմանեան։

Երբ Բրենքիբօ, գիւղապետութեան օրերնուս, իրեն հետ նոյն պանդոկը դտնուած ենք, Տիկ. Օրմանեան առիթը կը փնտռէր իր դերասանութեան կեանքէն խօսելու։

Ճակատագրին մէկ խաղովը կարծես. խեղճ կինը, երբ կորսնցուց ամուսինը, չատ դժնդակ կացութեան մէջ մնաց։ Հպարտօրէն ոչ ոքի յայտնելով իր նեղութիւնը, այլևս չքաւորութիւնը ծայր աստիճանին հասած էր երբ անձնասպան եղաւ floroform խմելով իր տանը մէջ։

*
* *

Իմ առաջին նորավէպս «Խրճիթի մը մէջ», ԱՆՍԳԻՍ ստորագրութեամբ, գրեցի երբ 16 տարեկան էի, «Մասիս» շաբաթաթերթին մէջ. մինչեւ այն ատեն ոտանաւոր միայն գրած էի Ե. Զ. ստորագրութեամբ. մեր տունէն պատշաճ չէին գտնէր որ անունս ամբողջ դնեմ։

Շատեր հետաքրքրուեցան թէ ո՞վ էր այդ ծածկանունին տէրը։ Բիւզանդ Քէչեան պնդած էր թէ նորեկ մը չէր ան. իսկ Յակոբ Գուրգէն գրաւ բռնած էր թէ գրաբարագէտ մըն էր, չատ պնդած էին թէ կին մը չէր կրնար եղած ըլլար ան, ապահովաբար Թերզեան ալ խորհած էր թէ «ահա ինչպէս կը չինուին պատմութիւնները։»

Այդ պզտիկ գրական յաղթանակը խայտացուց պա-

տանի հոգիս։ Քիչ յետոյ սակայն մեծ սուգ մը եկաւ մթագնել զայն, հայրս կորսնցնելու ցաւը ունեցայ։ Մտաւոր չափազանց աշխատութիւն, խորունկ վիշտ, խախտեցին առողջութիւնս և մեր պատուական բժիշկը Թիրեաքեան ինձ արսիլեց որ եւ է յոգնութիւն և յանձնարարեց ծովափի մը մօտ կատարեալ հանգիստ։

Տանը մէջ մինակ էի այլեւս մօրս հետ, քոյրս ամուսնացած էր դիւանագէտի մը քով, հանրածանօթ Գաբրիէլ Նորատունկեանին որ այն ատեն արտաքին գործոց նախարարութեան մէջ օբէնագէտ խորհրդական էր։

Անիէն գաղթած, Ակնայ մէջ չատ աչքառու ընտանիք մը եղած են Նորատունկեանները։ Անոնց մէջ կանականաւոր դէմքեր, գիտուններ, օբէնագէտներ, մտաւորականներ, կայ նոյն իսկ Սրբազնակոպոս մը հռովմէադաւան որ Հռովմի մէջ փառաւոր չիրիմ մը ունի, որձանագրութեամբը իր ազգութեան և ծննդեան։ Ակնայ կատմա գիւղը անոնցմով փառաւորուած է։

Քրոջս ամուսնութիւնը որ տարի մը առաջ տեղի ունեցած էր հօրս մահուընէն, իր այլազան պարագաներով մեծ հրճուանք պատճառած էր ինձ, և եթէ սուգը վրայ հասած չըլլար՝ տակաւին միտքս լեցուն պիտի ըլլար այդ մեծ հարսնիքին փայլուն յիշատակներով։ Կատարեալ տղու մը պէս վայելած էի այն գեղեցիկ, նրբաճաշակ, դիւրաբեկ ու թանկագին բաները որոնք օժիտի մը մանրամասնութիւնը կը կազմեն։

Հիմա անցեալն էին անոնք, և ես սեւեր էի հագած. քոյրս մօտս չէր։

Մեր տանը մէջ կը տիրէր ընդհանուր անախորժ մթնոլորտ մը որ ինձ թախծագին տաղեր կը ներշընչէր։

Ինչ որ պզտիկ աղջնակին համար եղած էր հօրեղ-

քայրս, նոյնը չէր մանկամարդուհիին համար, որուն չէին բաւեր երեկոյեան եկած պզտիկ անակնկալները, չօքօլան, չագանակը, պատկերազարդ թերթերը և որ իր սրտին խորէն տառապեցնող պակաս մը կ'զգար։

*
* *

Ֆանառաքիի մեր ամարանոցին պարտէզին ծայրը անկիւն մը կար ուր արծաթիկ աւազին վրայ եռեւէ եռեւ կուգային ու կը փախչէին մանր ալիքներ, այդ անկիւնը՝ դրացի սլացիկ նռենիներուն և սպիտակ փարոսին, խաղաղ ու մենիկ, սիրելի էր ինձ ինչպէս սիրելի էր Ֆանառաքին։

Ծովու լոգանքի համար գացած էինք հոն, Տօքթ. Թիրեաքեան արդիլած էր ինձ մտքի յոգնութիւն, բայց իմ միտքս յարաճուն յոգնութեան մէջ էր, ուլեցուն երազներով, տեղերով, անհասանելի բաներու հառնումով։

Էութիւնս արթնցուցած էր, երկինքը, լոյսը, ծովը, կեանքը կը խռովէին զիս։ Բոլոր հովուերգութիւնները, սիրավէպերը կ'ապրէին հոգիիս մէջ։ Ժամերով կ'ոգեկոչէի սրտիս սիրելի էակները, որոնց առուերները չուրջս կը բոլորուէին։ Լուսնի լոյսով զիշերները մանաւանդ կը տեսնէի տարաբախտ ոսմանթիք սիրահարը, վէրթերը, որ մութ կապոյտ թիկնոցով, լայնեզր գլխարկով, ղեղին բաճկոնակով կ'երթար զարնել քաղաքապետին դուռը։ Ցետոյ Պուրժէի լիճին երգիչը, սգաւոր հոգին, ազնուական քերթողը, իր բարձր սեւ փողկապով, «— Ո՛վ լիճ, տարին հազիւ բոլորած է իր չրջանը և քու սիրիցեալ կոհակներուդ մօտ, զոր ան կը տեսնէր կրկին տեսնել, ահա առանձին կուգամ նստիլ...» Անմահացած ողբը լամարթինին։

Անկից միւս մելամաղձոտ լճակին մօտ գունատ տղան, յուսավրէպ սիրտը, «Հոն հրդեհ կայ, ո՛չ մատեան...» Դուրեանը Իւակիւտարի բլուրներուն վրայ։

Ցետոյ Ալֆրէտ տը Միւսէն, մերթ մուսաններու քղանցքներուն փաթթուած, մերթ անցրեւին տակ արիւն արցունք թափելով ուխտադրոյժ կնոջ պատուհանին դէմ։ «Դեկտեմբերին գիշերը» իրեն նմանող սգաւոր տղուն հետ գլուխ գլխի։

Անոր «Նոր քերթուածները» ղրկած էր ինձ Եղիա Տէմիրճիպաշեան, Պէյիկթաշի մեր տան պահ մը դրացի, ուր ապաքինումի առիթով եկած էր հանգչելու։(1) Երբ ան նստէր լայն բացուած պատուհանին առջեւ, որ մեր պարտէզին վրայ կուտար, խորին խորհուրդներու մէջ ընկղմած, ես իրեն վարդեր կը նետէի, կարմիր, ճերմակ վարդեր։ Գլուխը վեր կ'առնէր, կը ժպտէր և երկար կը հոտուըտար։ «Վարդերու պարիկ» կը կոչէր ան զիս այն առեն և անկից յետոյ երբեմն կը յիշէր պզտիկ աղջնակը, պարիկը և անոր գիրքեր կը ղրկէր։

Եղիա Միւսէի գրքին մէջը ղրած էր քարդ մը վրան գրուած։

«Անուշդ, Եւփիմէ, մայէ,
Իսկ Ցայուածէրդ հրմայէ...։»

Հմայե՛լ... ու մանաւանդ Եղիան, անժպիտ, յուսավրէպ, մահուան խօսակից փիլիսոփան որ կը հակէր դէպի այդը դեռափթիթ կեանքիս։

Բնական է տանը մէջ ոչ ոք տեսաւ այդ քարդը, որ ինձ օրեր խորհիլ, երազել տուաւ։

(1) Այդ միջոցին էր որ Ֆաթմա խափշիկուհին անձնասպան եղաւ իրեն համար։

* * *

Կրկնակի հաճելի էին այդ գիւղագնացութեան միջոցին ծովու լոգանքները, որովհետեւ անոնք միակ ազատութեան պահերս էին, և միակ առիթը վայրկեան մը խօսակցելու Մինաս Ձերազին հետ, որ ան ալ իր տկարացած թոքերը կազդուրելու համար եկած էր Ֆանարաքի։

«Եթէ Պոլիսը մարգարիտն է Արեւելքին, Ֆանարաքին ալ Պոլսոյ մարգարիտն է։ Ծովու հոսեն յագեցած օդը միշտ թարմ ու մաքուր է հոն ուր թաքուն աստուածութիւն մը լիաբուռն կը թափէ երիտասարդութիւն, գեղեցկութիւն և հեշտանք։»

Ե՞րբ գրած է Ձերազ այս տողերը, զիրար ճանչնալնէս ա՞ռաջ թէ վերջը, երբեք չգիտցայ։

Ժամերով կը մնար աւազներուն վրայ ընկողմանած, փոքրիկ հատոր մը ձեռքը որ սակայն չէր կարդար։

Մեծ հպարտութիւն էր ինծի տեսակցիլ այդ մտաւորականին, այդ թունդ գործիչին հետ, որ Կեդրոնական Վարժարանի տնօրէնը ըլլալու փառապսակն ալ կը կրէր։

Անոր ֆիզիքական տկարութիւնը որ յայտնի չէր արտաքին կերպարանքէն, տեսակ մը գութով խառն գորով արթնցուցած էր սրտիս մէջ, ռոմանեսք աղջնակի սրտիս մէջ։ Կ'ուզէի սփոփանք տալ իրեն, ժպիտ մը ուրուագծուիլը տեսնել դէմքին վրայ, ես մանկահասակ՝ ան արդէն չափահասութեան մօտ՝ տեսակ մը մայրական աղապատանք կ'զգայի, և երկու լոգանքի մէջտեղ կանգ կ'առնէի իր մօտ և կը խօսակցէինք ծովին, հովին, Եղիային (որ իր բարեկամն էր) եւ բանաստեղծութեան վրայ։

Հրճուանքս անբաւ կ'ըլլար երբ ան գրուածքներէս բան մը յիշէր և կամ անոնց մասին հարցուփորձէր զիս։ Այնքա՜ն պարզ էր ան, այնքա՜ն գորովալիր, քնքոյշ վերաբերումով, իմ հոգիս այնպիսի փափուկ կերպով, խնամոտ մատներով կը շոյէր որ ինծի կը թուէր թէ արդէն երկար ատենէ կը ճանչնայի զինքը, թէ միշտ իր աշակերտուհին եղած էի, հոգիի աշակերտուհին, շատ փոքր, բայց միշտ երախտագէտ։

Երբեք ոչ մէկ բառ յոխորտ չէր ելլեր բերնէն. կը պատմէր ինծի իր կեանքէն, մանաւանդ իր ուղեւորութիւններէն առանց զիս շլացնելու ջանք դնելու։ Ազնուական և բարեկիրթ էր նոյնիսկ կատակելու ատեն։

Այդ վայելքս քիչ տեւեց սակայն։

Հօրեղբայրս, մօտէն ծանօթ իրեն, հրաւիրեր էր օր մը Ձերազը մեր տունը այցելելու, և ճիշտ այդ օրը որ ան որոշեր էր մեզի գալու, չար բաղդը ուզեց որ հօրեղբայրս ստիպողաբար բացակայ ըլլայ։ Երբ զինքը տեսայ պատուհանէն սիրտս ուժգին բաբախեց, մայրս ալ տեսած էր և իսկոյն հրամայեց սպասուհիին որ ճամբու դնէ եկող հիւրը, ըսելով թէ ոչ ոք կայ տունը։ Հաւանաբար այցելուն նշմարած էր մեզ պատուհանին առջեւ և լսած մեր խօսակցութիւնը, սակայն մօրս փափաքն ալ այդ էր արդէն։

Անկից յետոյ արգիլուեցաւ ինծի առանձին ծովու լոգանքի երթալ։ Ձերազ ալ ջանք չէր ըներ մեզի գիւղին մէջ հանդիպելու։

Միայն երբ մեր տունինները ամէնքը քաղաք գացած ըլլային և ես առանձին մնացած, կ'երթայի պարտէզին ծայրը մեծ ծառին տակ կարդալու. Ձերազ անկից անցած պահուն կանգ կ'առնէր պահ մը և կը խօսակցէինք։ Կարեկցութեան արտայայտութիւն մը

կ'առնէր ան այդ վայրկեաններուն․ ինքը կատարեալ մարդ, արդէն ճերմակ թելեր մազերուն մէջ, ես հազիւ թեւակոխած կեանքին մէջ, առանց բացատրութեան կ'զգայինք կ'ըմբռնէինք ծանր լուծը նեղ մտայնութիւններու։

Այն ձմեռը քաղաքը բնաւ պատեհութիւնը չունեցանք իրարու հանդիպելու, յետոյ մեկնեցաւ Պոլսէն։

***

Կանանչ լուսամփոփով լամպարին մօտ, որուն կէս մութը տարօրինակ փայլ մը կուտար իր ակնոցներուն, Նար-Պէյ Սրբազանը գիս կ'աշխատցնէր թարգմանելու և ոտանաւորի վերածելու իտալացի թունդ յեղափոխական բանաստեղծ Ուկօ Ֆօսկոլօի «Դամբաններ»ը, այն գեղեցիկ քերթուածը որուն մասին Թերզեան կ'ըսեր թէ կ'արժէր իտալերէն սորվիլ անոր բնագիրը կարդալու համար։

Սրբազանը իտալերէնը ունէր և տող առ տող կը ջանայինք տաղաչափել, ես ունէի Տիւմա որդիին թարգմանութիւնը։ Ինքը զմայլելի դիւրութիւնը ունէր համարժէք բառերը գտնելու և իր օգնութեամբը աշխատիլը մեծ հաճոյք էր։ Երբեմն կը թողէինք թարգմանութիւնը և Նար-Պէյ ինծ կը խօսէր Իտալիոյ և իտալացի քերթողներու մասին։

Այդ աշխատութեան պատճառով Սրբազանը շատ անգամ կուգար մեր տունը, և ատիկա ճշմարիտ խրնջոյք մըն էր ամէնուս համար, որովհետև ան գիտէր փայփայել իւրաքանչիւրին անձնասիրութիւնը։

Անգամ մըն ալ, կը յիշեմ, ծննդեան տօնին երկրորդ գիշերն էր, դուրսը սաստիկ ցուրտ էր, ձիւն, մրրիկ, բայց մեր հիւրանոցին մթնոլորտը տաքուկ և հաճելի, Սրբազանը բազմոցին անկիւնը նստած էր, մաքուր

ծալքերը սև վերարկուին կարմիր ռէբս ծածկոցին վրայ, քովը թիկնաթոռի մը վրայ մեր ամենասիրելի Տօքթ․ Թիրեաքեանը, իր գիտունի, բանաստեղծի անմրցելիօրէն հաճելի խօսակցութեամբ արժանաւոր փարբլ'իէռ մը Սրբազանին։

Խորապէս հմուտ, տօքթորը կը խօսէր մանաւանդ հայ անհետացած գրողներուն, մտաւորականներուն մասին․ կ'ոգեկոչէր հանճարի յիշատակ թողած մեռեալները, կը պանծացնէր զանոնք, արտայայտելու անստգիւտ ձևով մը անոնց տալով իր զգայնութենէն թրթռուն մասնիկներ, որոնք կը լուսաւորէին յիշատակները, ինչպէս արևուն ցոլքերը անտառին անհամար տերևները կը լուսաւորեն։

Թիրեաքեան նրբանուրբ հեգնանք մը կը դնէր աշխարհիկ Սրբազանին հետ խօսելու պահուն։ Հեգնող մըն էր տօքթորը, բայց այն տեսակէն, որուն համար Վիքթօր Հիւկօ ըսած է․ «Բարիներուն չարութիւնն է ան»։

Թերևս ակնարկութիւններ կ'ընէր, մինչ սքօղուած, Նար-Պէյին չափազանց մօքսէն ապրելակերպին, ձեռնոցով գրած քերթուածներուն, շատ խնամուած հագուստ կապուստին։

Սրբազանը կատակի կը տանէր, բնաւ չէր վիրաւորուեր, զէթ առերևութապէս։

Ինչպէս պատահեցաւ, այդ երեկոյին, յանկարծ խօսակցութիւնը վիճաբանութեան փոխուեցաւ, ազգային խնդրոյ մը շուրջ, ինչ որ այն ատեն անախորժ էր տան տիկիններուն, թերևս իրաւամբ։

Մօրս արթնամտութիւնը սակայն փրկեց կացութիւնը․ սրահին անկիւնէն դաշնակին լարերը սկսան թրթռալ Շուպէռի ցայգանուագին հոգեյոյզ եղանակով, նորատի աղջկան մը մատներուն տակ։

Երկու խօսակիցները, կենցաղագէտ, միանգամայն հմայուած, թողուցին երեսփոխանական ժողովին քննադատութիւնները, վարչութեան գործած սխալները, այս կամ այն երեսփոխանին յանդգնութիւնը և խորասուզուեցան երաժշտութեան ալիքներուն մէջ։

Այնքան որ Տօքթ. Թիրեաքեան ոգեւորուած առաջ ցուցակը և սկսաւ ընկերանալ դաշնակահարուհիին։ Սրբազանը խոր ուշադրութեամբ մտիկ կ'ընէր, երբեմն չատ քաղաքավարօրէն դիտողութիւններ ընելով։ Թիրեաքեան կը նեղուէր քիչ մը, որովհետեւ ինքն ալ դիտէր թէ բաւական անճարակ ցուցակահար մըն էր, բայց կը ջանար հոգի տալ ճպոտին և անվարժութիւնը զգալի չընել։

Զարմանալի է որ չատ մը գրագէտներ, բանաստեղծներ կամ գիտուններ, իրենց չգիտցած մէկ արուեստը իւ գործ դնելու մարմաջը կ'ունենան, ինչպէս Լամարթին առաղձագործութիւնը։

Ի վերջոյ տօքթորը ըմբռնեց թէ դաշնակը առանձին լաւագոյն պիտի ըլլար մտիկ ընել և թողլով ցուցակը մօտեցաւ Սրբազանին խնդալով.

— Օ՛ն, Սրբազան, եկէք դաշնակին առջեւ. յայտնի եղաւ, դուք լաւ երաժիշտ էք»։

Նար-Պէյ մերժեց, յայտարարելով թէ կը պաշտէ երաժշտութիւնը, բայց չի կրնար նուագել։

Երկար պնդուններ, պաղատանք ամէնքէս. անդրդուելի մնաց։

Ցետոյ սրամտութիւն չպատճառելու համար խոստովանեցաւ թէ ուխտ մը զինքը կ'արգիլէ նուագելէ։

Թիրեաքեան պահանջեց պատմութիւնը այդ ուխտին. այնքան թախանձանք դրաւ փափաքին մէջ որ Նար-Պէյ տեղի տուաւ ու վերջապէս սկսաւ պատմել։

«Ինձ համար երաժշտութիւնը, սկսաւ ան, այն

քաղցր ու խորհրդաւոր բանն է որ մարդոց թշուառութիւնները տանելի ընելու համար թեւեր կուտայ անոնց։ Երբ դաշնակին առջեւ նստէի, աչխարհը կ'ընդլայնուէր, ետ կը մղէր զինքը ճնշող կաշկանդումները ինչպէս կը քանդէն պարիսպները՝ անսահման ու դիւթական ոստանները ծածկող։

«Նուագին հետ մտքիս մէջ կը ծնէր բանաստեղծութիւնը և այդ երկու լոյսէ տեսիլքները կը լուսաւորէին համեստ կրօնաւորի կեանքս։ Սակայն խստաբարոյ հրաման մը վերջ տուաւ այդ անխառն երանութեան։

«Սան-Սթէֆանոյի Տատեաններուն ապարանքը մէկ տիպարն էր ֆրանսական վէպերուն մէջ նկարագրուած իշխանավայել դղեակներուն։ Աւելին ըլլալով հոն կը սիրապետէր արեւելեան հիւրասիրութիւնը,

«Տակաւին չատ երիտասարդ կրօնաւոր, այդ մեծ ընտանիքին հիւր ըլլալու պատիւը ունէի։ Հոն հիւրերը մասնակից կ'ըլլային մտաւորական անխառն ու գեղարուեստական վայելքներու։

«Գիտուններ կուգային, երաժիշտներ, նկարիչներ, գրողներ ամէն ազգէ։

«Առաքել և Յովհաննէս պէյ Տատեան հազուագէպ մեծատուններ էին որոնց մօտ գտնուիլը և անոնց բարեկամութիւնը վայելելը անբաղդատելի երջանկութիւն մըն էր։

«Ազգին բոլոր կարկառուն դէմքերը ժամադիր կ'ըլլային երբեմն այդ տունը, ինչպէս պատահեցաւ որ այդ միջոցին հոն հիւր եկաւ Գէորգ Պաարիարքը, (այժմ Կաթողիկոս Գէորգ Դ.)։

«Ճաչէն յետոյ մեծերը իրենց յատկացուած հիւրանոցին մէջ կը խօսակցէին լրջօրէն, իսկ երիտասարդները փոքր հիւրանոցին մէջ նուագ կ'ընէին։

«Խնդրած էին ինծմէ որ դաշնակի վրայ նուագեմ հին դասական երգահաններէ կտորներ։ Ինքզինքս տուած այդ մեծ հանճարներուն հրաշագեղ ներդաշնակութեան, կը նուագէի և տանը ամբողջ երիտասարդութիւնը, աղջիկ թէ տղայ, նորատի թէ չափահաս, զմայլումով կ'ունկնդրէին։

«Երբ կանգ առի և ետեւս դարձայ, դրան բացուածքին մէջէն խոժոռ դիմաստուերը Գէորգ Պատրիարքին դէմս երեւցաւ ահարկու դատաւորի մը պէս։ Ամէն ոք լուռ էր, կարծես վերջին խաղերուն արձագանգը անգամ խոյս տուած էր սարսափահար։

Օրիորդ Տատեանները որոնց մտաւոր զարգացումը և բարձր դաստիարակութիւնը կը հաւասարէին իրենց գեղեցկութեան (1), թերեւս քիչ մը զարմանալի գտան այդ խիստ երեւոյթը, բայց գլուխ խոնարհեցին։

«Հետեւեալ առաւօտ կանուխ ծառայ մը եկաւ ինծմէ խնդրելու որ իսկոյն Ս. Պատրիարքին մօտը երթամ։ Անմիջապէս փութացի։ Պատրիարքը խոժոռադէմ էր, պահ մը գիս լռութեամբ դիտելէ յետոյ,

— Պէտք է, ըսաւ, անմիջապէս հոս ուխտես որ այլեւս դաշնակ պիտի չզարնես, նոյնիսկ առանձին եղած ատենդ։

---

(1) Վառօդապետ Առաքել Պէյ Տատեանի աղջիկները կատարելապէս եւրոպական կրթութիւն առած էին, մանաւանդ անդրանիկը, որ համբաւաւոր եղած է իր գեղեցկութեամբը։

Կը պատմեն թէ 16 տարեկան եղած ատենը, օր մը, Կէօք-Սուի պտոյտի եղած ժամանակը, Սուլթանը զինքը տեսած և հրապուրուած է անոր շնորհէն։ Անմիջապէս ներքինի մը տեղեկացուցած է եղելութիւնը Տատեաններուն ծառաներէն մէկուն և յանձնարարած է շուտով մեկնիլ Կէօք-Սուէն։ Բնական է ազդարարութիւնը նկատի առնելով նորահաս օրիորդը փութով հօրը տունը առաջնորդուած է։

Այդ դէպքէն մնացած է անոր մականունը «Հիւնքեար պէյէնտի», արքային հաւնածը։

«Սաստիկ յուզուեցայ, յուզումս ալ աւելի զայրացուց զինքը.

— Շուտով, հրամայեց, ծնրադրէ՛ սա խաչին առջև և ըրէ՛ երդումդ։

«Ծնրադրեցի և ուխտեցի։ Հոգիիս մէկ գեղեցիկ ճառագայթը մթագնեցաւ»։

Նար-Պէյ լռեց։ Ծնչում մը, ընդվզումի նմանող բան մը կը ծածանէր օդին մէջ։ Ոչ ոք բան մը արտաբերելու կարողութիւնը կը զգար։

Տօքթ. Թիրեաքեան, տօթէն, խորշակէն շունչէն պապակած շրթներու անապակ ջուր մատուցանողի մը պէս, թղթեր հանեց պայուսակէն ու իր համակրելի կուռ ձայնով սկսաւ կարդալ թարգմանօրէն պարսիկ կրակոտ բանաստեղծ Սաադիին, Շիրազի երեւակայող երգիչին, սիրահալ տողերը.

«Նորէն ծլեցան վարդերն ու կակաչները
«Նորէն գարունը եկաւ ցաւիս վրայ...»

... Այն գիշերը մեր երազներուն մէջ Շիրազի վարդերէն թերթեր կարծես հատիկ հատիկ կը թափէին բարձերնուս վրայ, խունկ սրսկելով չորսդին. եւ մշուշներու մէջէն կ'ուրուագծուէր խիստ դէմքը պահանջկոտ Պատրիարքին, դժգոհ ծամածռութեամբ մը։

* * *

«Զըլլայ որ խաբուիք այն հեշտ երգերէն
Որ կարծես բխին սրտերու *խորէն*,
Որ խորթ հնչումով, յօտարի սրինգ,
Երգեն «հայ ապրինք»:

Մկրտիչ Աճէմեան գրած էր բաւական սրամիտ ոտանաւոր մը այս տողերով վերջացող, ուր ակնար-

կութիւն կար Նար-Պէյի «եղբարք, հայ ապրինք» քերթուածին, ակնարկութիւն մանաւանդ անոր կաթոլիկութենէ դարձած ըլլալուն։ Այդ ոտանաւորին վերնագիրն էր «Ընտրութիւն Պատրիարքի»։ Սրբազանին թեկնածութիւնը խնդրոյ նիւթ ըլլալուն այդ պահուն Աճէմեան մեր տունը հաւաքուած քանի մը երեսփոխաններու հաճոյքով կարդաց այդ տողերը, որոնք գնահատուեցան Սրբազանին հակառակորդ անձերէն մանաւանդ։

Հօրեղբայրս Ազգային Երեսփոխանական Ժողովին ատենադպիր ըլլալուն, շատ անգամ երեսփոխաններ կուգային մեզի և օրուան հրատապ նիւթերը կը յուզէին։

Իմ տակաւին մարդկային, մանաւորաբար ազգային էնթրիկներու անծանօթ հոգիս սաստիկ կը վիրաւորուէր այն զրպարտիչ ոճէն որ կը գործածուէր զարգացած, բանաստեղծ-լեզուագէտ բարձր եկեղեցականի մը դէմ։ Այդ երեսփոխան պարոնները կ'ենթադրէին թէ ժողովուրդին մէջ ալ մաս մը կար որ չէր սիրեր Նար-Պէյը, թերևս անոր համար որ ամբոխը միշտ նախընտրանք ունի պարզուկ կրօնաւորներու, մինչ Խորէն Սրբազան շատ աշխարհիկ էր։

Կղերականներէն ալ խումբ մը չէրախորժեր իրմէ. եթէ միշտ առերես սիրալիր կը վարուէին իրեն հետ, բայց, կը խծբծէին և կ'այպանէին զինքը ի բացակայութեան։

Միայն Խրիմեան Հայրիկն էր որ ընդհանրապէս անոր հետ գտնուած ատենը առիթը կը գտնէր կատակելով, խնդալով անոր ինչ ինչ չափազանցութիւնները մատնանշելու։

Լաւ կը յիշեմ, անգամ մը, Աստուածածնայ տօնին կիրակին, մօրեղբօրս, Կիւմիւշճեան Գաբրիէլ աղային

տունն էինք, անոր կնոջ անուան տօնն ըլլալուն։ Այդ տիկինը դուստրն էր արքունի ճարտարապետ Պալեան Նիկողոս խալֆային, այն որ Չրաղանի պալատը շինած է և որուն ճարտարապետի համբաւը մեծ տեղ գրաւած է Պոլսոյ մէջ։ Այդ ծնունդով հպարտացած, Լուդովիկոս ԺԴի արքունիքը զարդարող մարքիզուհիներուն հովերը տուած էր ինքզինքին մօրեղբօրկինս. հիանալիօրէն կը շպարուէր, ալդէն գեղեցիկ։ Ժամեր կը դնէր մազերը յարդարելու և կը հագուէր ճաշակով. ընդհանուր ազնուականութեան դրոշմ մը ունէր և տեսնողին ուշք կը գրաւէր։

Իբրև Պալեանի աղջիկ, ան մեծ յարգանք ու գնահատում ունէր Նար-Պէյին (ընդհանուր Պալեաններուն կուռքն էր Սրբազանը.) և միշտ առիթ կ'ստեղծէր զայն հրաւիրելու, մեծարելու։

Իսկ մօրեղբայրս, ճիշդ հակոտնեան էր իր կնոջը, պարզ, կրօնասէր, սիրող ինչ որ անսեթևեթ է ու հոգեբուխ։ Ան կը պաշտէր Խրիմեան Հայրիկը, և այդ համակրանքը փոխադարձ էր։ Հայրիկը օրերով կը մնար անոր տունը, կը սիրէր ժամեր անցնել անոր սենեակին մէջ որ կարծես հնութեան թանգարան մըն էր։ Ապակի դարաններուն մէջ հոն կային հին հայկական դրամներ, մեծարժէք զէնքեր, դաշոյններ, բիւզանդական ժամանակէն մնացած ոսկիներ, նրբահիւս բանուածքներ, աւետարաններ դեղնած, արծաթապատ մագաղաթներ, վերջապէս հետաքրքրաշարժ բաներ որոնցմով կը շահագրգռուէր Հայրիկը, ըմբոշխնելով նաև հոն պատրաստուած թէյը ու սամովարին խշխշոցը։

Մենք պատանուհիներս մեծ հաճոյք կ'զգայինք երբ արտօնէին մեզ մտնելու այդ թանգարանը, ինչպէս կ'անուանէին զայն. կը սիրէինք բոլորուիլ ալեհեր մեծ կրօնականին շուրջը, գետինը, պուխարայի

գորգին վրայ, մինչ Հայրիկ նստած էր ցած բազմոցին մէջտեղը։ Ան հոն կը հագնէր մօրեղբօրս պատկանող, արաբական մեռաքսէ չինուած, մութ կարմիր եւ դեղին գծաւոր տեսակ մը վերարկուն որ կը կոչեն խըրխա. Հայրիկ զայն կ'անուանէր խըրխա ի շէրիֆ, ակնարկելով մարգարէին խըրխային որուն ուխտի կ'երթան մահմետականները տարին գրեթէ անգամ մը։

Հայրիկ մեզ կը պատմէր բոլոր հոն գտնուող հնութիւններուն պատմութիւնները։ Կը պատմէր Տիգրան Բ.ի դրամներուն առիթով անոր մեծութիւնը, արքունական քաղաքակրթութիւնը, ծաղկումը արուեստներու։ Սրբուհի Հոփսիմէին մանրանկարին առջեւ մեզ կը ներկայացնէր նահատակուած կոյսերը, յետոյ կ'անցնէինք իրեն հետ բոլոր Հայաստանի լեռներէն, ձորերէն, հովիտներէն, ու կը հրճուէր կամ կ'արտասուէր մեր նոր ծլած հոգին՝ իր ոսկեղնիկ խօսքերուն հետ։

Տարիներ յետոյ, երբ ձիւնամրրիկի գիշեր մը, իւսկիւտարի բարձունքին վրայ, Սէհտիսեաններուն տանը ընդարձակ սրահին մէջ, Հայրիկ ջահերէն իջած լոյսին տակ խունկի ժժգունութեամբ մը ժժգոյն, մեր պատկը օրհնելէն յետոյ կը խօսէր խրատական մը, ուր «դրախտի ընտանիք»ին երանութիւնները կը պարզէր մեզի իր համոզիչ, հայրագորով չեչտերով, իբրև վերջաբան, յանկարծ խօսքը ինձ ուղղելով աւելցուց, «Ես դուն, հարս, մոռցիր այլեւս ոտանաւոր, բանաստեղծութիւն, գիր, թուղթ, և սրդեծնութեամբ միայն զբաղէ։»

Այդ պահուն յիշեցի թանգարանի սենեակը մօրեղբօրս և Հայրիկը որ ինձմէ ոտանաւորներ կը պահանջէր, երբեմն չէր հաւներ և չատերն ալ ժպտելով, գրպանը կը սպրդեցնէր։

Բայց վերադառնանք Աստուածածնայ օրուան։

Այդ օրը երկու Սրբազանները սիրով կը տեսակցէին, երբ հրամցուցին թէյը, հակառակ որ օդը տաք էր, Հայրիկ իր երկրորդ գաւաթը պարպած էր, և ես որ թէյ կը բաժնէի, կը պատրաստուէի երրորդը լեցնել, բայց արդէն անոր ճակտին քրտինքը կը փայլփլար։

Ձեռքը գրպանը տարաւ, զարմացական նշաններ ըրաւ, թէ ինչո՞ւ թաշկինակը չի գտներ։ Մօրեղբօրս կինը իսկոյն ներս փութաց հատ մը բերելու, մինչ այն Նար-Պէյ ծոցէն հանեց ձիւնի պէս ճերմակ նուրբ թաշկինակ մը և ներկայացուց Հայրիկին որ առաւ զայն բայց ճակտին չտարած տակաւին,

— Է՜օֆֆ... Սրբազան. բացագանչեց, այս ի՜նչ գէշ հոտով բաներ կը պահես գրպանդ, ու փութով ետ տուաւ թաշկինակը։

Նար-Պէյ բաչուլիի ջուր կը գործածէր և մինչեւ անգամ իր թղթերը բաչուլի կր բուրէին, նոյնիսկ մեզի բաշխած նշխարները փաթթած թղթերը։ Խստաբարոյ անձեր պիտի նախընտրէին թերեւս որ խունկ բուրէին պատարագիչին նշխարները։

*
* *

Ինձ արտօնուած չէր երբեք գտնուիլ իմ 17 տարիներուս համապատասխան միջավայրի մը մէջ, երիտասարդութիւն քնաւ չկար չուրջս, հոգիս տակաւ կը ծերանար աչքով, ինչպէս ըսած է Ռիւ Պլասի մէջ Տօնա Սօլ։

Մայրս երբեմն իր այցելութիւններուն հետը կ'առնէր զիս. ընդհանրապէս ինձ համար չահեկան չէին այն տուները ուր կ'երթայինք։

Տարին մէկ երկու անգամ, աւագ տօներէն յետոյ

կ'երթայինք նաև Արթին փաշային չնորհաւորելու համար Նոր Տարին կամ Զատիկը։

Բոլորովին հին ճաշակով չինուած, արտաքին տեսքով համեստ տուն մըն էր Պէշիկթաչ Տատեաններուն տունը, Մաքրուհեան զպրոցին և եկեղեցիին դրեթէ կից։ Տանը առջեւ գետինը սալարկուած էր խոշոր անհաւասար քարերով, դրան վրայ զոյգ մը ուռնակներ կային. մուտքը անշուք էր, ոչ մէկ կերպով ենթադրել կուտար թէ մեծ անձնաւորութեան մը բնակարանն էր։

Ցաղթանդամ դռնապան մը կար մշտարթուն, որ իւրաքանչիւր եկողին, մանաւանդ կիներուն թրքական բարեւ մը, թեմենճահ մը կ'ընէր և կ'առաջնորդէր մինչեւ սանդուխ, կարծեմ նոյնքան հաճոյակատար չէր ըլլար պարզ մահկանացուներու հանդէպ որոնք փաշան տեսնել կը փափաքէին, բայց, դրամապանակին տունը մոռցած ըլլալ կը թուէին։

Սանդուխին վերի գլուխը, երբ փաշան հոն ըլլար, հիւրերը կ'ընդունէր Ցովհաննէս աղան, հիւրին աստիճանին, դիրքին և իր ակնկալութեան համեմատ, չափազանց քաղաքավար կամ արհամարհոտ կամ անտարբեր։

Անոր եռեւը՝ միշտ ոտքի վրայ կը գտնուէին քանի մը հոգիներ իրեն պէս հագուած, այսինքն ալա թուրքա բաճկոն վերէն վար կոճկուած։

Եթէ հանրմին կամ էօժէնի հանրմին (փաշային դուստրը) համար ըլլար հիւրը, անմիջապէս դուռ մը կը բացուէր և Գաթերինան կուգար հրամցնել ներս, բնականաբար երբ այցելուները ծանօթ ըլլային։

Այդ յոյն կինը տանը մէջ բաւական ազդեցիկ դեր մը ունէր, և արտաքին գործոց նախարարութեան պաշտօնեաներէն գրագիրներ, թարգմաններ, ինքզինքին անոր պաշպանութեան տակ կը դնէին։ Երիտասարդ չէր ան. աչքարհը լաւ ճանչցած, մտացի ու խորամանկ կին մըն էր։

Շատ մը մութ նրբանցքներ որոնց վրայ դուռներ կը բացուէին և զորս սակայն մենք միշտ գոց կը տեսնէինք։ Հուսկ յետոյ հատ վարագոյր մը երկուքի կը բաժնէր Գաթերինա և սրահ մը երեւան կուգար, ուրկից ներս Տիւրիւկ հանրմին սենեակը կար։ Արեւելեան ճաշակով կահաւորուած, ցած բազմոցներով, թիկնաթոռներ, պղինձէ մանկալ մը ոսկիի պէս փայլուն, կարմիր կրակներով մէջը և թեթև խուրջի բոյր մը։

Հանրմը պարզ կը հագուէր, մազերը ամփոփած եազմայի մը մէջ եզերքը գոյնզգոյն օյա բանուած։ Միշտ ժպտուն էր և բարի։

Երբեմն ալ կը պատահէր որ հանրմը հաւնոցը գտնուէր, մեզ ալ հոն կ'առաջնորդէին։ Ան չատ կ'ախորժէր դիտել պայքարը աքաղաղներուն և այդպէս երկար կը մնար անոնց մօտ։ Մեծ մարդոց քմահաճոյք։ կը պատմեն թէ Սուլթան Ապտիւլ Ազիզ ևս աքլորամարտութեան սիրահար եղած է և նոյնիսկ պատահած է որ յաղթական աքլորին վզէն կախել տայ Մէճիտիյէի առաջին չքանչանը, պատիւ որուն ատագանիէն քիչեր արժանացած են։

Արթին փաշան, իր լայն սեղանին առջեւ նստած, որուն վրայ միշտ դէզ դէզ, թղթեր վրայէ վրայ, պաշտօնատան հանգամանք կուտային սենեակին, վերջին ծայր լուրջ և պարզ կահաւորուած այդ աշխատանոցին, ուրկից եկած անցած են այնքան կարեւոր, կայսրութեան մը ճակատագրին հետ խաղացող հարցեր։ Չէր կարելի հոն մտնել առանց ակնածանքի, թերեւս անունին համայքն էր կամ անձնաւորութեան արժանիքը, դիրքը։

Համակրելի, շահեկան գլուխ մըն էր Տատեան, սեփ սեւ մօրուքով, (չար լեզուները կ'ըսէին թէ վարսայարդարին շնորհիւ էր)․ դիմագծերը կանոնաւոր, շուրթերը շատ կարմիր, յօնքերը լայն ու սեւ, իսկ աչքերը որոնց կարճատեսութիւնը չիլ նայուածք մը կուտար երբեմն, շատ թափանցող էին․ ասիական տիպար մը, պատկառանք ու համակրանք ազդող, ազնուականութեան, grand seigneurի շունչով մը պարուրուած։

Արտաքին Գործոց Նախարարութեան խորհրդական էր Արթին փաշան, բայց գոզցես նախարարն իսկ էր ինքը, այնքան բարձր դիրք ունէր, այնքան յարգուած, մեծարուած, աւագանիէն թէ օտար դեսպաններէն։

Իր խորունկ, նուրբ դիւանագիտութիւնը զինքը հասցուցած էր այդ բարձունքին և Ապտիւլ Համիտ, հակառակ իր վայրագութեան, գիտէր գնահատել մեծ արժանիքները, նոյնիսկ երբ անոնք պատկանէին հայ ազգին զոր կ'ատէր․ օրինակ՝ Տատեանը, Նորատունկեանը, Փորթուքալ փաշան, Յովհաննէս Սագըզը, ևն․։

Արթին փաշա Փարիզի Սէնթ-Պարպ վարժարանը աւարտելէն յետոյ կարգուած էր Թարգման Օսմանեան դեսպանատան՝ դեռ շատ երիտասարդ, Նափոլէոն Գ.ի օրով, և իր սրամտութիւնը, ազնուական շարժուձեւը, վայելչագեղութիւնը Էօժէնի կայսրուհիին արքունիքին մէջ նախանձելի դիրք մը տուած էին իրեն՝ ֆրանսացի ասպետի մը հաւասար։

Ազգասէր էր ան առանց ցուցադրութեան, միշտ օգնութեան կը փութար Պոլսոյ Պատրիարքին նեղ պարագաներու ատեն։ Նախախնամութիւնն էր հայ կառավարական երիտասարդ պաշտօնեաներուն, և նոյն իսկ անոնցմէ մէկը, սիրուած անունի մը պատկանող, երբ գործեց մեծ զեղծում մը իր պաշտօնին մէջ, փա-

շան փրկեց զինքը հետապնդումէ, և հեռու տեղ պաշտօն մը տալ տուաւ անոր միայն, պալքանեան հիւպատոսարան մը, որ զեղծարար պետական պաշտօնեայի մը համար գոհացուցիչ ըլլալէ աւելի բան մըն էր։

Տատեան ամենազօր էր նախարարութեան մէջ՝ մանաւանդ անոր համար որ նախարարը, Արիֆ փաշան, կատարեալ ոչնչութիւն մըն էր, բայց կը վայելէր Համիտի վստահութիւնը։ Երբ միասին կ'երթային պաշտօնական տեղեր, նախարարը, գաճաճի մը տպաւորութիւնը կ'ընէր, իսկ խորհրդականը հսկայի մը, թէ ֆիզիքապէս, թէ մտաւորապէս։

Արթին փաշա, թէև Ակնցի ընտանիքէ սերած, սակայն բնաւ կարեւորութիւն չէր տար դրամին, դրամը իրեն համար ջուրն էր աղբիւրին որ կը հոսէր և ուր իր ձեռքերը կը լուար․ ան կը գործածէր ոսկին ինչպէս կը գործածեն ծառայ մը։

Տատեան մեծ էր հոգիով թէ մտքով, և անոնք որ այժմ կը հեգնեն այն ատենուան էֆէնտիները, պիտի խոնարհէին իր առջեւ, պզտիկ զգային ինքզինքնին։

Իր շուրջը մթնոլորտը կարծես արքայական բան մը ունէր ուրկից խորապէս կը տպաւորուէր մատաղ երեւակայութիւնս։ Վէպերու մէջ կարդացած մեծ իշխաններուս կը նմանցնէի զինքը, հակառակ իր պարզ վարուելակերպին և մօրս նկատմամբ կնամեծար ձեւերուն։

Երկար ատեն Պոլիս ապրած գերման նշանաւոր դիւանագէտ Բիտերլէնին պէս (1) փաշան ալ գրեթէ բոլոր իր պաշտօնակիցներուն, խորհրդականներուն

(1) Իր բարեկամուհիին նամակի ձեւով գրած ինքնակենսագրութեան մէջ, Բիտերլէն կը խոստովանի այդ սովորութիւնը։ Այդ գերման դիւանագէտը Պոլսոյ դեսպան եղած է փոխանորդաբար և յետոյ Պերլին Արտաքին Գործոց Նախարար։

քարտուղարներուն ծիծաղելի մակդիրներ նշանակած էր անոնց ֆիզիքականին կամ բարոյականին յարմար։ Առ հասարակ կենդանիի անուններ, օրինակ, չուտ չուտ փղձկող հայ պաշտօնատարի մը՝ կոկորդիլոս, նիհար մակաբոյծի մը՝ ոջիլ, ուրիշի մը՝ աղուէս եւայլն։ Վերջէն իմացանք թէ Ապտիւլ Համիտին ալ «Ներոն» կ'րսէ եղեր իր ընտանիքին մէջ։

Եղբայրս ալ չատ կը սիրէր և Պիճօ կը կոչէր զայն, մօրմէս ալ կը խնդրէր որ ինքն ալ այնպէս կոչէ զաւակը։ Ընդհանրապէս սրամիտ կերպով կը կատակէր մօրս հետ և կ'ախորժէր երբ մայրս սրամիտ պատասխաններ տար։

Ծօսած հայերէնը չատ խառն էր Թրքերէն բառերով և խնամուած չէր բնաւ, բայց ֆրանսերէնի մէջ մաքուր նախադասութիւններ կը գործածէր և արտասանութիւնը լաւ էր։ Թրքական չեչտ չունէր բնաւ, չատ հմուտ է կ'ըսէին այդ լեզուին։

Հակառակ իր տաք վերաբերումին այցելութիւններս չէինք երկարեր, որովհետեւ ներքնատեսնեակին մէջ միշտ սպասողներ կային, և երբ դուրս ելլէինք այդ պարզ այլ մեծաշուք աշխատութեան սենեակէն, տեսակ մը թեթեւութիւն կ'զգայի, կարծես մեծութիւնը ճնշած էր վրաս։ ազգին և երկրին մեծագոյն անձնաւորութիւններէն մէկուն հետ գտնուիլը զուարճալի չէի գտներ բնաւ։

Ամէնէն վերջը կ'անցնէինք Էօժէնի հանրմին։

Այդ համեստ տեսքով բայց իշխանական տանը մէջ, իւրաքանչիւրը իր մասնաւոր, մէջ մէջի սենեակները ունէր, ինչպէս այժմու յարկաբաժինները։ Ամէն ոք զատ կը ճաշէր։ Պղինձէ ափսէներով ու արծաթէ սահաններով կը տարուէին անոնց կերակուրները։ Ով որ փափաքէր մէկը կը հրաւիրէր և իւրաքանչիւրը իր

մտերիմները ունէր։ ընդհանուրին սեղանը միայն մեծ ընդունելութեան օրերը կը դուէր։

Հայր ու եղբայր, Տիրան պէյ և Էօժէնի հանրմ նոյն յարկին վրայ էին։ Տիրան պէյ իր կնոջը հետ, քոյրը առանձին։ Անոր հիւրանոցը եւրոպական ճաշակով կահաւորուած էր, չատ լոյս, չատ զուարթ։ Ինքն ալ սիրուն էր, գիրուկ, կարճահասակ, վայելչագեղ, մորթը փայլուն, աչքերը աղուոր չագանակագոյն, դիմագծերը կանոնաւոր, չատ համակրելի, քիչ չատ զարգացած, մաքուր հայերէն կը խօսէր ինչպէս նաև կանոնաւոր ֆրանսերէն, չատ կրթուած էր և քաղաքավար։

Ես կը սիրէի Էօժէնի հանրմը, ինքն ալ զիս։ տարիքի չատ մեծ տարբերութիւն կար մէջերնիս, իր զաւակը կրնայի ըլլալ, հակառակ ատոր մտերմօրէն կը տեսնուէինք իբրեւ բարեկամներ։

Մեծ հաճոյքով մտիկ կ'ընէի երբ ան կը պատմէր արքունի կանանոցին ընդունելութիւնները, որովհետեւ ինքը թարգմանն էր Ապտիւլ Համիտի կանանոցին ու եւրոպայէն եկող օգոստափառ հիւրերը ինքը կ'առաջնորդէր կանանոց վալիտէ Սուլթանուհիին մօտ։

Դիւթական նկարագրութիւններ կ'ընէր այդ ամբողջ արեւելքի չողչողացումը, հմայքը կեդրոնացուցած վայրին, ուր չքնաղագեղ վրացուհիներ, չէրքեզուհիներ, հեռաւոր երկիրներէ բերուած իրենց չնաշխարհիկ գեղեցկութիւնը ցուցադրած էին։

Ամէնէն վերջի ընդունելութիւնը եղած էր Աւբատրիոյ գահաժառանգին և իր կնոջը Պոլիս այցելելուն։ Էօժէնի հանրմ երկար տատնով, կապոյտ անդուսէ հագուստով, որ Սուլթանուհի Վալիտէին ծառայողներուն համազգեստն է, կանանոցի դռնէն առաջնորդած էր Սթէֆանի իշխանուհին մինչեւ աթոռը վալիտէ սուլ-

թանուհիին, հագած ճերմակ պարեգօտ մը մարգարիտներով բանուած։ Երկու հարիւրի մօտ հրաշագեղ կիներ, զմայլելիօրէն հագուած, ադամանդներով պճնուած, մեծ սրահին մէկ կողմը բարեւի կեցած, իսկ անոնք որ սուլթանին կինը ըլլալու պատիւը ունեցած էին, անոնք ալ Վալիտէին աթոռին քովը ոտքի վրայ։ Իշխանուհին ճոխ բայց պարզ թաւիշէ արդուզարդով, նոյն գոյնը փոքրիկ գլխարկ մը գլուխը, երկար մարգարիտէ զմայլելի մանեակ մը՝ իբր միակ գոհարեղէն՝ այդ արեւելեան չքեղութեան մէջ կարծես տխուր ու լուրջ նօթ մը դրեր էր։

Իօժէնի հանդէմ խոնարհութիւն մը ընելով մէկ քանի քայլ ետ քաշուեր է և սպասեր է հրամանի։ Իշխանուհին ձեռքը թոթուեր է Վալիտէ սուլթանուհիին (ինչ որ վերջին իրրեւ անբարեկրթութիւն այպանուեր է Վալիտէին կողմէ, ան կ'սպասէ եղեր աջահամբոյրի), և յետոյ միւս սուլթանուհիներուն որոնք ալ կողմը կեցած են եղեր և իգպալճեռուց, յետոյ քանի մը բառ փոխանակեր է մայր թագուհիին հետ, թարգմանչութեամբ Իօժէնի հանդիսին, և նոյն շուքով, առաջնորդուած չատ մը նաժիշտներէ և Իօժէնի հանդիսէն, մեկներ է մեծ դռնէն, յայտնելով չնորհակալութիւն համակրելի թարգմանչուհիին։

Կը պատմէր նաև թէ այդ այցելութեան միջոցին, իշխան Բոտոլֆին և կնոջը տրամադրուած սենեակներուն ծառայողներէն իմացուած էր անոնց բուռն կերպով վիճաբանիլը, մանաւանդ դիչերները։

Անկից քիչ յետոյ Վիէննա դարձին պատահած է գահաժառանգին մահը։

Գերմանիոյ կայսեր Պոլիս այցելութեան միջոցին ևս Իօժէնի հանդէմ ըրած է թարգմանութիւնը կանանոց այցելութեան։ Այդ առթիւ կը պատմէր թէ

կայսրուհին փափաքած ըլլալով տեսնել թրքական բաղնիք. Սուլթանը հրամայած է կանանոցին գեղեցկագոյն բաղնիքը անոր տրամադրել. լոգանքէն յետոյ անոր ուսերուն վրայ դրուած է սփածանելի մը համակ մարգարիտով և զմրուխտով եզերուած. գանձին ամէնէն թանկագին առարկաններէն մէկը իր զմրուխտներուն չքեղութիւնն էր. կայսրուհին, զմայլած, իսկոյն խնդրեր է որ իրեն նուէր ընեն այդ սփածանելին։ Անմիջապէս լուր ղրկուեր է արքային, որ հրամայեր է ծրարելով կայսրուհիին սենեակը ղրկել առարկան։ Ապտիւլ Համիտ կնամեծար ըլլալ գիտէր երբեմն, մանաւանդ Գերմանիոյ հետ։

* * *

Նկատի առնելու պարագայ մըն է թէ Պոլսոյ բարձր ընկերութեան մէջ, յոյն, հրեայ, լըվանթին չատ մը աչքառու լեզուագէտ տիկիններ գտնուելուն հակառակ, միշտ կայսերական կանանոցին իբր թարգման հայ կին մը նշանակուած է։

Ապտիւլ Մէճիտի ժամանակ Հայուհի մը, դիրքով ու ձիրքերով նշանաւոր, թէեւ անուս, Ալեմ հանըմ Րէիզեան, վալիտէ Սուլթանուհիին մօտը յաճախ գտնուելով, երբ օտար հիւր մը հարեմը այցելէր, ան կ'ընէ եղեր կարգադրութիւնները, առանց սակայն մասնաւորաբար թարգմանի պաշտօն կատարելու։ Յետոյ Ապտիւլ Ազիզի առեն, երբ Նաբօլէօն Գ. և Իօժէնի կայսրուհին Պոլիս այցելեր են, կայսերական կանանոցին թարգման նշանակուեր է Տիկ. Ծովհաննէս պէյ Ալահվերտի, հայ հռովմէական ընտանիքէ չատ մեծ տիկին մը, որ կայսրուհիին յաճախ կանանոց այցելութեանց միչտ ընկերակցեր է անոր, նոյնիսկ երբ կայսրուհին փափաքեր է թրքական բաղնիք մտնել։

Մեկնելու պահուն օգոստափառ հիւրը ջերմ հա-
մակրանք յայտներ է հայ տիկնոջ և անոր իբրեւ յի-
շատակ զոյգ մը սուտակէ թանկագին օղ նուիրեր է։

Իսկ Ապտիւլ Համիտի առեն այդ կանանոցի թարգ-
մանութեան պաշտօնը նախ վարած է պատերազմա-
կան նախարարութեան խորհրդական Վահան էֆէնտիի
զաւակը, որ եղբօրր աղջիկը կ'ըլլայ Տիկին Տիւսափին,
Օրիորդ Արաքսի Վահան, վերջէն Տիկին Յովհաննէս
Կիւլպէնկեան։ Սակայն տկարութեան պատճառով ան
չէ կրցած չարունակել այդ պաշտօնը և անոր յաջոր-
դած է Օրիորդ Իօժէնի Տատեան, որ վերջէն ամուս-
նացած է Տօքթ. Նազարեանին հետ։

Իմ պատանութեան եղած առենս հայ տիկիններէն
չատերը Պոլսոյ մէջ ազգային բարձր ընկերութեան
փայլն էին, իրենց կրթութեամբ, դիրքով, գեղով և
վայելչասէրի նուրբ ճաշակով, նաև աչխարհիկ կենցա-
ղագիտութեամբը։

Ինչպէս Տիկին Ս. Տիւսափ, Տիկիններ Մաքրուհի
և Մարի Նորատունկեան, Տիկին Ներսէս, Տիկին Ալլահ-
վերտի, Տիկին Կէօչէեան, եւայլն։

***

Արարածներ կան, մանաւանդ կիներ, որոնք մե-
զի հրեչտակներու վրայ գաղափար մը կուտան.
անոնցմէ էր իմ հօրաքոյրս տիկին Զ. Սիրաքեան. կը
պաշտէի զինքը, անոր տաքուկ կուրծքին վրայ թա-
փած եմ միչտ իմ ամէնէն դառն արցունքներս և սփո-
փանք գտած։

Իւսկիտար կը քնակէր ան. այդ արուարձանը սի-
րելի էր ինձ այն առեն, որովհետեւ հոն ապրած, հոն
տառապած և հոն մեռած էր Դուրեան, հոն կային
մտաւորականներ որոնք մանաւորաբար համակրելի և

յարգելի էին ինձ։ Հոն էր Պէրպէրեան, հոյակապ ու-
սուցիչը, աննման հռետորը, ինչպէս իր անմրցելի
վարժարանը, և այն տեղի մթնոլորտը կարծես սուո-
րականէն տարբեր, մտքի խօսող յատկութիւն մը
ուներ։

Ցետոյ հօրաքրոջս տունը չէն տուն մըն էր, իր
աղջիկները սիրուն, զուարթ էին, իսկ պզտիկ զար-
միկս, քիչ մը անհնազանդ թէեւ, քիչ մը ինքնայա-
տուկ, բայց սրամիտ ու հաճելի պատանի մըն էր։
Ան անբաժան ընկերն էր Վահան Թէքէեանին, աղուոր
սեւաչուի պատանի մը ան ալ, որ արդէն մտացիօրէն
հեգնող բան մը ունէր նայուածքին մէջ, զինքը զա-
նազանող իր ընկերներէն։

Որքա՜ն անգամներ խանգարած եմ իրենց խաղե-
րը չարաճճիութեամբ։ Հոն էր նաև Լեւոն Բաչալեան
գրագէտը, նորընձիւղ, վայելչակազմ, գանգրահեր, ար-
դէն սրտեր բզքտող, քիչ մը արհամարհոտ, բայց ան-
հունապէս հաճելի, երբեմն կուգար զարմուհիիս հետ
նարտ խաղալու ու կը խօսակցէինք երկարօրէն։

Նոր լոյս տեսած էր «Շալի կոմսուհի»ին թարգ-
մանութիւնը։ Բաչալեան մասնաւոր գուրգուրանք մը
ունէր իր այդ թարգմանութեան, որ սակայն գայ-
թակղութեան պէս բան մը յարուցած էր խստաբարոյ
պատուելիներու մօտ։ Ոչ մէկ ընտանիքի աղջիկ պիտի
խոստովանէր զայն կարդացած ըլլալը, (թէև այդ գիր-
քը անմեղսունակ բան մըն էր բազդատելով արդիական
մեր աղջիկներուն կարդացածներուն), իսկ պատանի-
ները ամօթահար պիտի զգային ինքզինքին, յետա-
միաց, եթէ չճանչնային այդ հատորը զոր յոխորտան-
քով գրպանին կը պահէին։ Ան տեսակ մը աչխարհիկ
համայք կը պարունակէր որովհետեւ կը խօսէր Ֆրան-
սայի աղնուական ընտանիքներու մէջ տեղի ունեցած

անբարոյ անցքերուն վրայ։ Բաշալեանին յանդգնօրէն խոստովանեցայ թէ մեծ հետաքրքրութեամբ կարդացած էի զայն և չնորհաւորեցի զինքը՝ տեսակ մը սրճապիզվով (այնքան նորահաս էի այն ատեն) իր ընտրութեան համար։

Բաշալեան զարմացաւ, որովհետև քանի մը օր առաջ, մեծ եղբայրս որ Մասիսին մէջ բարոյալից նորավէպեր կը թարգմանէր Տ. Զ. ստորագրութեամբ և վերջին ծայր պահպանողական էր, թեթեւ մը կշտամբած էր զինքը այդ ընտրութեան համար. ամէնքս զուարճալի գտանք այդ զուգադիպութիւնը, թարգմանիչը ամէնէն առաջ։

Կը խօսուէր իր գրքին չուրջը, ուրեմն ան ուշադրութիւն գրաւած էր և այդ կը բաւէր։

Ինչ որ մանաւորապէս հաճելի էր երիտասարդ գրագէտին մօտ, իր գեղեցիկ գրուածքներէն դուրս, իր ծաղկէ ծաղիկ թևածող թռչունի նման խօսակցութիւնն էր, նիւթէ նիւթ անցնելով սիրուն դիւրութեամբ մը։

Շատ վերջերը երբ Փարիզ իրեն հակդիպեցայ, ան պահած էր մնացորդ մը այդ յատկութենէն, առանց որ տարիները խաթարած ըլլային զայն։

Մտաւոր հաճոյքներով խառն ժամեր կ'անցնէինք հօրաքրոջս մօտ։

Հոն երբեմն այցելութեան կուգար, քրմապետի մը նման, Ռեթէոս Պէրպէրեանը, որուն առջև ամէնքս փոքր ակնածոտ երախաներ կը դառնայինք, այնքան խոր էր անոր ազդեցութիւնը մեր մտքերուն վրայ։ Իր վարժարանը մեզի, ամէնուս համար, տեսակ մը սրբավայր էր ուր, ինչպէս իր սաները կ'երգէին.

« ... կապարճ ոսկի,
«Նիւթը հոգի կը դառնայ»։

Եւ տնօրէն էֆէնտին, կարծես հասարակ մահկանացուներէն չատ վեր բան մըն էր։ Ամէն պատանիի երազն էր հոն աշակերտ ըլլալ և ամէն ուսուցիչի հոն պաշտօն վարել։

Երեք զաւակները Պէրպէրեանին, կը նկատէինք մէկ մէկ սքանչելիք մանաւանդ Մաննիկը, գեղեցիկ պուպրիկի մը նման, որուն համար, երբ պատանուհի եղաւ, չկար մատաղ սիրտ մը որ չբաբսխէր։

Այդ սիրելի տանը մէջ, միտքս կարծես կը փթթէր ինչպէս. հիւթով լեցուն ճլղ մը գարնան չունչէն. հոն կը խօսէի չէն չող, ապատ ամէն կաչկանդումէ։ Հօրաքոյրս երբեք չէր յանդիմաներ ոչ իր զաւակները և ոչ ալ զիս, երբ կարգէ դուրս բան մը ընէինք, բայց իր բարի ժպիտը մեզի զլանալը արդէն մեծ պատիժ մըն էր և կը ջանայինք մեր մեղքերը քաւել հազար գթութիւններով և խոստումներով զորոնք կը բոնէինք. այնքա՜ն մեծ վիշտ էր մեզի զինքը վշտացնելը, իր գորովով լեցուն սիրտը վիրաւորելը։

Սակայն իմ իւսկիւտար այցելութիւններս չատ հազուադէպ կերպով կը թոյլատրուէին ինձ։ Մնացեալ օրերս կ'անցնէի զուրկ ընկերակցութենէ, առանձին՝ գրքերուս և երեւակայութեանս հետ։

*
* *

Մահու և կենաց մէջ երկու ամիս չարունակ տատաներ էր խեղճ եղբայրս, արդէն փափկակազմ։ Հօրեղբայրս և ես վայրկեան մը չէինք բաժնուած իր սնարէն մինչև իր ապաքինումը։

Մարմինով յոգնած էինք սաստիկ, բայց հոգիով ուրախ, յաղթանակ տարած ըլլալնուս ցաւին դէմ որ կը գալարէր մեզի սիրելի էակ մը։

Սակայն կազդուրումը դանդաղ էր և բժիշկները

յանձնարարեցին մեզի թողուլ Պէյկթաշի մեր տունը՝ հիւսիսի դէմ, երթալ բնակիլ Գատըգիւղ, Պոլիսի Նիսը կերպով մը։

Անտառակը օհլամուրի, մշտադալար հացիները, բլրակը հանդիպակաց որուն կողքին հովիւը սրինգ կը նուագէր լուսընկայ գիշերները, բնակարանները ձիւնոտ, մեր աղուոր վարդենիները այլևս անցեալը պիտի ըլլային, հեռաւոր անցեալը։

Ուսանողական կեանքս վերջացած էր, պատանեկութիւնս էր իր յոյսերով, իր պատրանքներով, իր ճառագայթումով, որ կը մնար հոն։

Իմ պատուհանս, իմ պարտէզս, իմ բնութեան մտերիմ ծառերս, քա՜նի քանի գիշերներ լացի ձեզմէ բաժնուելուս։

Վեհապանծ, դղեկանման տուն մըն էր, անհունութեան վրայ բացուող պատուհաններով, Մէօհիւրտարի մեր նորաչէն տունը։ Առջևը պարտէզ, յետոյ ծովափ, յետոյ ծովը, անծայրածիր Մարմարան։ Ձախ կողմը՝ հեռուէն՝ Ստամպօլը։

Դիւթանք մըն էր առաւօտները կանուխ այդ համայնապատկերը։ Կարծես գիշերները հուրիներ հոն ձգած ըլլային իրենց թեթև ճերմակ չղարչէ քողերը, վրայէ վրայ դիզուած, և արևը զարթուփին մէկիկ մէկիկ պատռէր զանոնք, ի յայտ բերելու համար նախ սլացիկ մինարեները և յետոյ քաղաքը ողջոյն։

Արեւելքի չքեղութիւնը հսկակ, այդ ծովը, այդ մզկիթները ասիատակ մինարեներով, ճառագայթարձակ այգը որ կը ծիծաղէր լայնատարած կապոյտին վրայ։ Ճերմակ թեւ մը առագաստի կ'երթար տարադէմ, դէպի ցնորքներու աշխարհը, թերեւս։

Որքա՜ն տենչացի ունենալ այն փոքր սենեակը որուն պատչգամը կուտար ծովուն վրայ։

Առանձնանալ հոն ժամերով, գիշերը, խօսիլ կոհակներուն, փրփուր ամպերուն։ Ունենալ պզտիկ դրասեղան մը, սիրուած գիրքեր, կարդալ երկարօրէն։

Ատ հնար չեղաւ, չատ հաճոյք պիտի ըլլար ինձ համար։ Իբր մեղապարտի մը պէտք էր հսկել վրաս, ու չունեցայ սենեակ առանձին. պարտ էի մօրս հետ պառկիլ, միշտ անոր պառկած ժամերուն. իսկ անկողինին մէջ կարդալու կարելիութիւն չկար։

Անբաղդատելիօրէն աւելի լուսամիտ, աւելի քաղաքակրթուած, աշխարհիկ կեանքի տեղեակ էր Գատըգիւղի բնակչութիւնը քան Պէյկթաշինը։

Մօտ էր մեր տունը Մէօհիւրտարի հասարակաց պարտէզին, հոն երեկոները երաժշտախումբ կար չաբաթը մէկ քանի անգամ. երբեմն ալ բացօթեայ ներկայացում, բոլոր պարտէզ գացողները մեր տան առջեւէն պէտք էր անցնէին, որով իմ վրաս հսկողութիւնը կը դժուարանար. մայրս դժգոհ էր։

Կային այդ գիւղին մէջ ծանօթ ընտանիքներ, ինչպէս Ապրօները, Կիւլպէնկեաններ, Հարեն ցները, Կամսարականները, կային նաև երկու եղբայր Ունճեաններ, Մատթէոս և Աբիկ էֆէնտիները։

Անոնք լոյներն էին գիւղին. ամիրայապետները։ Շատ փառաւոր ապարանք մը կր բնակէին, իշխանավայել ծառաստան, ջերմոց, բանջարանոց, ախոռ, ամէն ինչ։ Մեծ խումբ մը ծառաներու։

Ամուսնացած չէին, թէև տարիքին առած, իրրև ընտանիք ամուրի քոյր մը ունէին որ ձեղնայարկը առանձին կր բնակէր և այր մարդու երես տեսնել չէր ուզեր։ Տարօրինակ էր անոր ապրելակերպը այդ ճոխ տանր մէջ։

Բառին բովանդակ առումով մեծատուն էր Աբիկ էֆէնտին, առատաձեռն, գթասիրտ, հակառակ խոժո

արտաքինին՝ միշտ հանդող դժբախտներուն նեղ պահերուն, հալածուածներու դժուար կացութիւնները դիւրացնող, ձեռքի տակէ օգնող ազգին փրկութեան համար եղած ձեռնարկներուն։ Սրփիար Սրփիարեանի «կարմիր ժամուց»ին մէջ կարելի է ճանչնալ զինքը։ Կը սիրէր նաև հայ եկեղեցին, ամէն կիրակի կ'երթար պատարագի Ս. Թագաւոր, չրջապատուած իր չքախոմբէն, Ղազարոսեանէն, Բարազամեանէն, Սղասեանէն, ինչպէս նաև կարգ մը մանկլաւիկներէ։ Գաւիթը կը կենար, երբեմն բարձր ձայնով դիտողութիւններ կ'ընէր, լուսարարին, ժամկոչին, նոյնիսկ քահանային։ Կը պատմեն թէ,— չեմ գիտեր որ աստիճան ստոյգ է — այդ եկեղեցւոյ աւագերեցներէն մէկը երբ էֆէնտին գայ և արդէն «Սուրբ Սատուածը» բաած ըլլան, կրկնել կուտայ եղեր այդ աղօթքը, որովհետև Ունճեան չատ կը սիրէ եղեր լսել զայն։

Ժամերգութեան աւարտումէն յետոյ, էֆէնտին կրկին իր հետեւորդներով ծովեզերեայ ճամբէն, Մէօհիւբաարի կողմէն կ'երթար տուն։ Հայ քնակիչներէն ոչ ոք կը համարձակէր ճամբան անկից առաջ անցնիլ, որքան ալ ստիպողական դործ ունենար. էֆէնտին չէր ախորժեր այդ բանէն։

Պատահեցաւ որ մեր հոն հաստատուելուն յաջորդ կիրակին, եկեղեցիէն ելլելուն Ունճեան հաճեցաւ այցելել մեզի։ Մայրս հիւրանոց չհյած տակաւին, յանձնարարեց ինձ ձեռք համբուրել. չմոռնամ ըսելու որ բոլոր Գատըգիւղի հայ կիները, 3 տարեկանէն մինչեւ 80 տարու, էֆէնտիին ձեռքը կը պագնէին, նոյնիսկ փողոցը։ Ես տարօրինակ գտայ այդ բանը, որովհետև նոյնիսկ Նուբեան էֆէնտիին որ պետական խորհուրդի անդամ էր և մօրաքրոջս ամուսինը, ձեռք համբուրել չէին պարտադրած ինձ. մայրս

գուշակեց նպատակս և հազիւ ներս մտած էի սրահէն, ըսաւ.

— Աղջիկս, ձեռք համբուրէ՛։

Խոնարհեցայ էֆէնտիին ձեռքին վրայ բայց չհամբուրեցի. էֆէնտին երեսս նայեցաւ ուշադիր, և քիչ մը դժգոհ.

— Ա՞յս է գրող աղջիկդ, հարցուց մօրս։

Թաղին քնակիչներէն չատեր մեզմով չահագրգռուած էին, թէ՛ մեր դիրքին և թէ՛ իմ նորածագ գրական համբաւիս պատճառով։ Ետեւէ հետեւ բանաստեղծութիւններ և պատմուածքներ տուած էի «Մասիս»ին, «Արեւելեան Մամուլ»ին և այլ թերթերու, հանդէսներու. դեռ չատ նորահաս ըլլալուս՝ ընդհանուր փափաք մը արթնցած էր զիս ճանչնալու։ Կ'ուզէին թերեւս գիտնալ թէ այդ տխուր բաները գրող աղջիկը բնութենէն զրկեա՞լ մրն է, կոյր մը, կաղ մը, սպաստող մը թերեւս։

Կային որ չանք ըրին մեզի մօտենալու, բայց մայրս չէր սիրեր յարաբերութիւններ ստեղծել, վախնալով որ ամուսնութեան թեկնածուներ կրնային գտնուիլ ինձ համար. խուսափողական վերաբերում ցոյց կուտար ամէնուն։ Մօրս մօտ մենամտութիւն մը եղած էր այդ, ամէն երիտասարդի մէջ ինձ թեկնածու մը կը տեսնէր և կը խուսափէր անկից։

*
* *

Ինչպէս ընդհանուր օրէնքներուն մէջ այնպէս ալ մեր ընտանեկան յարաբերութիւններուն համար բացառութիւն պոյութիւն ունեցաւ։

Երկու ընտանիք կ'ընդունուէին մեր յարկէն ներս։ Մէկը ծերունի Մ. Մոմճեանն էր իր չատ հաճելի կնոջը հետ, մեծ հայրը և մեծ մայրը տիկին

Միհրան Գարակէօզեանին։ Անոնք չատ մօտիկ դրացի էին մեզի և մայրս, ինչպէս եղաւ համակրեցաւ ա-նոնց։ իսկ միւսը, արդէն մօրս Պէչիկթաշէն ծանօթ այր և կին մըն էին մեզմէ առաջ Գատըգիւղ հաստատ-ուած։

Պատուական անձ մըն էր Պ...եան, առեւտրա-կան, հրապարակին վրայ մեծ յարդ վայելող, սրտի և մտքի ձիրքերով օժտուած, իսկ իր կինը քնքոյշ էակ մը փափկակազմ։ Անոնք կուգային մեզի և մեր մթնո-լորտը կը տաքնար։ Պ...եան չափազանց կը համակ-րէր ինձ, ես ալ իր ներկայութեան զուարթ կ'ըլլայի։

Երկար գիշերները ձմրան, երբեմն կ'երթայինք Պ...եաններուն, մայրս կը սիրէր թուղթ խաղալ ա-նոնց հետ։ այդ մտացի մարդը ուսումնասիրած էր մայրս և գիտէր անոր հետ վարուիլ։ Բայց մանաւանդ անոնց տանը առաւելութիւնը սա էր որ հոն թեկնա-ծու չկար։ Սակայն երեկոյ մը, անհաճոյ անակնկալ, մեր այցելութեան պահուն հոն զտանք երիտասարդ տղայ մը, քիչ մը երկչոտ, հազիւ 23 տարեկան, կրթուած, համակրելի։ Պ...եան զայն ներկայացուց իբր իր կրտսեր եղբայրը՛ որ գիշերօթիկ վարժարանը աւարտելէ յետոյ պզտիկ ուղեւորութիւն մը ըրած էր և հիմա եկած իրենց հետ քնակելու։ ծնողք չունե-նալուն։

Այլևս առեւտրական ընկեր էին երկու եղբայրը։ Մայրս բանի տեղ չդրաւ այդ տղեկը ինչպէս մինչեւ վերջը կոչեց զայն։ Թղթի սեղանէն հեռու կար դաշ-նակը, և Պ...եանին 10 տարեկան աղջիկը միշտ գիս կը ստիպէր դաշնակ նուագել։

Պիտի պատահէր որ սրահին այդ անկիւնը հովուեր-գութեան մը կեդրոնավայրը ըլլար։

Այնքան ջերմ համակրանք ունէի Պ...եանին հան-

դէպ որ իր եղբայրը ինձ օտար մը չթուեցաւ, և կա-մաց կամաց մեր մէջ սկսաւ մտերմութիւն մը, թէև միշտ վերապահ։

Կը խօսակցէինք սիրուն ոչնչութիւններու վրայ որոնք երբեմն մեզի գրական կամ արուեստագիտական վիճաբանութիւններէ աւելի չահեկան կը թուէին, թե-րեւս անոր համար որ երկու չատ երիտասարդ սրտերու զգացումները կ'արտայայտէին։

Երբ նուագէի, դաշնակիս մօտը կեցած թեթև մը երկչոտ, ցած ձայնով չատ գողտր, չատ գորովոտ բա-ներ կը մրմնջէր ականջիս որոնք քացրութեամբ կ'ո-ղողէին հոգիս։

Ան չափազանց երջանիկ էր որ ես որ և է յաւակ-նոտութիւն չունէի, պարզ նորահաս աղջիկ մըն էի և իրեն հետ կը վարուէի իբրև հինէն ծանօթ, առանց սեթևեթի, առանց ինքզինքիս գրական հովեր տալու։

Երբեմն ալ «հանդէսներ» կը թղթատէինք խօսակ-ցելով։ Մայրս կարեւորութիւն չէր տար որովհետև միշտ մօտերնիս երրորդ մը կար, փոքրիկ աղջնա-կը։ Թերևս ալ մայրս այդ պահերուն չնորհընկալ վիճակի մը մէջ էր, ինչպէս խաբուած ամուսինները։

Առանց խոստովանելու չափազանց գոհ կ'ըլլայինք երբ իրարու մօտ ըլլայինք։ Ապա հով չէի թէ սիրելը ա՞յդ էր։ Ամէն պարագայի անոյշ, չատ անոյշ երանու-թեամբ մը պարուրուած էի։

Երաժշտութիւնը քացր մեղսակից մըն էր այդ ան-մեղ հովուերգութեան. քանի քանի անգամներ ինձ կրկնել կուտար Սէն-Սանսի Սամսոն եւ Դալիլայի պա-րերգը զոր մասնաւորաբար կը սիրէր։ այդ նուագը, մեզի կը պատմէր հեշտին զգացումներ զորոնք չէինք կրնար արտայայտել։

Եկաւ սակայն պահ մը ուր խեղճ տղան բաւական

չգտաւ այդ ցանցառ տեսակցութիւնները. որովհետեւ երբ եղբայրն ու հարսը մեղի գային ինք չէր ընկերանար անոնց. մայրս երբեք չէր հրաւիրեր զինքը։ կը գանգատէր թէ առանձին երկարօրէն զիրար տեսնելու միջոցը չունէինք, բայց ատոր յանցանքը իմս չէր։

Ամէն տարի, Ապտիւլ Համիտին գահակալութեան տարեդարձին, որ կը հանդիպէր Օգոստոս 20ին, ամբողջ Պոլիսը կը լուսազարդուէր, խրախճանքներ տեղի կ'ունենային, Վոսփորէն Իչխաններու կղզինները և փոխադարձաբար չոգենաւեր կ'երթեւեկէին, զիշերը ողջոյն։ Սրզարեւ զիւթական էր այդ լուսազարդուած Պոլիսը որ կարծես մտացածին քաղաք մը ըլլար, բոլորովին առասպելական, ուր ամէն ինչ լոյս ու գեղեցկութիւն է, ուր ջուրերը անգամ ադամանդներ ունին ծոցերնին,

Մանաւորապէս պետական անձերը իրենց ապարանքները, եալիները չքեղօրէն կը լուսազարդէին հազար ու մէկ գոյնզգոյն կանթեղներով, կամ պարզապէս ապակիէ ֆեճեռներով մէջը վառած մոմեր։ Կային որ հիանալի ճաշակով կը չողային։

Աբիկ էֆէնտի Ունճեան եւս իր պարտէզը լուսազարդել կուտար։ Պատերազմական նախարարութեան հետ միշտ գործ ունենալուն, Իլայի բարձր աստիճանին արժանացած էր և այդ պատճառով իսկ ստիպուած կը նկատէր ինքզինքը մասնակցելու ընդհանուր խրախճանքին։

Գատրվիւղցիներուն համար այդ զիշերը տօնի զիշեր մրն էր, որուն կը սպասէին տարին ամբողջ. մանաւանդ դասակարգ մը կար որուն համար էֆէնտիին պարտէզը գացած ըլլալը ամենամեծ պատիւ և երջանկութիւն մրն էր, անով կը պարծենար, կը փառաբանուէր, և Ունճեան պարտէզին դռները բանալ կուտար

ամէնուն. հոն կրնար երթալ ով որ ուզէր, բայց պարտէզը միայն. տունը կը մտնէին հրաւիրեալներ կամ չատ մօտէն ծանօթներ։ Սրահներուն մէջ կ'ըլլար ընդունելութիւն, չքաւեղան, մեծարանք, խօսակցութիւն բայց ոչ պար, ոչ ալ թղթախաղ, լաւ երաժշտախումբ մը։

Այդ պարտէզը այդ գիշեր իր ծառերէն կախուած լապտերներով քիչ մը կը նմանէր Կալիպսոյի պարահանդէսին ուր ուզողը կրնար երթալ։ Անկիւններ ալ կային քաչուած, հովանեակներ, պզտիկ պուրակներ, ծառաստանին միւս անկիւնը ուրկից կարելի էր լսել երաժշտութիւնը և մնալ ժխորէն հեռու։

Ջեմ գիտեր որպիսի գերբնական ազդեցութեան մը տակ, մայրս արտօնեց որ հօրեղբօրս և Տէր և Տիկին Պ...եաններուն հետ երկու ժամ միայն երթամ հրախաղութիւնները տեսնելու։ Բնաւ մտքէն չանցընելով անչուշտ թէ երիտասարդ Պ...եանն ալ կրնար ընկերակցիլ մեզի, երբեք եղբօրը ծանօթ ըլլալուն իր խստապահանջութիւնը։

* *

Արեւելքի երազներով աստեղազարդ այդ ամառ գիշերը, ժամ մը միայն կրցանք միասին ըլլալ առանձին։ Թունդ զգացումներ արտայայտող բառերը խոյս կուտային մեզմէ, զարհուրած թռչուններու պէս. լռութիւնը պատմեց չատ բաներ զոր մութ կապոյտ ստուերները բացատրեցին։ Հեռուէն նուագախումբը Շթրաուսի մէկ չրջպարը կը նուագէր յուլօրէն։ Մենք ձեռք ձեռքի կը քալէինք ծառերուն տակ. ո՞ւր կ'երթայինք. դէպի մեր ճակատագիրը թերեւս։

Արդարև պիտի ուզէի այդքան բուռն կերպով սիրել գիտցող, նոր, մաքուր սրտի մը կապուիլ, ապրիլ

անոր մօտ։ Ան դեռահաս էր, ես ալ, ան չէր տառապած, ես տառապած, ան պիտի ափոփէր զիս, պիտի ծաղկէր կեանքս չքեղօրէն աղուոր թռիչքով, չոյուած անոր աղապատանքէն։

Անցան օրեր, յոյսի լոյսի օրեր, սպասումի, քաղցր սիրտ հատնումի օրեր։

Երեկոյ մը հօրեղբայրս երկար վէճ մը ունեցաւ մօրս հետ. այս անգամ արտասովոր, ձայները չատ բարձրացան, դռներու բուռն բախումներ։ Ապաստանեցայ պահ մը հօրեղբօրս սենեակը։ Արդէն ամէն մէկ զարկին աղէտի մը մէջ սայթաքելու սոսկումը ունէի։

Ի՞նչ կար։ Պարզապէս ամուսնութեան խնդրանք մը Պ...եանի կողմէ իր կրտսեր եղբօր համար։ Մայրս վիրաւորանք, գրեթէ անարգանք նկատած էր «իրարու կը համակրին» խօսքը և անխնայօրէն, արհամարհանքով մերժած էր յանդգնութիւնը այդ տղեկին։ Կարծես մայրս ոխ մը ունէր երիտասարդութեան և սիրոյ դէմ։

Այլեւս ոչ մէկ յոյս զիրար տեսնելու, ոչ մէկ իրաւունք նոյնիսկ առանձին պարտէզ իջնելու. կատարեալ կալանաւոր էի։

Դաշնակը միայն որ կը գտնուէր պատուհանին մօտ, իր ստեղնաշարին վրայէն կը տանէր գիշերուան մէջ, Դալիլայի պարերգին հետ ընդվզումները նորածիլ հոգիի մը, կը տանէր մութին մէջէն դէպի անցորդ մը որ կը դողար նշմարուելու։

Պ...եան միմիայն նկատի առած էր իր կրտսեր եղբօր կրելիք տառապանքը այդ մերժումէն, չանդրադառնալ ձեւացնելով մօրս անարգական հեգնութեան, երեք անգամ կրկնեց իր խնդրանքը, տալով երջանկութիւն այդ ամուսնութեամբ։

Նեղճ Թեկնածուս ճարը հատած, հօրաքրոջս միջոցով ինձ նամակ մը գրեց, որով կ'առաջարկէր համաձայնիլ միասին և երեկոյ մը, մութը կոխելուն, մեր պարտէզին ծայրի փոքր դրան առջև զիրար գտնել. երբ ամէն մարդ ճաշի նստելու վրայ էր, անկից չտապով մեկնիլ դէպի վերջին չոգենաւը, անկից ալ հեռաւոր արուարձան մը և հետեւեալ օրն իսկ հոն պսակուելով եւրոպական ճեպընթացը առնել առաւօտ կանուխ ծպտուած։ Իր եղբայրը ամէն բան պիտի հոգար, ամէն զգուշութիւն ձեռք առնէր։ Սարսափեցայ։ Սակայն ի՛նչ երազ ոսմանթիք աղջկան հոգիին համար։ Ինձ հնար չէր ընդունիլ այդ կարգադրութիւնը, եթէ չյաջողէինք, մահուընէ ալ դէշ կ'ըլլար, իմ աշխարհը չճանչցած էակի պարզ մտայնութեամբս, չմբռնելով թէ բռնակալութիւնը կը դադրի գոյութիւն ունենալէ այն տեղ երբ այլեւս չենք վախնար անկից։

Պ...եան աստիճ վիրաւորուած խզեց մեզի հետ ամէն յարաբերութիւն։ Թեկնածուս մոխիրներ ցանելով իր երազներուն և յոյսերուն վրայ. իր առաջին սէրը թաղած իր վիշտին մէջ, մեկնեցաւ Անգլիա, ուր քիչ առենէն փայլուն դիրք չինեց։ Այլեւս Պոլիս չվերադարձաւ։ Ոչ ոք գիտցաւ իմ վիշտս։

***

Աշուն էր, չատ անգամ հարաւի հովը կատղած գազանի մը կը վերածէր աղուոր, կապոյտ Մարմարան։ Ա՜հ, գիշերները, երկար գիշերները, այդ ոռնումր հովին ու ծովուն, Ո՜ւր էին պուրակները Պէշիկթաշի ուր Սեպտեմբերը ոսկիներ կը սրսկէր արեւուն տակ։ Ո՜ւր էին իմ սիրելի ուսուցիչներս, այլեւս չէին զբաղեր անոնք ինձմով։ Մինակ մնացած էի, ոչ մէկ սփոփանք, ոչ իսկ ծովէն որ խռոված էր ինձ նման։

Եւ այդ երկար գիշերներուն մէջ մանաւանդ կը

զգայի անհուն դատարկութիւնը կեանքիս զոր խաւարել կը ջանայի։

Երբեմն երաժշտութիւնը կ'օրօրէր հոգիս սիրազեղ մօր մը պէս. երբեք այլեւս չէի նուագեր Սամսոն եւ Դալիլայի պարերգը։

Դաշնակս, ինչպէս ըսի, պատուհանին մօտն էր և ամառը միշտ բաց էր պատուհանը։

Մեր տանը դէմ շէնք մը կը շինէին և ցերեկը բանուորները ընդհանրապէս, միշտ այդ պատուհանին տակը, շուքին մէջ կը նստէին իրենց սեւ հացն ու սոխը ուտելու։ Հայ պանդուխտներ էին անոնք, կապոյտ շալվարներով։ Մէջերնին մէկ հատը, միջին տարիքով մարդուկ մը, երբեմն կը բարեւէր գլխ՝ «պարի լուս, պզտիկ խանում» ըսելով. մեր պատուհանը ցած էր փողոցին վրայ։

Անոնք կանուխ կը ճաշէին, մեզմէ շատ առաջ, ես 12էն մինչև մեր ճաշին ատենը տանը մէջ ուրիշ գործ չունենալով, երբեմն դաշնակ կը նուագէի։ Առանց նպատակի, մատերուս տակ կուգային հայկական երգեր։

Օր մը այդպէս նուագած ատենս յանկարծ դադրեցայ. երգը չաւարտած, վարէն բանուորը տանը տախտակամածը կամացուկ մը քերելով, ցած ձայնով աղերսեց. «Պզտիկ խանում, հոգուտ խուրպան, մի կտրիր չալղին»։ Կ'ուզէր որ դեռ նուագեմ, իր սեւ հացն ու սոխը համեմեմ նուագովս։ Թերեւս ալ պատառները կուլ տուած ատենը, աչքին դէմը կուգային իր արտը, «հայրենի կտուր»ը, սպիտակ լաւաշը, չէն սիՑիՑ, շուրջը՝ զաւակները ու ծերունի հայրը, կարօտին բիւր դէմքերը, ու կ'այրէր սիրտը։ «Պզտիկ խանում, սառնիճէն պաղ ջուր մը առնե՞մ»։

Այնուհետեւ հայկական կամ արեւելեան եղանակներ գրեթէ միշտ կը նուագէի նոյն ժամերուն։

Իմ սիրտս ալ կարօտ մը ունէր խեղճ պանդուխտին սրտին պէս։

*
* *

Կիրակի երեկոյ մըն էր. հօրեղբօրս հետ Նաւամատոյցէն տուն կը դառնայինք Բիզա փաշայի նեղ ճամբէն. նոյն պահուն նոյն ուղղութեամբ դէպի Մէօհիւրտար կ'երթային Տիկ. Մատակեան և Տիգրան Կամսարական. այս վերջինը ծանօթ էր հօրեղբօրս, ստիպուեցանք միանալ. Կամսարական ներկայացուց տիկինը որ Պոլսոյ մէջ մեծ համբաւ կը վայելէր, իբր մանկապարտէզի հիմնարկուհի։

Ան շատ համակրելի էր, ինքնայատուկ. սեւեր հագուած, Պոլսոյ ճաշակէն շատ տարբեր, ալեխառն մազերով՝ ճակտին վրայէն երկուքի տրոհուած։ Ուրախ ըլլալ թուեցաւ զիս ճանչնալով, սկսանք միասին յառաջանալ. Կամսարական, դեռ շատ երիտասարդ, բայց արդէն ծանօթ էր իբր գրագէտ. վայելչագեղ էր ան, թուխ, գեղեցիկ աչքերով. կը պատմէին թէ շատ սրտեր արդէն բանկցուցած էր։

Այն ատենուան ռոմանթիք երեւակայութեանս ստեղծած գրագէտներու տիպարներուն, զորոնք դրած էի լուսափողփող մթնոլորտի մը մէջ, բնաւ չէր համապատասխաներ Կամսարական. ան չափազանց խնամուած մազեր և պզտիկ մօրուք մը ունէր, որոնք երբեք մրրկավար ծով մը տակն ու վրայ ըրած չէին, երբ ներշնչումի պահերուն, գիշերներր թափառայած շըրջէր ծովափին մօտ. երբեք պօՃէմ շունչ մը չկար իր որ և է մէկ արարքին մէջ։ Վերջին ծայր աշխարհիկ, միշտ լաւ հագուած, փողկապը հիանալի. շարժ ու ձեւը սերտուած։ Իր տունը հարուստի տուն էր, մինչ ես գրագէտի մը բնակարանը ձեղնայարկ մը ենթադրած

էի միշտ։ Իր գրածներուն մէջ բառերը չափուած ձեւ-ուած, դրուած էին քով քովի, թէև գեղեցիկ ու ճա-չակաւոր։ Փոթորկայոյզ զգացում մը երբեք իր գրիչը չէր մղեր թղթին վրայ խառն ի խուռն թափելու հո-գիին ծուէննները։ Այս ամէնուն համար ես անոր տուած էի ուրոյն տեղ մը իմ նորածիլ մտքիս մէջ։

Քանի մօտենայինք մեր տան, սիրտս կը բաբախէր աւելի չուտ։ Սպասով էի թէ այդ ընկերակցութեամբ երբ մայրս մեզ տեսնէր, չատ գոհ պիտի չմնար։ Հա-սանք մեր տանը առջեւ. Տիկին Մատակեան տրամադիր էր մեզ այցելելու բայց հօրեղբայրս և ես գուշակելով պատահելիքը, կարճ կապեցինք, հրաժեշտ առինք ու մտանք տուն, անկիրթի տպաւորութիւն ձգելով ա-պահովաբար։

Մայրս վերջին ծայր անպատեհ գտած էր այդ եր-կու անձերուն ուղեկից ըլլալնիս, ռուսահայ կին մը, ո՛վ գիտէ ուրկից եկած և գեղադէմ երիտասարդ մը, մտա-ւորական։ Աւելի մեծ դայթակղութիւն կրնա՞ր ըլլալ

Փոթորիկը ծագեցաւ և ինձ ազդարարուեցաւ որ այնուհետեւ միմիայն մօրս հետ փողոց պիտի ելլէի։

Օրերով կրեցի հետեւանքը այդ պարզ հաճոյքի մը պահուն որ իրապէս հաճոյք ալ չէր։ Լուծը անտանելի կը դառնար։

Անհեթեթ խորհուրդներ կ'անցնէին մտքէս, ամէն ինչ իր արժէքը կորսնցուցած էր աչքիս. խորտակ-ուած, անէացած կը զգայի ինքզինքս։

Միւս կողմէն հօրաքրոջմէս կը տեղեկանայի թէ չատ թեկնածուներ կը ներկայանային ինձ համար և լաւագոյններէն, որոնք անողոքաբար ճամբու կը դրուէին. կարծես մտահեւում մը ունէր մայրս, զիս չամուսնացնելու։

Շրջանակս հետզհետէ կը նեղնար, ու կ'իմանայի թէ հօրեղբայրս ալ այլևս զղուած, ամուսնանալով մեր տունէն հեռանալու մտադրութիւն ունէր. միւս կող-մէն եղբայրս արդէն նեղսիրտ, երթալով աւելի ան-հաղորդ կը դառնար, աննեղող և պահանջկոտ։ Այդ ա-մէնը իմ ունենալիք օրերուս մէկ տխուր հեռապատ-կերը կը ներկայացնէին։

Պէտք էր ելք մը, ճար մը գտնել, չնչելու միջոց մը ստեղծել։ Ա՜խ, եթէ մայրապետանոց մը գտնուէր, ի՜նչ երջանկութեամբ պիտի րնէի յաւերժական ուխտս։

Սակայն իմ կեանքս կրնար ըլլալ փայլուն, գար-նան աւիշներովը զեղածիծաղ։

***

Ոչինչ այնքան կը նմանի լոյս չունեցող տան մը, որքան իմ սիրտս նշանախօսութեանս օրը։ Ոչ մէկ խայտանքի ցոյց, ոչ մէկ ծաղիկ, ոչ մէկ ժպտագին դէմք։ Օդը միայն աթեւոտ էր. թերևս ան ալ հետա-քրքիր էր գիտնալու թէ ինչպէս տեղի պիտի ունե-նար այդ հանդէսը։ Ընտանիքէս ոչ ոք կ'անդրադառ-նար սակայն կատարուած ողբերգութեան։

Ինձ համար ամուսնութեանս միակ մղմացուցիչ պարագան այն էր թէ հօրաքրոջս մօտը պիտի բնա-կէի, իւսկիւտար, անոր գորովր վայելէի և թերևս քչիկ մըն ալ ազատութիւն ունենայի։ Թերեւս... Այդ ալ խնդրական էր, որովհետև պիտի բնակէի ամուս-նոյս ընտանիքին հետ, վեց հոգի, ամէնքն ալ ինձմէ տարբեր զաղափարներով, ծայրայեղօրէն պահպանողա-կան ու գրագէտ հարսին ամէն մէկ չարժուձմը քննա-դատող բնականաբար։

Քիչ միջոց մինչև հարսնիք, ամէն ինչ չատ չուտ, անհաճոյ պարտականութեան մը պէս բոլոր պատրաս-տութիւնները, ամէն ինչ անսեթեւեթ, ոչ մէկ սիրուն

ոչնչութիւն, խստաբարոյ՝ խեղճ բանաստեղծ աղջկան օժիտ։

Անհունապէս բարի, ազնուօրէն ուղղամիտ, մաքուր հոգիով անձ մըն էր խօսեցեալս, ան կը նմանէր աւելի առաքեալի մը քան նշանածի մը։ Քսան և չորս տարու մեծ էր ինձմէ. արդէն մազերուն մեծ մասը ճերմակ, տարիքէն չատ աւելի ենթադրել կուտար։ Թաղային վարժարանէն յետոյ առեւտրական ասպարէզը մտած, չատ բարեհամբաւ առեւտրական մըն էր, իր եղբայրները իրեն ընկերակից առած։

Ու ամուսնացանք։

Վարագոյր մը իջաւ իմ երիտասարդութեանս վրայ, բարձր պատի մը առջև գտայ ինքզինքս. երկինքը, լոյսը, արեւը, բանաստեղծութիւնը չէին երեւար անկից։

*
* *

Անցան մէկ քանի տարիներ։ Ոչ մէկ գրական արտադրութիւն։

*
* *

Երկար մաքառումներէ յետոյ, վերջապէս իմ, միմիայն իմ, ծառերով հովանաւորուած պզտիկ տանս, լուսաւէտ մէկ սենեակին մէջ, երկու փոքրիկ անկողիններու քով, իրիկնամուտերուն կը հակէի երկու աղւորիկ, գանգրահեր երախաներուս քունին։

Խելայեղօրէն կը սիրէի զանոնք, ամէն չափազանցութիւն կ'ընէի, ամենէն անհեթեթները։

Մինակ էի տանը մէջ դայեակիս հետ. ո՞վ իրաւունք ունէր ինձ դիտողութիւն ընելու որ կը սիրէի երախաներս, իմ սեւաչուխ անուշիկ պզտիկներս։

Սրտիս մէջ կուտակուած, արգիլուած բոլոր սէրերը կր թափէի հեղեղի մր պէս անոնց գլխուն։ Անոնց հետ իմ ջախջախուած կեանքս ծաղկած էր նորէն։

Հիւանդ եղած էի, հիւծուած, նիհարցած, բայց ուժ կ'առնէի իմ ձագուկներուս ժպիտէն։ Միթէ դուբսի աշխարհը գոյութիւն ունէ՞ր, չէի գիտեր. տիեզերքը զաւակներս էին։ Միշտ իմ զգացումներս կարծես կանգ չառնող մրրիկէ մր մղուած են։

Ամուսինս, քիչ մը սրտմտած իրեններէն բաժնուած րլլալուն, գոհ էր իմ այդ չափազանցութիւններէս, մատաղատի կին մր առանձին տան մը մէջ պէտք ունի յարատեւ զբաղումի և իմս լաւագոյնն էր զբաղումներուն։

Երկար չտեւեց սակայն այդ հանդարտիկ կեանքը. առողջութիւնս կրկին խանգարեցաւ։

Տաժանելի հիւանդութենէ մը յետոյ եղբայրս կորնցուցի. անոր տառապանքներուն ամէն օր ներկայ, սպառեցան ջիղերս։

Իսկ ամուսինս կր նեղուէր Պոլսոյ վիճակէն, չրջանակը հետզհետէ կը սեղմուէր, Համիտի բռնակալ թաթը հայերուն գլխուն կը ճնշէր, առեւտրականութիւնն ևս կր տուժէր։ Ու կր խորհէինք կարելիութեան մը Աւստրիա կամ Զուիցերիա հաստատուելու։ Ուղեւորութիւնը, փոփոխութիւնը թերեւս զիս ալ կազդուրէին։

Թողուցինք մեր տունը, բարեկամի մը յանձնեցինք կարասիները եւ մեկնեցանք։

Անձրեւոտ էր ճամբան, մշուշապատ աչուներն էր որ կուլար նորէն։ Կեանքիս ամէն կարեւոր անկիւնադարձերուն աչուները լացած է. թերեւս ուրիշ ինձմով չհագրգռուող տխրող չունենալուս։

Վիեննա վերագտայ հօրաքոյրս, սխրալի օրեր ան-

ցուցի իր մօտ. իր գորովին ծոցը, ան գիտէր հանդարտեցնել ամէն ցաւ։

Աւտարիոյ մէջ հաստատուիլ հնար չըլլալով ամուսնոյս, մեկնեցանք դէպի Զուիցերիա։

Այն երեք տարիները զոր անցուցինք այդ դրախտային երկրին մէջ իմ մտաւոր թէ ֆիզիքական վերածնունդս եղան։

Բաւքալ ըսած է, «Իւրաքանչիւր օրուան իրականութիւնը գոյութիւն ունի և զայն ի յայտ բերելու կարող եղողին կը բերէ հրաշալի պահեր»

Երբ սիրտը այլևս բնտնաւոր չէ այն անանցանելի պարապութեամբ որ մութ ամպերու կատակումի մը պէս է, չարաճճի ճառագայթ մը կրնայ յանկարծ զայն լուսաւորել չողչողացումով մը։

Լեռները Սավուայի՝ դիմացէն. զարիթափէն վար՝ Ուշին, գոհարը Լեման լիճին. երբեմն ալ՝ յստակ օրերուն՝ հեռուէն դղեակը Շիյյոնի, իր ստորերկրեայ թաքստոցներով, ուր երկար խոկացած է Պայրըն իր հրաշակերտը գրելէ առաջ, չրջանակն էին, ուր կը թափառէր երեւակայութիւնս։

*
* *

Այդ մաքուր, այդ զարգացած աչխատասէր միջավայրին մէջ ուսանելու մեծ փափաք մը արթնցած էր մէջս։ Շուրջս չուտով կազմուած էր հաճելի չրջանակ մը չնորհիւ բարեկամուհիս որ երկար տեն Պոլիս ապրած էր. կային նաև հոն իր քոյրերը ամուսնացած. կար պատուական հովիւ մը բողոքական, ճչմարիտ քրիստոնեայ մը։ Այդ բարեկամներուս միջոցով ձեռք ձգեցի արտօնութիւնը ներկայ րլլալու աղջկանց բարձրագոյն լիսէին դասընթացքներուն, իբրև ունկընդիր առանց քննութիւն անցնելու, քան մը որ նախ-

ընթաց չունէր՝ ըսին ինձ. թերևս գրագիտութիւնդ հանդամանքս այդ բացառութիւնը ընել տուաւ։

Տակաւ սկսած էի զուիցերիացի մայրերուն օրինակին հետեւիլ, միշտ խորունկ գորովով կը սիրէի պզտիկներս, բայց դաստիարակչական պայմաններն ալ ի գործ կը դնէի. յանձն առի նոյնիսկ զանոնք մանկապարտէզ ղրկելու։

Ես առտնին գործերը ընդհանրապէս կարճ կապելով կ'երթայի դասընթացքներուս, առհասարակ գրականութիւն, փիլիսոփայութիւն, ֆրանսական բանաստեղծութիւն զիս կը չահագրգռէին։

Առաջին օրերը՝ ուսանողուհիները, ամենքը չափահաս, դժուարաւ զարմանքնին զսպեցին զիս տեսնելով, իմ սև մեծ աչքերովս, մանչու ասուիլ գլխարկովս, սև գանգուրներովս, թերևս չկրցան մեկնութիւն մը տալ մինչև այն օրը որ արդէն մէկ քանի երուն ծանօթացած, մեր պատմութիւնը իրենց պատմեցի, հայ ազգին տառապանքները իրենց մատնանչեցի, իրենց հոգին համակրանք էր ամբողջ մեզի հանդէպ։

Հիացան, զուարճացան, երբ պզտիկներս անոնց բոլորովին արեւելեան քլիքով։

Ամուսինս, թէեւ կանխակալ կարծիքներն ու նախապաշարումները բաւական թօթափած էր, բայց միշտ քիչ մը կը զարմանար իմ ընթացքիս։

Այդ դասընթացքներէն դուրս գրեթէ բոլոր գրական բանախօսութիւններուն ներկայ կ'րլլայի, մանաւանդ երբ Ժ. Ժ. Ռուսոյի մասին խօսուէր։ Զեմ գիտեր ինչու այդ երկրին, այդ վայրերուն ուր մեծ փիլիսոփան ապրած, չնչած, խոկացած, սիրած ու տառապած է, կարծես հոգիս հաղորդակցութեան մէջ էր անոր ցաւատանջ հոգիին հետ։ Հրաշագեղ բնութիւնը Զուիցերիոյ զոր ան չատ կը սիրէր, ինձ աւելի պաշ-

տելի դարձած էր այդ պատճառով։ Իր յոռետեսութիւնը, իր յուսալքումները, իր ինքնայատուկ բոլոր ապրաքները, տեսակ մը նուիրականութիւն ունէին ինձ համար։ Թանգարանին մէջ, սիկին տը Վարանի իւղանկարէ գեղեցիկ նկարին առջեւ, երկար պահեր կը մնայի, մտաբերելով իրենց փոխադարձ զգացումները։

Երեկոները երկու փոքրիկ անկողիններու մօտ նստած կարդի կը դնէի ցօրերս և տպաւորութիւններս։ Երջանիկ էի, անխառն երանութեամբ մը։

Շատ ձիւն եկաւ այն ձմեռը, և երբ արեւը ելլէր ձիւնին վրայ ամէն ինչ արեւակնկի կը վերածուէր։

Իսկ լուսնկայ գիշերները հրաշալիք մըն էին։ Անմոռանալի գիշերներ անցուցած եմ ժամեր երկար դիտելով Ուչին և լեռները Սավուայի, մութ կապոյտ Լեմանին միւս կողմը, մինչ վարը պարտէզին ջրան առջեւ, ձիւներուն մէջ, ուսանողներ ցայգանուագներ կը թրթռացնէին։ Երիտասարդութիւնն էր որ կը յորդէր այդ տղաքներու արիւնէն։ Իսկ իմ երիտասարդութիւնս ի՞նչ եղած էր։

Պզտիկ պատահար մը եկաւ խռովել մեր անդորրութիւնը։ Քոյրս սիկին Նորատունկեան, եկաւ Լոզան իր որդին վարժարան դնելու։ Ճիշդ այդ առիթով է որ քեռայրս հրաման ուզած էր Ապտիւլ Համիտէն կինն ու զաւակը Զուիցերիա ղրկելու։ Կարմիր Սուլթանը հարցուցած է թէ ինչո՞ւ Նորատունկեան իր զաւակը չուզեր որ Պոլիս ուսանի և անպատճառ այդ երկիրը ղրկել կը փափաքի։ Այդ հարցումին քեռայրս պատասխանած է թէ Զուիցերիա միակ երկիրն է ուր մարդիկ սուտ չեն խօսիր։ Եւ զարմանալին այն է որ բռնակալը, փոխանակ զայրանալու, պահ մը խորհեր, յետոյ արտօներ է որ քոյրս և իր որդին մեկնին դէպի Լոզան և պատանին հոն դաստիարակուի։

Դժբաղատաբար քոյրս երկար չկրցաւ մնալ մեր մօտ, զաւակը ծանր հիւանդութիւն մը անցուց, ահ ու դողի մատնելով մեզ, և այն ինչ ապաքինած՝ վերադարձաւ Պոլիս։

Անոնց մեկնելէն յետոյ սկսանք մեր բնականոն կեանքը։ Երբեմն, բարեկամներու պնդումներուն վրայ՝ պզտիկ արեւելեան պատմուածքներ կը գրկի A. B. մտորագրութեամբ, Gazette de Lauzanneին մէջ, թէեւ ցանցառօրէն։

Կը պատահէր որ անբացատրելի կարօտը ուներնայի մեր աղուոր աշխարհաբարին, այն ատեն բարձրաձայն կ'սկսէի կարդալ մերթ Թերզեանէն, մերթ Մ. Պէշիկթաշլեանէն տողեր.

Թեպեհ պղտոր վըտակն Հայոց
Նոճիներու մէջ կը սողայ...

Ա՛խ, ինչո՞ւ նոճիներու մէջ, աւերակներու վրայ, ինչո՞ւ սուգ, ցաւ մեր հայրենիքին, ինչո՞ւ հոն վիշտ, տառապանք, գերութիւն, հոս խայտանք ազատութիւն, երջանկութիւն։

Ու կը նախանձէի ինչպէս ոչ մէկ տգեղ կին նախանձած է գեղեցիկ կնոջ մը։

* *

Այդ օրերուն վրայ դրած պահուս կը յիշեմ Սթէնտալի խօսքը. «— Կը դողամ միշտ թէ պարզ հատանք մը գրած ըլլամ, մինչդեռ պիտի ուզէի նօթադրել մեծ ճշմարտութիւն մը։»

Աչխարհի հմայքը պակսած էր։ Պարտ էինք թողուլ Զուիցերիան, Լոզանը, Ուչին, ուր կեանքիս ամե-

նէն քաղցր ու միանգամայն ամենէն լուրջ, ճակատագրական մէկ պահը ապրած էի, գարնան իրիկուն մը խնկաւէտ պարտէզի մը մէջ։ Հոն կախարդիչ կրկնապատկեր մը պարզուած էր աչքիս, շողակնով ու ճաճանչով հիւսուած կեանքի մը շքեղութեան կարելիութիւնը, և ես առանց դողալու գոցած էի աչքերս, մութը նախընտրած։

«Յիշա՛տակ... յիշա՛տակ... ի՞նչ կուզես ինձմէ...։»

Անհրաժեշտ էր Պոլիս վերադառնալ. ամուսնոյս գործերը այդ կը պահանջէին. պէտք էր համակերպիլ։

Այդ ժամանակամիջոցին Զուիցերիայէն Պոլիս դառնալ դժուարին բան էր։ Ապտիւլ Համիտ այդ երկիրը յեղափոխականներու կեդրոն կը նկատէր. և ի՞նչ գրաւական կրնայինք տալ որ մենք անոնմէ չէինք։

Հօրեղբայրս ելեւմտական տեսուչ էր հայոց պատրիարքարանին. Օրմանեան Սրբազանն ալ միշտ համակրալիր եղած էր ինձ նկատմամբ. ուրեմն քաբուքե-հիասի Արթին էֆէնտին որ Թուրք ոստիկանութեան վստահութիւնը կը վայելէր, պիտի գար մեզ դիմաւորել և մինչեւ մեր տունը առաջնորդէր մեզ, թէև տուն չունէինք

* * *

Իւրաքանչիւր դարձքը գնացքին անիւներուն, ճարճատելով սրտիս վրայէն կ՚անցնէր։

Նորէն պիտի նեղնար հորիզոնս, անձուկ շրջանակ, նորէն «բսի բաու». փոքր բաներ, փոխանակ Ժ. Ժ. Ռուսոյին, Վոլթերին, Ռասինին, Քանդին և ամբողջ խումբին Զուիցերիոյ ազատամտութեան։

Պէտք էր քաշել կապերը մտածումները ամփոփելու համար։ Սղմեցնելու համար նեղ խորհուրդներ

ընկոյզի չափ պզտիկ տուփի մը մէջ։

Ու գացինք հաստատուիլ Գատը-Գիւղ։ Ձիւն կուգար, ափսո՜ս որ Զուիցերիոյ ձիւնը չէր, հոս ոչ սարեր կային սպիտակ, ոչ լիճ կապոյտ, մութ էր այդ միջոցին Արեւելքի երկինքը, թերեւս զիս պատժելու համար։

Անցան առաջին դժուար օրերը։ Ձիւնը դադրած էր, արեւը կը շողար, պայծառափայլ։ Դրացուհիս տիկին Զ. Քալէմքեարեան, եկաւ զիս տեսնել, մեծ հրճուանք ունեցայ. պահ մը միասին գացինք Մոտա՝ կակուղ ձիւնին վրայէն։

Արդարեւ հրաշալիք մըն էր։ Սիրտս արթնցաւ, Արեւելքի կրակով տոչորուն սիրտս։

Դժբախտաբար անախորժ անակնկալ մը ունեցանք հետեւեալ առաւօտուն. Թուրք ոստիկան մը եկաւ մեր դուռը զարնել։

Այդ միջոցին Պոլսոյ հայ բնակչութեան համար չարագուշակ երեւոյթ մըն էր այդ, մանաւանդ Եւրոպայէն վերադարձողներուն։

Անմիջապէս խահուէ, սիկարէթ։ Երկար հարցուփորձ. ինչո՞ւ գացիք, ինչո՞ւ եկաք։ Կարելի՞ էր ճանբ-մը տեսնել։ Իջայ վար զարմանալի արիութեամբ։ Նոյն հարցումները ինձ ալ։ Մասնաւոր կէտ մը ճշդելու պէտք տեսնուած էր. ինչո՞ւ ես այր մարդու գլխարկ կը կրէի, (Թիրօլիէն ճամբորդի գլխարկ)։ Սաստիկ զարմացած ըսի թէ ամէն ուղեւոր կին կը կրէ այդպիսի գլխարկ։ Այլեւս մի գործածէք այդ բանը. պնդեց ոստիկանը։ Վերջէն իմացայ թէ մեր դէպի Մոտա պտոյտի պահուն շարունակ ետեւնուս եկած, հսկած է վրանիս այդ գլխարկիս համար։ Ձէ՛, հանըմ, անգամ մըն ալ մի դնէք այդ դէշ բանը։

Ամուսինս, տեղեկացած Պոլսոյ սովորութիւննե-

բուն, սիկարէթի տուփի մը մէջ երկու մէճիտ դրած և այնպէս հրամցուցած էր, որով տեսակցութիւնը մեղմացաւ։ Անախորժ տպաւորութիւնը մնաց սակայն։

* *

Ապրելակերպս կրցածիս չափ հաճելի կերպով ջանացի կարգադրել։ Չէր կարելի մտաւորական չրջանակ կազմել առանց կասկած արթնցնելու։ Կ'ընէինք ինչ որ կրնայինք։ Տիկին Զ. Քալէմքեարեան չեն չոզ քնաւորութեամբ և անկեղծ կին մըն էր, կը համակրէինք իրարու և յաճախ կուգար ինձ, կը սիրէր իմ տունս։

Երկարօրէն կը չաղակրատէինք։ Երկուքս ալ աչխատակից էինք Բիւզանդիոն օրաթերթին։ Ինքը չաբաթ օրերը «Կանանց բաժին»ը կը գրէր, իսկ ես երբ որ ուզէի. կաչկանդում չեմ սիրած երբեք։

Տղայոց դաստիարակութեան, կնոջ պարտականութիւններուն և այլ հարցերու չուրչ չատ անգամ չօղուածներ կը գրէի։ Տակաւին զուլցնըլական ազդեցութեան տակ։

Միչտ չահագրգռուած մանկավարժական խնդիրներով և մանաւանդ կարօտ մանուկներով, երբեմն կ'այցելէի Գատը-Գիւղի Սրամեան վարժարանը։ Կրթական չարկերը սիրելի էին ինձ և Լոզան քնակութիւնս աւելցուցած էր համակրութիւնս դէպի ուսանողութիւնը, դէպի վարժարաններու մթնոլորտը, դէպի ուսման չունչը որ հոն կը ծածանի։

Այն աեն այդ վարժարանին տնօրէնն էր պ. Նչան Թորոսեան։ Մօտէն ծանօթ չէինք իրարու, բայց դիտէր թէ ես երիտասարդ գրագիտուհի մըն էի, ես ալ անտեղեակ չէի թէ ինքը կարող փորձառու ուսուցիչ մըն էր, և ինչ որ կը տեսնէի վարժարանին մէջ, ուղղութիւն, ուսուցման դրութիւն, կարգ կանոն, իմ մօտս համոզում գոյացուցած էին թէ արդարև Գատը-Գիւղ միւս արուարձաններէն աւելի միջոցներ ունէր իր մանկտին դաստիարակելու գործին համար, ուչիմ առաջնորդի մը տեսչութեան տակ։

Այդ միջոցին, Թորոսեան և ես հազարներով փարատախ հեռու էինք խորհելէ թէ օր մը իր մանչուկը, Հրանդ, որ այն աեն խելացի և չարաճճի ուսանող մըն էր և իմ պուիկ աղջնակս, Ադրա, իրարու հետ պիտի ամուսնանային։ Ներկը կարող չեղաւ տեսնելու այդ միութիւնը որ գինքը պիտի հրճուեցնէր ապահովաբար, ինչպէս հրճուեցուցած էր զիս։

Իբրև քոչ մանկավարժ, պ. Թորոսեան վարժարանին ուսումնական մակարդակը բարձր պահելով, աչակերտներուն մտաւոր զարգացումին մեծ ուչ դարձնելով հանդերձ, անոնց ֆիզիքական զարգացումին ալ կը խորհէր չարունակ։

Գատը-Գիւղ կային բազմաթիւ չքաւոր ընտանիքներ, որոնց զաւակները կը յաճախէին Արամեան. անոնք ընդհանրապէս ցերեկները իբրեւ ճաչ մէկ երկու չերտ հաց և քչիկ մը պանիր կամ քանի մը ձիթապտուղ կրնային տանիլ հետերնին, ինչ որ անբաւական էր այդ կրակոտ տղոց իբրեւ ամբողջ օրուան սնունդ։

Թորոսեան կարգադրութիւն մը ըրաւ զոր թաղականները հաճեցան ընդունիլ. դնահատելի կարգադրութիւն մըն էր ան, որով ամսուն ընթացքին, ամէն օր մէկ մէկ բարեկեցիկ տուներէ 40 տղոց ճաչ պիտի տրուէր, և որպէսզի 40ր չափազանցութիւն չթուի, երկերկու տան բաժնեցին, իւրաքանչիւրին 20 տղայ։ Պէտք է խոստովանիլ թէ քնակիչները սիրով չանձն առին այդ ծախսը ընել և խեղճ պզտիկները երկար տարի-

ներ միշտ ունեցան սնուցիչ և համեղ տեսակ մը տաք կերակուր։

Թորոսեանի, ստեղծած այդ դրութիւնը վերջէն Բերա, Էսաեան և ուրիշ վարժարաններ ի գործ դրին, Օրմանեան պատրիարքը մասնաւորապէս գնահատած ըլլալով օգտակարութիւնը և դիւրութիւնը այդ ձեւին։

Թորոսեան ամէն կերպով հազուագիւտ տնօրէն մըն էր և իրմէ վերջը Արամեան երբեք չունեցաւ անոր ժամանակին փայլն ու յաջողութիւնը։

Ինքն էր դարձեալ որ Թուրքիոյ մէջ առաջին անգամ ըլլալով, կենցաղագիտութեան դասընթացք հաստատեց և այդ ճիւղը անձամբ աւանդեց Արամեանի բարձրագոյն կարգի աշակերտներուն։

Հայ ուսուցիչներու շարքին մէջ ան իրաւամբ ուշագրաւ տեղ մը գրաւած էր։

* * *

Գրական աշխարհի մէջ, լոյս մը ծագած էր, Արամ Անտոնեանի Լոյս շաբաթաթերթը։ Իր առաջին փթթումին մէջ էր ան տակաւին. ամէնքս ակնդէտ էինք անոր թերթերուն գունագեղ խնկաւէտումին, որովհետեւ կը ճանչնայինք խմբագիրին կարողութիւնը։ Հոն ծանօթ գրողներու պիտի հանդիպէինք, վարպետներու նոյնիսկ։ Իմացած էի թէ Սիպիլ եւս քերթուածներ պիտի գրէր յատկապէս անոր համար։

Արամ Անտոնեանէն այդ միջոցին նամակ մը ստացայ, սիրուն նամակ մը՝ ինչպէս ինքը գիտէ գրել։ Ի՞նչ կ'ուզէր ինձմէ Անտոնեան. մէկ քանի տող, թերեւս քերթուած մը։ Արդարեւ ան կը խնդրէր գրուածքներ, կենսագրութիւնս և լուսանկար մը։

Շաբաթաթերթի մը առաջին էջին այդ երեկոյթի հոլանի հագուստով լուսանկարս և քերթուածիս վեր-

նագիրը՝ Սիրահարները, բաւական քննադատութեան նիւթ եղան պահպանողական ընտանիքներու մէջ, մանաւանդ ամուսնոյս ընտանիքին։ Ամուսինս չանդրադառնալ ձեւացուց և ես մտադրեցի ապագային աւելի շրջահայեաց ըլլալ։ Վերջէն տեղեկացայ թէ՝ այն ատենուան ուսանողներէն, իրաւաբանութեան, մանկավարժութեան, գեղարուեստի ուսանողներէն շատեր մասնաւոր հիացում մը ունեցեր էին այդ երիտասարդ կնոջ համար՝ որ այդ յանդգնութիւնը ունեցեր էր և ամէնքը առիթ փնտռեր էին անոր ծանօթանալու։ Խե՜ղճ տղաքներ, տարիներ յետոյ ալեհեր գլուխ մը միայն ճանչցան, Փարիզի մէջ։

Որքան որ գրաքննութիւնը խիստ էր և կարգ մը ժուռնալճիներու (որոնց մէջ հայեր ալ կային) հալածանքը անդադրում մտաւորականներու դէմ, սակայն Գրականութիւնը հեռու էր մեռնելէ։

Արեւելք և Բիւզանդիոն, երկու մրցակիցներ, երկու կարեւոր օրաթերթեր, հակառակ ամէն սեղմումի, միշտ շահեկան էին իրենց ճոխ պարունակութեամբ։ Արեւելք (արտօնատէր՝ Զարեհ Եուսուֆեան և խմբագիր Հրանդ Ասատուր և Գ. Զօհրապ) ընտրեալ աշխատակիցներով, աւելի գրական էր, բայց Բիւզանդիոն իր կուռ խմբագրականներով ամէնուն ուշադրութիւնը գրաւած էր. Բ. Քէչեան իր օրագրողի տաղանդը յայտ կը բերէր անմրցելիօրէն։

Հանդէսներ եւս, աստղներու պէս, երբեմն մէջտեղ կ'ելլէին և կ'անհետանային։ Աղեքսանդր Փանոսեան իր ճոխ յանգերուն տարափը կը թափէր ամէն կողմ։

Զօհրապի նորավէպերը ձեռքէ ձեռք կ'անցնէին։ Անոր աշխարհաբարը թէեւ տկար, բայց անոր ընդհանրապէս յանդուգն եւրոպականացած ոգին շատ թանկագին արժանիք մը կուտար անոր գրութիւններուն։

Լեւոն Բաշալեան կը նկատուէր վերանորոգիչը աչխարհաբարին. անոր եղնիկը, ինչպէս ըսած է Զօպանեան։ Ինքնայատուկ, մաքուր, Արեւելքի մարգարիտներու հատիկներուն պէս փայլուն էին անոր գրածները։

Յակոբ Պարոնեանի երգիծական գրուածքները, իրենց տեսակին մէջ առաջին, խնդոյք մը կը համարուէն հազուագիւտ, ուր խորհրդաւորները պատրաստուած էին ամենաախորժագրգիռ համեմներով ու վարպետի խնամքով։

Մեծ գրագէտէն մինչեւ անտես աղբարը, չրջուն վաճառորդէն մինչեւ ծանօթ առեւտրականը կարդացած էին Ազգային Ձոյերը, գլուխ գործոցը անբաղդատելի երգիծաբանին և կը յիշէին անկէ հատուածներ, ըստ բաղդի։ Պարոնեան կը կճէր առանց վիրաւորելու, ոչ թէ ոխակալ, այլ մաքուր հոգիով։

Գրաբարի երկրպագուն, Յակոբ Գուրգէն, «Արէա» ծածկանունին տակ կը գրէր Տումեր, չատ դեղեցիկ աչխարհաբարով մը և սրամտութեամբ, այնպէս որ սկիզբները զինքը ճանչցողները քիչ մը զարմացան, որքան իր եւրոպականացած նրբամտութեան նոյնքան ալ իր վճիտ լեզուին համար։

Եղիա Տէմիրճիպաչեան այլևս չատ հազուագէպ կերպով կը գրէր, ինքզինքը տուած մթամած փիլիսոփայութեան։ Կեդրոնականի իր աչակերտները անդադար կ'ընդօրինակէին իր զմայլելի գրելու կերպը, որ միակն էր տեսակին մէջ։

Սիպիլ քաջ գրաբարագէտ, ճոխ բառերու մթերքով, կը գրէր արձակ թէ ոտանաւոր։ Արդարև չատ դեղեցիկ էր իր լեզուն. բայց, յայտնի էր թէ գրած պահուն քնաւ չէր յուզուած, ներշնչումի բոցը զինքը չէր սարսեցուցած։

Զապէլ Եսայեանի նոր թռիչք առած տաղանդը,

արդէն չողարձակ էր, ինչպէս կ'ըլլայ գարնան այգուն երկինքը Արեւելքի։

Գրեթէ չէին կարդացուեր Սրբուհի Տիւսաբի վէպերը, որոնք այնքան աղմուկ էին հանած երբեմն։

Տիգրան Կամսարական կ'երկնէր իր գլուխ գործոցը՝ Վաւժապետին Աղջիկը։ Բանաստեղծութեան քրմապետ Վահան Թէքէեանէն՝ հազուագէպօրէն կը տեսուէր քերթուած մը։ Երիտասարդ տակաւին, Արշակ Զօպանեան, առատաբուխ ջրվէժի մը պէս իր ազուր գրուածքներով կ'ողողէր մեր միտքերը։

Արփիար Արփիարեան այլևս այն ծառն էր հոյակապ, որուն չէկ տերևները, ոսկեզոյնի վերածուած՝ հիւսած էին պսակներ անմահութեան։

Երեան կուգային գրողներ, գրական հուրով հրդեհուած, որոնց վրայ չատ անգամ սկովմիական տուճ մը կ'իջեցնէր թուրք գրաքննութիւնը։ Կային նաև երևակայող ուսանողուհիներ, որոնք Իւսկիւտարի նոճեստանէն փչող հովերուն մէջէն կը կարծէին լսել Պետրոս Դուրեանին հազը։ Ուրիշ խումբ մը, վերջալոյսերուն, պարտէզին ծայրը կամ պատուհանին առջեւ կեցած, Մեծարենցի ոտանաւորները կ'արտասանէին հոգեզմայլ։

«Սա երեկոն ըլլայի...:»

Գտնուէին թերեւս ուրիշներ, որ այդ երկու վարպետ քերթողներուն պէս թռքախտաւոր ըլլալ տենչային։

Պոլսոյ մտաւորականները ընդհանրապէս, ինչպէս նաև քիչ չատ զարգացում ունեցողները, մասնաւոր պաշտում մը ունէին ֆրանսական գրականութեան հանդէպ։

Դասականներէն մինչեւ ժամանակակիցները, Թէնը,

փափկազգաց փիլիսոփան, Ջօլան, համակրելի իրապաշտ, Մօբասանը, խռոված հոգիով, Բօլ Պուրժէն, կնոջական հոգեբանութեան նրբանուրբ թարգմանը, Պօտլէրը, ալեկոծ ցաւին Ծաղիկներուն փունջերովը, Սամէնը, ոսկի տաւիղով, և մանաւանդ ալեհեր վերլէնը, որուն տաղերը երաժշտութիւն են անմոռանալի, ան՝ որ գիտէ սիրել և արտասուել.

Ամեհեն սուրճ է ցաւի,
Անգիտացնալ թէ ինչո՞ւ
Առանց սիրոյ կամ դաւի,
Հոգիս այսքան կը ցաւի:

(Արդարեւ Սիպիլ աննման թարգմանիչ մը եղած է։)

Իսկ այս ամէնուն տիրապետողը, մեր զգայնութեան ուղղակի ազդողը, մեր սերունդին մէջ ամէնէն աւելի խորունկ տպաւորութիւն ձգողը եղած է մեծ ուղեւորը, մեծ երազողը, Բիէր Լօթին։ Անոր հետ մեր երեւակայութիւնը սաւառնած, գացած է բախելու Իլանտայի սեպ խութերուն, կամ աւազներուն վրայ Անապատին՝ փնտռելու սառնորակ ջրհոր մը արմաւենիներու չուքին տակ, և կամ Սպահանի վարդերով խնկաւետուած աւերակներուն վրայ թառելով և խոկալու մահուան վեհապանծ անդորրութեան վրայ Ֆիլէքին՝ խորհուրդով ու լռութեամբ պարուրուած Ֆիլէքին։

Մեծ վիպասանին, որ բանաստեղծ մըն է իր վէպերուն մէջ, իրապէս բանաստեղծ, զգալու ու արտայայտուելու կարողութիւնը, ազամանդէ ոճը, նկարագրելու աստուածային ձիրքը այնպիսի մակարդակի մը վրայ դրած էին զինքը՝ որ անբաղդատելի նկատուած էր։

Ան մեզի համար ակադեմական մը ըլլալէ շատ աւելի բարձր, շատ աւելի մեծ բան մըն էր։

Եւ ո՛վ անսպասելի երջանկութիւն, պատահեցաւ որ ես, պզտիկ ազգի մը աննշան մէկ գրագիտուհին, պատիւը ունենամ իրեն հետ բարեկամանալու, իրեն սեղանակից ըլլալէ յետոյ։

* * *

Իբրև Ֆրանսական դեսպանատան նաւային կցորդ, Փիէռ Լօթի եկած էր Պոլիս։ Նորատուննկեան. այն առեն սերտ յարաբերութեան մէջ դեսպանին հետ, իբր Բ. Դրան իրաւագէտ խորհրդական, խնդրեր էր անկէ զինքը ներկայացնել մեծանուն դրագէտին։ Դեսպանը փութով կատարեր էր այդ փափաքը։ Տեսութեան միջոցին քեռայրս խնդրեր էր Լօթիէն ութ օր յետոյ, գալ կէս օրուան ճաշը իր տան մէջ ընելու պատիւը չնորհել իրեն, խոստանալով մէկ քանի հայ անձնաւորութիւններ, իր տաղանդին հիացողներէն, ներկայացնել իրեն՝ եթէ թոյլատրէր։ Ռամուհիօի հեղինակը սիրով ընդուներ էր այդ հրաւէրը։

Բաւական մեծ եղաւ յուզումս այդ նշանաւոր օրը. ո՛չ միայն դրական տիտանի մը պիտի ներկայանայի, այլ նաև՝ քեռայրիս պնդումով, պարտ էի բարի դալուստի ուղերձ մը ընել։

Հիանալիօրէն զարդարուած էր ճաշի սեղանը. քոյրս իրապէս նրբաճաշակ տանտիկին մըն էր։

Հրաւիրեալներուն մէջ կային ֆրանսական դեսպանատան խորհրդական պարոն Պոպ, առաջին քարտուղար Պարոն Լրտու, Պետական Խորհուրդի անդամ Ջարեհ Պէյ Տիլպէր, Տիկին Գաբրիել Սէրվիչէն, Հանր. Շինութեանց նախարարութեան իրաւագէտ խորհրդականին կինը, յոյժ զարդացած, քաղ ֆրանսագէտ տի-

կին մը, և ուրիշ անձնաւորութիւններ, ամէնքն ալ պետական պաշտօնեայ, տիտղոսաւոր:

Ճաշի միջոցին քովը նստած էի մեծ վիպասանին: Շատ պարզօրէն կը խօսակցէինք. ան քիչ անգամ կը ժպտէր. բայց, երբ ժպտէր, շատ կ'երիտասարդանար: Կը խօսէր իրեն Պոլսոյ գեղեցկագոյն վայրերուն վրայ, որոնցմէ շատերուն ծանօթ էր:

Շամփանեայի պահուն, քեռայրս իբրև տան տէր, խնդրեց ինծմէ քանի մը խօսք ուղղել մեծանուն հիւրին և անոր կենացը բաժակ առաջարկել: Ամէնքը երեսս նայեցան:

Հոն, բոլոր հիւրերը պաշտօնական դիրք ունէին. ես պարզ կին մըն էի միայն. իբրև պերճանք՝ ունէի լոկ երիտասարդութիւնս և համեստ տիտղոս մը գրագիտուհիի: Պահ մը սիրտս բաբախեց, Բայց, Լօթի այնպիսի համակրալիր և քաջալերական նայուածք մը ուղղեց ինծ որ այլևս միւսները կարծես չտեսայ և իրեն դարձած կարդացի ամենապարզ գրութիւնս, որ Արևելքի խայտանքը կը յայտնէր՝ իրեն նման բանաստեղծ հոգի մը, մեծ հանճար մը իր ծոցին մէջ հիւընկալելու բախտը ունենալուն:

Շատ բարի էր իր արտայայտութիւնը, նոյնիսկ գորովալիր, զիս մտիկ ըրած պահուն:

Այդ օրէն սկսեալ եղանք բարեկամներ:

Ան հաճեցաւ այցելել իմ անշուք բնակարանս, բոլորովին անպաշտօն կերպով: Արևելքի անուշներովն ու վարդերովը զինքը հիւրասիրեցի:

Կ'ախորժէր որ իրեն պատմէի հէքեաթներ, հինէն մնացած աւանդավէպեր: Կը խնդրէր նաև որ, առանց քաշուելու, իրեն յայտնեմ իր գիրքերէն կրած տպաւորութիւններս:

Ընդհանրապէս քիչ կը խօսէր, բայց պերճաբան

կը դառնար երբ Թուրք կիները ըլլային խօսակցութեան նիւթը. այդ զինքը կ'ոգեւորէր: Ես ալ հայ կիներուն վրայ կը խօսէի:

— Ձեզի պէս շատեր կա՞ն անոնց մէջ, կը հարցնէր:

— Լաւագոյններ, և խիստ շատ:

— Չեմ հաւատար, կ'աւելցնէր ժպտելով:

Մինչև Պոլսէն մեկնիլը, երբեմն տեսնուեցանք և շատ անգամ կը թղթակցէինք: Երբեք Հայերուն դէմ աննպաստ չարտայայտուեցաւ, բան մը՝ որ արդէն պիտի չթոյլատրէի իրեն: Ընդհակառակն, երբ ես մեր գրողներուն վրայ կը խօսէի, կը բացատրէի անոնց գործերը, ան կը շահագրգռուէր և կը գնահատէր:

Մեկնելէն յետոյ իր նոր գրած ամէն գիրքերէն ինծի օրինակ մը կը ղրկէր, համակրալիր ձօնով մը:

Երբ ստացայ իր Դէպի Սպահան վէպը, որ հրաշալիք մըն է, մանաւանդ Արևելքը և հնութիւնները սիրողին, հիւանդ էի, նոր ապաքինած. մէկ շունչով կարդացի և առաջին տպաւորութեանս տակ անմիջապէս գրեցի իրեն: Պրիւսէլի մէջ, երեկոյթի մը պահուն, Լօթի, իմ մէկ ազգականիս հետ խօսակցութեան միջոցին, ըսեր էր թէ այդ նամակս իր գրքին առթիւ եղած ամէն գրախօսականներէն աւելի տպաւորած էր զինքը, որովհետև ան անկեղծ ու խորունկ զգացումով մը գրուած էր:

Տարիներ թղթակցեցանք:

Յետոյ, երբ 1912ին, Պալքանեան պատերազմէն վերջը, իր այնքան աղմուկ հանած յօդուածը գրեց Ժիլ Պլասի մէջ, Հայերը նապաստակներու նմանցնելով, չափազանց սրտմտեցայ և դառնօրէն զգածուած, գիր մը գրեցի իրեն: Անմիջապէս պատասխանեց. շատ անկեղծօրէն, խոնարհաբար ներում խնդրելով:

Այդ նամակին մէջ կ'ըսէր թէ՝ Թուրք սպաներ սխալ տեղեկութիւն տուած էին իրեն, և կը ցաւէր որ վշտացուցած էր զիս և ազգակիցներու կը խոստանար դարմանել սխալմունքը յօդուածի մը մէջ։ Ի վերջոյ, կը խնդրէր ինծմէ՝ իր այդ մեղայագիրը թարգմանելով հրատարակութեան տալ հայ թերթերու մէջ։ Արդարեւ ֆրանսացի ակադեմականի մը մեղայագիրը չահեկան կրնար ըլլալ հայ ազգին։ Իսկոյն թարգմանեցի և ղրկեցի Բիւզանդիոն օրաթերթին, ուրկէ արտատպեց Ազատամարտ, դաշնակցական օրկանը։

Այն ատեն Փարիզի մէջ բաւական զարմացողներ եղած էին Փ. Լօթիի ինծի գրած այդ նամակին։ Նոյն իսկ, Պօղոս փաշան Նորատունկեանին հարցուցեր էր թէ՝ ո՞վ էր Պոլսեցի այդ կինը որ այնքան յաջողութեամբ եռ առնել տուեր էր իր ազգին երեսին նետուած այդպիսի անարգանք մը։

Ստորեւ կը դնեմ պատճէնը Լօթիի այդ գրութեան։

Mme E, Avédissian
Kadi-Keuy, Sakis-Agatche, No 1
Constantinople (Turquie)

Սիրելի Տիկին,

Ձեր նամակը յուզեց զիս։ Արդարեւ ցաւ զգացի ձեզի վիշտ պատճառած ըլլալուս, ինչպէս ձեր ազգակիցներուն, ներեցէք (je m'en excuse)։

Անկեղծ ըլլալու համար կը խոստովանիմ թէ՝ ձեր մատնանշած յօդուածին մէջ Հայերուն մասին գրածս արդիւնքն էր Թուրք սպաներուն կողմէ ինծի տրուած սխալ տեղեկութիւններուն։

Կը խոստանամ ձեզի՝ փութով ուղղել այդ սխալը յառաջիկայ յօդուածով մը Ժիլ Պլասի մէջ (1), ձեզի հաճելի ըլլալու համար։

Կը խնդրեմ, սիրելի տիկին, որ այս գիրս թարգմանելով, հաճիք հրատարակութեան տալ ձեր բոլոր թերթերուն։

Ընդունեցէք համակրալիր յարգանքս
Փիեռ Լօթի

Յ. Գ.—Թոյլ տուէք ինձ ձեզ տեղեկացնել թէ ձեր ազգին պատկանող անձերէ ընդունած եմ այնպիսի լուտանքով լեցուն, անարգալից նամակներ զորս քարտուղարս չէ ուզած ինձ ներկայացնել, ցաւ զգացած եմ որ այդ անձերը ձեզի ազգակից են։

Անոնցմէ մէկ հատին հասցէն կը դնեմ։

Նոյն

Բաւական տարիներ անցած էին։ 1937ի ատենները, Փարիզի մէջ, երեկոյ մը, Փիէռ Լօթիի մասին գեղեցիկ ու չահեկան բանախօսութիւն մը ըրաւ ազգին մէջ ծանօթ հռետոր Պ. Սեդրակ Քարեան։

Ճաշակով և հմտութեամբ ան վերլուծեց ինքնուրոյն գրականութիւնը ֆրանսացի ակադեմականին։ Ցետոյ յիշեց, իբրև մօտէն տեղեակ, «Նաւաստի»ի հեղինակին ինծի հանդէպ ունեցած համակրանքն ու յարգանքը և 1913ին ինծի գրած նամակը, յետոյ կոչում մը Հայերու մասին յայտնած աննպաստ կարծիքին, «Ժիլ Պլաս»ի մէջ։

Իր բանախօսութեան մէջոցին Պ. Քարեան, ըրաւ զգայացունց յայտնութիւն մը, այն է մեծ հեղինակին Թրքուհիներու մասին գրած Լէ Տէզանշանթէ վէպին հերոսուհիին, Ճէնանի, ֆրանսուհի մը ըլլալը,

---

(1) Արդարեւ այս գիրէն քիչ յետոյ Լօթի «Ժիլ Պլաս»ի մէջ յօդուած մը գրեց ուր քանի մը տողով Հայերուն մասին կերպով մը յետս կոչում մը ըրած էր։ Դժբախտաբար կորսնցուցած եմ այդ յօդուածը։

զոր ինքը Քարեան, անձամբ ճանչցած և անոր բերնէն իսկ լմացած էր զարմանալի պատմութիւնը։

Բարեբաղդաբար կարելի եղած էր Փ. Լօթիէն գաղտնի պահել այդ եղելութիւնը, մինչև անոր մահը։ Եթէ ոչ՝ ի՛նչ պատրանթափութիւն պիտի ըլլար։

*
* *

Հետզհետէ Համիտին քոնակալութեան լուծը անտանելի կը զառնար Հայերուն։ Լրտեսներու տարրը կը տիրապետէր։ Ամբաստանութիւններ կը նետուէին անմեղներու վրայ, իսկ փրկութիւնը դժուարին էր, եթէ ոչ՝ անհնար։

Իմ թանկագին բարեկամս Տօքթ. Թիրեաքեան, քաղաքական ծանր ամբաստանութեան մը տակ՝ Սուլթանին հրամանով՝ վահրամ պէյ Տաճեանին հետ (եղբօրորդին Արթին փաշայի) ամիսներ արգելափակուած մնալէ յետոյ, անգլիական դեսպանին միջամտութեամբ յաջողած էր Թողուլ Թուրքիան և մեկնիլ դէպի Պարակաստան, ուր ջերմօրէն գնահատուած էին իր բարձր կարողութիւնը և յաջող բժշկութիւնը։ Շահին բժշկապետ կարգուած էր ան՝ խանութեան միտղոսով։

Իրեն հետ կը թղթակցէինք։ Սրտակցօրէն կը զբէր ինծի, ընդհանրապէս թախծոտ տողեր։ Իր բարեկամներէն, ախրած վայրերէն հեռու ապրիլը ցաւ էր իրեն և այդ ցաւը չատ անգամ կ'արտայայտէր հակառակ ինծի տուած յորդորներուն, որպէսզի արհամարհեմ բախտին չար խաղերը և ապրիմ ինքնայատուկ կեանք մը առեղծելով ինծի։

Ծայռնի էր թէ կը տառապէր։ Թէև խրոխտ նկարագրի տէր, չատ անգամ կը յուսալքուէր։

Այդ ժամանակամիջոցին՝ 1898էն 1911, ան գրած է սիրուն քերթուածներ։ Իր քնարը քնքոյշ էր, որքան իր բժշկութիւնը՝ հմուտ, գիտութիւնը՝ անսահման։

Ձեռնարկած է նաև պարսիկ բնագրէն թարգմանել աննման քերթող-փիլիսոփայ Սաատիի գլուխ գործոց Կոլիսացը, (Բուրաստան) և Ֆիրտուսիի Շահնամէէն դրուագներ տաղաչափուած։ Հոյակապ գործեր երկուքն ալ, որոնք Նիւ Եորքի մէջ հրատարակուած են։ Թարգմանած է Պուալոյին Քերթողական արուեստը։

1901ի աւեններն Բիւզանդիոն օրթերթին մէկ մասնաւոր թիւին մէջ տեսած ըլլալով իմ Ցիւրատակներ վերնագրով ոտանաւորս, անմիջապէս Ապադարձ մը գրած և ինծի ղրկած էր։

Հաճոյքով կը գնեմ հոս այդ քերթուածը և իմ Ցիւրատակներս, որպէսզի ապադարձը աւելի հասկնալի ըլլայ։

ՑԻՒՐԱՏԱԿՆԵՐ

Ցիւրատակնե՛ր... փշրանք անցեալ խնջոյքին,
Կրճով յեցուց, կեանքին մրրկեն մոլեգին
Բեկուած յոյսի, յօտուած սիրոյ ցաւ ու ցիր
Մրնացորդներ... կայծեր որ բնաւ չեն մեռնիր։

Ցիւրատակնե՛ր... անօսքր բոյր մը վարդի
Որ առ տակաւ տուփի մը մէջ կը ցրնդի,
Ուր մրնացած յոյսի ցոլքեր նրւադուց
Որ կ'սպառին ծոցը թերեւ ամպերուց։

Մոռցուած յանկերգն երգի մը ցին, մեղմօրօր,
Փետուր մ'ինկած մնոած թոչնոյ մը թեւեն,
Պատկերն անգոյն սիրուած դէմքի մը աղուոր։

Յիշատակնե՛ր... ծաղկի թերթեր. նուրբ, քնքոյշ,
Համբոյրներով, արցունքներով շաղախուած,
Մահուան պէս դառն, մանկան ժպտին պէս անոյշ։

1901 ԱՆԱՅԻՍ

ԱՊԱԴԱՐՁ

Մտաց մըթին ալք ու ծալքեր թէ նայիս,
Լեցուն, լեցուն յիշատակներ, Անայիս,
Լինին նոքա փշրանք անցեալ խընջոյից
Կամ ուրուականք պատիր սիրոյ հէք զոհից։
Թէ բոյր ասես վարդից՝ ախորժ համասփիւռ,
Թէ ցոլք աղօտ վերջալուսոյ ամպաթիռ։
Կամ թէ յանկերգ մի հին տաղի մեղմօրօր,
Սերովբէի փետուրներէն մի բեկոր։
Կամ մի սիրուած դէմքի տըժգոյն թէ պատկեր
Կամ դեռածիլ ծաղկի նրբին տերեւեր։
Կամ վերջապէս դառն իբրեւ մահ, կամ վըճիտ
Որպէս մանկան սիրուն զուարթ մի ժըպիտ։
Հոգեխառնեալ նոքա այլեւս մեզի հետ,
Կան ու մընան մեր հոգւոյն մէջ առ յաւէտ։
Նոքօք, այո՛, կամ ի նոսա կ՚ապրինք միշտ,
Թէ բերկր ազդեն նոքա մեզ, ցաւ կամ թէ վիշտ։
Եւ այժմ, աղէ՛, երբ կոչէ զիս անողոք
Կրկին իմ բախտ, ապրիլ հեռու եւ անոք,
Ի՞նչ ունիմ այլ, սիրուն քերթող. ինձ օճան
Քան ցոլացիկ յիշատակներ հոգեկան։

1902 Տօքթ. Յ. ԹԻՐԵԱՔԵԱՆ

Նար-Պէյ Սրբազանը, թղթակից Journal des Débats*ի եւ ամբաստանուած էր իբրեւ լրտես, խստօրէն արգիլուած էր անոր տունէն դուրս ելլել. այդ ալ միայն շնորհիւ Տօքթ. Մավրոյեանի փաշային, բժշկապետը*

Սուլթանին, որ երաշխաւոր եղած էր, եթէ ոչ խեղճ Սրբազանը աւելի ծանր պատիժի պիտի ենթարկուէր, թերեւս մահուան։

Ոչ ոք կը համարձակէր զինքը տեսնել երթալ։ Այլեւս ծերացած, կորաքամակ։ Ստուեր մը ողորմելի մնացած էր այն վայելչագեղ, փառաւոր կղերականէն։ Քայքայում մը ցաւագին տեղի ունեցած էր անոր մէջ։ Կարելի չէր չփղձկիլ տեսնելով այդ մարդկային աւերակը։

Կը պատմէին թէ անոր յանցանքն էր՝ տիկին Մավրոեանիէն, որ ֆրանսուհի էր, քաղել տեղեկութիւններ պալատին ներքին անցուդարձերուն մասին։ Տիկինը իր ամուսնին սուլթանին հետ ունեցած մտերմութեան շնորհիւ, գիտէր բոլոր տեղի ունեցածները, եւ անոնցմէ մաս մը կը հաղորդէր սրբազանին, որ ինքն ալ, իր կարգին, կը տեղեկագրէր Փարիզի Journal des Débats*ին։ Այս ո՞ր աստիճան ստոյգ է, ոչ ոք գիտէ։ Միայն թէ՝ Նար-Պէյ շատ դժնդակ հարցաքննութեան մը միջոցին կիսովին խոստովանած էր։*

* * *

Հայ մտաւորականներէն անոնք որ ապագայի մը կարելիութիւնը ունէին արտասահմանի մէջ, կը հեռանային Պոլսէն. շատ երիտասարդներ արդէն մեկնած էին դէպի Փարիզ։

Գատր-Գիւղը այլեւս գրեթէ թափուր էր մտաւոր տարրը կազմողներէն, թէեւ զարգացում ունեցողներ կային հոն, բայց, ընդհանուր մթնոլորտը աւելի քաղքենիի եւ մանաւանդ փոքր քաղքենիի շունչովը տոգորուած էր։

Կարծես մարդիկ չէին այն՝ ինչ որ կրնային ըլլալ. փոքր մտածումները կը տիրապետէին։

Իրարու հանդէպ խստապահանջ, մինչ դրացիին քով փնտռելով առաքինութիւն, ինչպէս ըսած է ֆրանսացի փիլիսոփան. աններող՝ ամենադոյզն յանցանք կարծուած արարքի. տարապայման կարեւորութիւն տալով «ի՞նչ պիտի ըսեն»ի. եսասիրութիւնը ծածկած բարոյականի պատնէշին ետեւ, կը ջանային մարել ամէն աւիւն, ամէն եռանդ ու թռիչք, սահմանափակելով կեանքը՝ նախապաշարումներու և կանխակալ կարծիքներու շրջանակին մէջ. գովաբանելով ճնշիչ պարտադրութիւնները զորս Մաքս Նորտօ պայմանադրական ստութիւններ կը կոչէ։

Կային բնական և համակրելի բացառութիւններ, որոնք կը հակակշռէին միւսները։

Կար նաև մաս մը, որ սակաւ թիւ չէր կազմեր, զբաղող միմիայն ուրիշին արարքներով, ողորմելի միտքեր, ճղճիմ հոգիներ, որոնց հորիզոնն էր դրացիին դուռն ու պատուհանը, այն ամէն չնչին բաները՝ որոնցմով երբեմն տուներ կը քայքայուէին։

Սակայն կ'երեւի այդ յատուկ է ամէն փոքր քաղաքի, փոքր բնակչութեան։ Երբ Փարիզի մօտաւոր գիւղերն ու քաղաքները ճանչցայ վերջէն, ըմբռնեցի թէ Արեւելքն ու Եւրոպան այդ մասին չեն տարբերիր իրարմէ. ինչ որ կայ ի պատիւ Արեւելքցիին, այն ալ իր ամէն պակասութիւններուն հետ իր անշահախնդրութիւնը, իր առատաձեռնութիւնը և իր հիւրասիրութիւնը, նոյնիսկ երբ ամենէն աղէտ դասակարգին ալ պատկանի, և ասիկա արհամարհելի բան չէ։

Իմ կեանքս, այդ միջոցին զուարթ չէր, թերեւս ալ հեշտ ենթադրուէր արտաքինէն։ Ո՞վ կրնար կասկածիլ թէ շուրջս կար դատարկութիւն մը, անդունդի մը նման խոր, որուն վրայ հակելու կը վախնայի, անդունդ մը՝ որ թերեւս ամէն մարդ կը կրէ

իր էութեան խորը, և որ ի վերջոյ հոն ճանչնալով իր ճակատագիրը՝ արիաբար դէմ յանդիման կը նայի անոր։

Երբեմն, իրիկնամուտերուն, Մօտայի ծայրէն, որ նախընտրած անկիւնս էր, դէպի ծով ցցուած ժայռի մը վրայէն, հոգիս կ'ուղղուէր դէպի անծանօթ հորիզոնը. որուն ետև թերեւս պիտի կարենայի գտնել երջանկութիւն բառին իմաստը։

Կ'ենթադրէի թէ՝ վերջապէս աշխարհի վրայ ամէն բան տիղմի մէջ մխրճուած չէր, թէ՝ կրնային գտնուիլ սրտեր հրաշալիօրէն լուսապայծառ։ Այսպիսի պահեր ունէի։

Երբեմն ալ ինծի կը թուէր թէ ես փոքրիկ, խեղճուկ խցան մըն էի, անկարող դիմադրելու այն փըրփրադէզ հոսանքին ինչպէս էին իմ բուռն զգացումներս։

Կը պատահէր որ անրջային էակներ բոլորուէին շուրջս, ինչպէս մանկամարդ աղջիկ եղած ատենս. գինովցնող բառեր մրմնջէին, այդ միջոցներուն, երիտասարդութիւնս կ'եռար։ Գլխու պտոյտ կ'ունենայի. կը կարծէի թէ ոտքս պիտի սահէր ու անջրպետին մէջ գլորէի։ Յետոյ, տակաւ մշուշ մը կուգար վարագուրել տեսիլքներս և Տիքընսի, Grillon du foyerին պէս պզտիկ ձայն մը կը փսփսար ականջիս.

«Դարձի՛ր տունդ. հո՛ն է քու ապաստանդ, դուն հոգին ես այն տունին, դո՛ւն ոգեւորիչը անոր. բոլորը հոն քեզ կը կանչեն. տարիկներն իսկ կը փընտռեն քու մատներդ. դարձի՛ր տունդ»։

Կան սրտեր՝ որոնք ամբողջ կեանքերնին կ'որոնեն ինչ որ զլացուած է իրենց և զոր երբեք պիտի չկարենան գտնել։

* * *

... Անսովոր իրարանցում փողոցը, վազվզուք, խումբեր հետաքրքիրներու, սպասուհիներ, դպրոցականներ, շրջուն վաճառորդներ, ծերունիներ, թուրք գիշերային պահապանները, ամենքը, ամէնքը մէջ տեղը։ Տէ՜ր Աստուած, ի՞նչ կայ. յեղափոխութի՞ւն, ջա՞րդ, հրդե՞հ։ Երկիւղի շունչ մը կ'անցնի։ Բռնապետութեան այդ մթնոլորտին մէջ ամէն բան կարելի է, ամէն չարագործ բան։

Բայց չէ. տարբեր է աղէտը։

Յուսամբեկ հոգի մըն է, Ճիրվանայի աշակերտ մը, որ Մոտայէն ծովը նետուած է։ (1)

Անձնասպա՜ն...։

Տէմիրճիպաշեանի այդ վերջաւորութիւնը կանխատեսուած, նոյն իսկ անխուսափելի նկատուած էր։

Մարգարտի գոյն երկինքին տակ որ սբլին կուտար, կամաց կամաց քալելով իբրև քնաշրջիկ մը, ծովափին մանր ալիքներուն վրայ կոխելով, Եղիա յառաջացած էր դէպի մեծ կոհակները, որ զինքը կուլ պիտի տային և որոնցմէ կը սպասէր մոռացումը իր ամէն անձկութիւններուն։ Կը դիմէր յուշիկ դէպի անէացում, մինչ աչքերը կիսախուփ։

Օրուան այդ ժամուն ենթադրած էր թէ ամայի կ'ըլլայ ծովափը. բայց հոն էր քաջարի Պետօն, ան որ իր եօթէրայով կուրծք տուած էր քանի քանի անհարկու շունչերուն հարաւային փոթորիկներու և կապոյտ Մարմարայի սեւ ցասումին, ան որ կը խաղար ծովուն հետ և կը հեգնէր անոր սպառնալիքները, անմրցելի Պետօն մէկ ոստումով հասած ալիքներուն ծոցէն խլած

(1) Մոտա մէկ հիանալի ճեմելավայրն է Պոլսոյ արուարձաններէն ճոխագոյնին, Գատը-Գիւղ։ Մարմարայի ափին այդ զմայլելի դաշտը Եղիային երազելու ամենասիրելի անկիւնն էր։

էր վտիտ մարմինը փիլիսոփային, մէկ ցնցումով զայն սթափեցուցած և աւազին վրայ հանգչեցուցած։

Բարեկամներ հասած, հազար կանխազգուշութիւններով զինքը տարած էին Տիկ. Զարուհի Գալէմքեարեանին տունը, որ իր ազգականուհին էր։ Եղիա շատ ընկճուած, իրապէս գերեզմանէն ելածի երեւոյթ ունէր։ Օրեր խնամեցին զինքը. երբ սակաւ ինչ կազդուրուած՝ յանձն առաւ իրեն սրտակիցները տեսնել, Տիկ. Գալէմքեարեան զիս առաջնորդեց իր մօտը։

Լուսաւոր սենեակին մէկ անկիւնը, բազմոցի մը վրայ նստած էր ան, ճերմակ գիշերազգեստով, յիշեցի սպիտակ պարեգօտը Ղազարոսին։

Այնքա՜ն գունատ էր, այնքա՜ն նիհար, մօրուքը, իր սաթի պէս սեւ մօրուքը կիսով ճերմկած, նայուածքը անկենդան, կարծես կը շարունակէր մեռնիլ։ Բան մը գացած էր իրմէ, կեանքը թերեւս, կամ մաս մը կեանքէն։

Պահ մը լուռ մնացինք. ես ծածկելու համար յուզումս, կը ծխէի նուրբ սիկարէթը զոր տան տիրուհին հրամցուց ինձ. իսկ Եղիան կը նայէր գետին. եղերերգային ծանրութիւն մը կար այդ լռութեան մէջ։ Գուցէ լքած էր զինքը իմացականութիւնը այն հզօր, այն հսկայ իմացականութիւնը կը դանդաչէր խաւարի մէջ։

Արտասուելու բուռն փափաք ունէի. բայց կը ջանայի կուլ տալ արցունքներս։

Երբ սկսաւ խօսիլ թէև մարած ձայնով, անհուն երջանկութիւն մը զգացի։ Ան յիշեց Պէշիկթաշի մեր դրացնութիւնը, իրենց պարտէզը որ կից էր մերինին, և ուր ինք փայտէ սեղանին վրայ ժամեր կ'աշխատէր և ուր, քովի պարտէզէն, ծածան մազերով, չարաճճի աղջիկ մը վարդեր կը նետէր ատեն ատեն, և այդ աղ-

ջնակին անունը գառնուկներուն հետ կը մայէր (Նեփիմէ)։ Այս վերյիշումներու պահուն ժպիտի մը պէս բան մը ուրուագծուեցաւ դէմքին վրայ, հեռուէն, կարծես գերեզմանին միւս կողմէն։ Կեցայ իր մօտը նոյն իսկ երբ լռեց կրկին, քաղցր էր ինծ անպայման մելամաղձութիւնը որ կը ծածանէր իր շուրջը։

Երկար խնամուեցաւ մինչև որ ինքզինքը գտաւ բոլորովին, բայց միշտ թախծոտ և անհաղորդ։

Մտասեւեռումը հոյածուած ըլլալու, ծայրագոյն աստիճանին հասած էր իր մօտ. ով որ տեսնէր, միշտ կ'ենթադրէր թէ զինքը անարգելու դիտում ունէր, զինքը ծաղրելու, իրեն վնաս հասցնելու։

Իր ազգականները կը պատմէին թէ Եղիա ի ծնէ հիւանդագին դիւրազգածութիւն մը ունեցած է, և այդ պատճառով միշտ փնտռած առանձնութիւն, տղայ տարիքէն։ Նոյնիսկ իր մայրը տառապած է երբեմն զաւկին չափազանց դիւրազգածութենէն, որուն սակայն ամէն քմահաճոյքին տեղի տուած է գուրգուրանքով։ Անոր մահուընէն յետոյ Տէմիրճիպաշեան ապրած է գրեթէ միշտ առանձին։ Սակայն, ինչ որ զարմանալի է, ան միշտ սիրած է իր աշակերտները, մանաւանդ Կեդրոնականինները, և անոնց մօտ միայն ինքզինքը նուազ դժբախտ զգացած։

Կը յիշեմ իր փայտաշէն տունը Գատր-Գիւղ, ուր չորս ընդարձակ սենեակներու մէջ մին-մինակ կը բնակէր։ Խարխլած պատուհաններով, առանց ներկի, տախտակամածը սեւցած անձրևէն, հովէն, մէկը պոլսական հինաւուրց տուներէն որոնք ամէն քամիէ կը սարսին և որոնց դրան վրայ ուռնակ մը կայ ծանր, փոխանակ զանգակի կամ ելեկտրական կոճակի։

Եղիան ինքը կ'ընէր իր տան գործերը։ Տպածոյէ գիշերնոց մը հագած, գլուխը Եազմա մը (տեսակ մը

վարշամակ), կապած, աւելը ձեռքը։ Այդ թաղը Ցունաց թաղ ըլլալուն, դրացիները շատ չէին զբաղեր իրմով, տարօրինակ չէին գտներ այդ ապրելակերպը և զինքը կը կոչէին «օ ֆիլոզոֆոս», թերևս յոյն փիլիսոփաներուն մէկ տարտամ վերյիշումով։

Հնար չէր եղած համոզել զինքը որ քովը մէկը դրուի, սպասաւոր կամ սպասուհի, տարեց հոգատար կին մը գոնէ, թեթեւցնելու համար իր յոգնութիւնը։ Տիկ. Գալէմքեարեան կը յաջողէր երբեմն պատրաստուած ճաշ տանիլ իրեն և տունը տեղը քիչ մը կարգի դնել։

Արար աշխարհ ոխերիմ կը կարծէր իրեն և անհունօրէն դժբախտ էր, թերևս Ժան Ժագ Ռուսոյի ոսկորները Բանթէոնի մութ խորշերէն սարսռային եթէ տեսնէին աւերը այն խորունկ փիլիսոփայութեան, որուն այսքան հաւատարիմ աշակերտներ հազուադէպ եղած են բարեբախտաբար։

Այդ ժամանակամիջոցին էր որ Եղիա ուրիշ տարօրինակ գաղափար մը ունեցաւ, ցոյց տալու համար թերևս իր արհամարհանքը դէպի ունեւոր մարդիկը և կամ համակրանքը դէպի չքաւորութիւնը։

Կիրակի առաւօտ մը, հին հագուստներ հագած, թեւերը պատառատուն վերարկու մը, գլուխը առանց ծոպի Ֆէս մը, ալեխառն մօրուքը, մազերը (իր երբեմնի աղուոր սև մազերը) անխնամ, ձեռքը թիթեղէ ափսէ մը, Գատր-Գիւղի Ս. Թագաւոր Եկեղեցիին մեծ դրան առջև, հոն ուր մուրացիկները կը շարուին, ինքն ալ կեցաւ և ինքն ալ մուրաց, աչքերը կիսախուփ ինչպէս ծովուն, ինչպէս մահուան դէմ։

Ամէնքէն գաղտնի ըրած էր այդ բանը. ազգականներն ու բարեկամները սաստիկ սրտնեղեցան, և շատ դժուար համոզեցին զինքը այնուհետեւ փոխադրուե-

լու Բերա, օտարազգի ազնիւ կնոջ մը տուներ, ուր մնաց մինչև իր բազմաչարչար ու տառապակոծ կեանքին վերջը։

***

Սպիտակ կաթիլներ ոլորապտոյտ, ձիւն։ Գետինը ճեպ ճերմակ։ Տօնն էր Ս. Ծննդեան։ Իմ մանկութեանս հեքեաթներուն մէջ բնանկարը ձիւնապատ է միշտ Ծննդեան գիշերը.

Ձմրան տխուր այն գիշեր
Սեփ սեւ մթնած էր երկին,
Ցուրտ մեկ համի կը փրչէր
Ու սառ պատած էր գետին։

Խմման գիշերը ձիւնած էր անընդհատ և Ծննդեան առաւօտուն սպիտակ էր Մօտայի ճամբան։ Տիկ. Քալէմքեարեանին հետ թև թևի, դժուար կրցած էինք եկեղեցիէն տուն դառնալ, սահելով, սայթաքելով զուարթօրէն։

Խայտանք կար սրտերնուս մէջ։ Մեր աղուոր զարդարուն սեղանը. կանաչ տերեւներ ու նարկիզ, և իմ պզտիկ աղջիկներս, իրենց նոր հագուստով, ծածան մազերով։

Համբոյրներ։ Ու ճաշ։ Հազիւ առաջին պատառը բերաննիս, դուռը զարնուեցաւ։ Ո՞վ կրնար այդպէս ուժգին զարնել եթէ ոչ՝ գոյժ մը, աղէտ մը...։

Ակնթարթ մը՝ ժամերու տեւողութեամբ։ Լուր բերին թէ Պոլիս, Մայր-Եկեղեցիին մէջ ուր պատարագիչ էր Պատրիարք Օրմանեան, սպաններ էին զինքը։ Պօսիւէյի ճարտասանութիւնը պէտք է նկարագրելու համար այդ պահը։

Արիւնիս ցամքեցաւ։ Ինչո՞ւ սակայն այդ ոճիրը... Իսկ հետեւա՞նքը։

Խայտանքնիս փոխուեցաւ սուգի, մտահոգութեան, անձկութեան։ Գիւղը սմքած էր, դէմքերը գունատած. ամէնքս աւելի կը մսէինք. ձիւնը աւելի պաղած էր։ Շատեր կը վազէին չոգենաւ՝ լուր բերելու քաղաքէն։

Իրիկուան վերջապէս տեղեկացանք թէ Օրմանեան վիրաւորուած էր միայն, ոճրագործը ձերբակալած էին և դժնդակ հետեւութիւն մը հաւանական չէր։ Անձնական վրէժխնդրութեան արդիւնք կը թուէր ոճիրը։

Շունչ առինք։

Մէկ քանի օր յետոյ գացի տեսնել Սրբազանը. միշտ զուարթ էր և բոլ իր սովորութեան կատակեց հետս, բառախաղեր չինելով «Անայիս» անունիս չուրջ։

Իր փոքր խուցին մէջ երկարօրէն տեսնուեցանք. պատահարին վրայ քիչ խօսեցաւ։

— Հոգս չէ մեռնիլը, ըսաւ, բայց աշխատութիւններ ունիմ որոնք կիսաւարտ պիտի չուզէի թողուլ։ Օրմանեան Պատրիարքը չուտով կը մոռցուի, բայց իմ աշխատութիւններս կրնան ապրիլ. զարդացած միտքեր միշտ պիտի գըտնեն անոնցմով։

Սրբազանը գիտէր վիճաբանիլ առանց ցասումի, (ինչ որ հայկական չէ. գիտէր համոզել առանց քարոզի, գիտէր խորունկ նիւթեր պարզել առանց ճոռոմաբանութեան։ Կ'ընդունէր ամէն դիտողութիւն և կը չանար բացատրել առանց վիրաւորելու։

Երբ Մօնսէնիէօր Պոնէթթի Ս. Պապէն Պոլսոյ պատուիրակ նշանակուեցաւ, անոր Հայոց Պատրիարքին հետ (որ Օրմանեանն էր) առաջին տեսութիւնը Նորատունկեանին տուներ տեղի ունեցաւ իբրև չէզոք գետին։ Երկու մեծ կղերականները ճաշի հրաւիրուած էին։ Տեսութիւնը չատ սիրալիր անցաւ, թէև մենք մեծ բան մը չհասկցանք, խօսակցութիւնը իտալերէն

լեզուով ըլլալուն. հայ Պատրիարքը իտալացի Կարտինալին չափ դիւրաւ կը խօսէր Տանթէի լեզուն։

Մ. Պօնէթթի մեկնած պահուն քրոջս, Տիկ. Նորատունկեանին շնորհակալութիւն յայտնելէ յետոյ ճաշին համար, կրկին անոր ձեռքը սեղմեց և ըսաւ որ կը շնորհաւորէր ջերմապէս հայ ազգը այսպիսի հմուտ, աստուածաբան, բազմադիմի զարգացումով բարձր կղերականներ ունենալուն։

Թերևս լատին նրբամիտ Կարտինալը երևակայած էր հայոց Պատրիարքը արևելքի մոգերուն նման երկար սև մօրուքով, անմշակ միտքով, յաղթանդամ ասիացի կրօնական մը, անտեղեակ աշխարհի միւս մասերուն մէջ անցած դարձածէն։

***

Ամառնային դպրոցական արձակուրդի օրերը գիւղագնացութեան պատրաստութիւնները կ'ընէինք հաճոյքով։ Այդ ժամանակամիջոցը սիրելի էր ինծի, որովհետև պէսպիսութիւն մը կը բերէր կեանքիս միօրինակութեան մէջ, և զաւակներուս համար ալ հրճուանք մըն էր։

Դրախտանման վայր մըն էր Մեծ Կղզին։ Պարտէզ մըն էր ան, համակ յասմիկ ու վարդ, օդը թեթև, անրջային, ծովը աւելի վճիտօրէն կապոյտ, ամէն ինչ խնկաւէտ։

Աստուածածնայ տօնը ընդհանրապէս հոն կ'անցնէինք, ծովեզերեայ պանդոկի մը մէջ։

Օգոստոսի այդ օրերը Կղզիին ամէնէն շէն օրերն էին։ Քոյրս ալ հոն օդափոխութեան կ'երթար եւ գրեթէ միշտ միասին կ'ըլլայինք։

1906ին նորէն Կղզի կը գտնուէինք, Աստուածածնայ նախատօնակին քրոջս տունը հրաւիրուած ըլլալով, ուր երեկոյեան ճաշէն յետոյ մտերիմ երեկոյթ մը տեղի պիտի ունենար։

Նախ քան այդ, դէպի Նաւամատոյց պտոյտ մը ընել փափաքած էինք։ Շաբաթ երեկոները Կղզիի Նաւամատոյցը արդուզարդերու ցուցահանդէսի վայրն էր այն ատեն, և ես կը սիրէի մանաւանդ հայ տիկիններուն վայելչագեղութիւնը։

Ամէն ոք կը սպասէր կամուրջէն ուղղակի եկող շոգենաւուն, ակնկալելով հիւրեր կամ սիրելիներ։ Զուարթ էր մթնոլորտը, ամէն ինչ տօնական, ծաղիկով ու կնոջական քղանցքներու բոյրով խնկաւէտուած։

Ու եկաւ շոգենաւը։ Հայ այրերը բոլորը խոժոռադէմ, կարծես յուղարկաւորութենէ մը կը դառնային։ Փսփսուք մը։ Բան մը անցած դարձած էր։ Ի՞նչ բան։ Կամաց ձայնով իրարու հետ կը խօսէին իբրև մեռելի տան մը մէջ։

Անդին նուագածուները կը թնդացնէին իրենց աններդաշնակ երգերը, և այդ պոռոտ զուարթութիւնը և Հայերուն այդ տրտում կերպարանքները տարօրինակ հակադրութիւն մը կը կազմէին այդ պահուն։

Գրեթէ ամէնէն վերջը եկաւ քեռայրս, սովորականէն աւելի գունատ։ Մեզի հետ մնալ չուզեց. կառք մը առինք և գացինք տուն. ամբողջ ճամբան լռութիւն. բոլոր Հայերը կարծես պապանձած էին,

Տուն հասնելնուս, Նորատունկեան տուաւ գոյժը։

Նոյն օրը յետմիջօրէին, շուկային մէջ, խանի մը դռնէն ներս մտած պահուն, կոնակէն զարնուելով սպաննուած էր Ունճեան Սըիկ էֆէնտին։ Կ'ըսուէր թէ կուսակցականներ էին հեղինակները այդ տխուր արարքին։ Սպաննիչը օձիքը ձեռք տուած էր։

Թերևս ան մէկն էր այն բիւրաւոր հայ ողոցմէն,

որոնց Ունճեան ձեռքէն ելած բարիքը կ'ընէր և որոնց նեղ օրերուն նեցուկը կ'ըլլար գրեթէ միշտ։

Ոճիրը սև ծածկոցը եղաւ Կղզիին գեղեցկութեան, պարտէզներուն բոյրին, չքեղ արդուզարդերուն, Աստուածածնայ տօնին և մեր երեկոյթին վրայ։

Այն գիշերը, ծովհայեաց պատշգամէս՝ առանձին՝ սիկառէթիս հետ, երկարօրէն խորհեցայ մարդկային տխմարութեան վրայ, որով Վօլթէռ հնարաւոր նկատած է անհունութիւնը չափել։

* * *

Հակառակ մասնաւոր պաշտում մը ունենալուս Մեծ Կղզիին, իր անպատում ազնուական հրապոյրին, իր անսար օդին, իր հեշտանք տուող մթնոլորտին համար, տեղի տալով ընտանիքիս փափաքին՝ հետևեալ ամառը արձակուրդին գացինք Վոսփորի վերի մասին վրայ զմայլելի դիրք ունեցող գիւղ մը, Փազար-Պաշի։

Ան վերջին նաւամատոյցն է, ուրկէ յետոյ կուգայ Եւրոպական եզերքին Քավաքը, անկէ անդին ալ մուտքը՝ Սև Ծովուն։

Դէմը կը բարձրանայ Ուշա-Տէպէ կոչուած լեռը՝ իր հսկային դամբարանով և իր հինաւուրց աւանդավէպով։ Այդ սարին կոնակէն լուսնին ծագումը ճշմարիտ հրաշալիք մըն է. շատ իրիկուններ ճաշելու կը մոռնայի, ըմբոշխնելու համար այդ դիւթանքը։

Փազար-Պաշին մանաւանդ, իր հայ բնակչութեամբը, համեստ եալըներովը, մէկ մանրանկարն է, միջակորեար մէկ քոյրը Պէօյիւք-Տէրէի ազնուական ծովափին, որ Բիացա կ'անուանուէր։ Վայելչագեղ վիլլաներով, հովասուն ծառաստաններով զարդարուն Պէօյիւք-Տէրէն, ուր միմիայն քրիստոնեայ մեծատուններ կառուցած են իրենց ամարանոցները։

Հոն էին ճարտարապետութեան գոհար եալըներ, բնակարաններ, մանաւանդ դղեկանման ամարանոցը Քարա-Քէհեայ Աբրահամ փաշային։

Արդէն Պէօյիւք-Տէրէն կարծես մասամբ սեփականութիւնն էր Աբրահամ փաշային։ Ան, իր այդ արքայական եալըէն զատ, որ իր սարքած պարահանդէսի գիշերները կը շողշողար Հազար եւ մէկ Գիշերներու սուլթաններուն պալատին նման, ունէր նաև ագարակ մը գիւղին ետևի կողմը, որուն նմանը գրեթէ չկար Պոլսոյ, ոչ ալ մօտակայ վայրերուն մէջ։

Ծխութեան երկրպագուին հազուադէպ ճաշակովը զարդարուն ընդարձակ ծառաստան մըն էր ան աւելի քան ագարակ մը, թէև փաշային չիֆլիկը կը կոչէին զայն։

Քիչերու արտօնուած էր այցելել հոն. փաշան հետաքրքիր աչքերը չէր սիրեր. բայց, մենք այդ ամառ ունեցած էինք առաւելութիւնը՝ արտօնուելու այդ դրախտէն ներս մուտքի, աւելի բախտաւոր քան Թովմաս Մուրի Փերին։

Երկու կողմէն հսկայ ծառերով ճամբայ մը կ'առաջնորդէր մինչև գագաթը բլուրին։ Երկու տեղ, ճամբու կէսին, լճակներ կային, եզերուած ուռիներով, որոնք իրենց արցունքները կը սրսկէին մեր գլխուն։ Նուռնուփարներ կը ծփային ջուրերուն վրայ, խոշոր, ճերմակ թիթեռնիկներու նման։ Ամառուան տօթագին օրերուն՝ իրապէս եդեմական էր այդ անկիւնը։

Բլուրին գագաթն էր փաշային որսի դաստակերտը։ Եւրոպական ճաշակով սիրուն սպիտակ շէնք մը, դուռներուն վրայ եղնիկի գլուխներ։

Միւս կողմէն կ'իջնուէր դէպի Սև Ծովու ափերը, Քիլիոզի յունաբնակ գիւղը։

Այնքան թեթև, թափանցիկ էր օդը որ մարդ

թեւեր ունենալ կր թուէր։ Այդ հեծեկր վայելչօրէն կահաւորուած էր, գեղջկականին խառնուած պճնասիրութեամբ մը, ճարտարօրէն ներդաշնակուած։

Ամէն ինչ կար հոն, զուարթ ընկերներ կամ սիրուած չորհագեղ կին մը ընդունելու համար։ Ամէն ինչ մտածուած էր, զարդախուցէն, մարմար լոգարանէն մինչև ճոխ մառանը։

Զար լեզուները կր պատմէին թէ՝ փաչան հոն կուգար երբեմն պահուըտիլ խուսափելու համար աշխարհիկ կեանքէն։ Կուգար հոն երանութեամբ զեղուն օրը անցընելու չղչղուն ընկերակցութեամբը Պոլսոյ ամենէն գեղանին, ամենէն հրապուրիչը նկատուած ոսկեհեր տիկնոջը, միասին բմբոշխնելով հմայքը արգիլեալ պտուղին, մինչ կը կարծուէր թէ՝ ինքը որսի եղած է և փափկասուն տիկինն ալ հիւանդ մօրը տնաբին մօտ, հեռաւոր արուարձանի մր մէջ։

«Պապանձի՛ն չար լեզուները» բսած է Կլէոպատրա թագուհին, Հռոմի աւազանիին մէջ և Մարկոս Անտոնիոսի մասին խօսուածներուն ակնարկելով։

Աբրահամ փաշա Քարա-Քէհեայ, որդին Գէորգ պէյ Քարա-Քէհեայի, մկկը եղած է Պոլսոյ ազնուական չրջանակին ամենէն կարկառուն դէմքերէն։

Ճշմարիտ տիպար ճենթլմենի, իրապէս մեծատուն, թերևս միակր եղած է իր ժամանակին որ գիտցած է իշխանավայել կերպով ապրիլ։ Իր բնաւանական նեբքին կեանքին մէջ խստապահանջ, նոյնիսկ քիչ մը բռնակալ, աչխարհիկ միջավայրին մէջ ամենէն նրբազգացր, ամենէն կնամեծարը, ամենէն փափկաճաշակը եղած է ան։

Վերջին ծայր վառվռուն գործող միտք, միլիոններու հետ խաղացած է։ Եգիպտոսի փոխարքային սեղանաւորը, նոյնիսկ Սպարիւլ Համիտի գնահատման արժանացած է ինչ ինչ առիթներու մէջ, թէև երբեք ուղղամտութենէ չէ չեղած։

Իր ժամանակակից ունեւորները ապարդիւն ջանքեր րրած են՝ մրցելու իրեն հետ։ Ան ծնած էր իրապէս ազնուական. վայելչասեր մինչև ոսկորներուն ծուծր։

Մսխած է իր ահագին հարստութիւնը. բայց, ոչ ոք գիտցած է իրեն պէս արժանավայել կերպով մբսել։

Իր մայրը Տիկին Եպրուհի Քարա-Քէհեա, առաջին հայ մեծ տիկինը եղած է հանրային, բարեսիրական ձեռնարկներով զբաղող։ Ան իր գուբգուբան քին առարկայ րրած է ազգին Տունը, այսինքն՝ Եվաի-Գուլէի Ս. Փրկչեան հիւանդանոցը, մօտէն չահագրգռուած անով, այցելած հոն Տօքթ. Մազհանի բնկերակցութեամբ. հիւանդներուն անկողիններուն մօտ նստած, դթասիրութեան օրինակ եղած է Պոլսոյ տիկիններուն, իր սիրտն ու քսակր միշտ բաց տառապողներուն, զրկուածներուն համար։

Աբրահամ փաշային մեծ քոյրը մայրն էր Պօղոս Նուպար փաշային և Տիկին Նոյեմի Գաբամաճեանին, այն քնքչոտի տիկնոջ որ գիտէր ամէն ցաւի դեղ, ամէն նեղութեան աղ կարկառել և որ Փարիզի մէջ, հայ կնոջ ազնուական զգացումներուն տիպարն էր։ Իսկ կլոսեր քոյրը, Օրիորդ Զարուհի Քարա-Քէհեայ, իր ժամանակին հայ աղջիկներուն ամենէն փայլուները, ամենէն զարգացածը։ Պահ մր նչանուած է հայ ամուրիներուն ամենէն աչքառուին, ամենէն մտաւորականին, Գրիգոր Օտեանին։

Այս երկու մեծ անուններուն միացումր, երկու ամենէն բարձ մակարդակին վրայ գտնուող րնտանիքներուն խնամութիւնը ազգին մէջ մեծ հրճուանք յա-

ռաջ բերած է, որովհետեւ Գ. Օտեան ամէն բանէ առաջ ազգին մարդը եղած է եւ անոր ամուրի մնալու փափաքը. (թերեւս սրտի խորունկ ցաւի մը հետեւանքով) բնաւ ախորժելի չէ թուած ազգակիցներուն։ Օտեան անունը պէտք էր ունենար շառաւիղներ, պէտք էր լոյսին ետեւէն մնար հետք փայլփլուն։

Գրիգոր Օտեան, ո՛չ միայն մեծ իմացականութիւն մը, բեղուն գրող մը եւ թունդ ազգասէր մը եղած է, ո՛չ միայն իր ատենուան ամենէն զմայլելի ոճը մշակած եւ աշխարհաբարի կանոնաւորումին սատարողներէն ամենէն յաջողը նկատուած է, այլ նաեւ՝ գերազանցապէս վայելչագեղ, աշխարհիկ եւ մանաւանդ գեղեցիկ դէմքով, անդիմադրելի հրապոյրով. որուն առջեւ ամենէն ամուր կանացի առաքինութիւնները տեղի տուած են. մեծ տիկիններէն մինչեւ բաղդագուշակ գնչուհին։ (Օտեան միշտ նախընտրած է գնչուհիները)։

Հայ ժողովուրդին մէջ իր անունը միշտ սիրուած ու օրհնուած է, որովհետեւ ինք եղած է Ազգ. Սահմանադրութեան հիմնադիրներէն առաջինը։ Պետական բարձր պաշտօնեայ, դիւանագիտական շրջանակներու մէջ մեծապէս գնահատուած եւ յարգուած, եւ սակայն, իր հոգին թունդ հանողը միշտ իր ազգին ցաւերը եղած են։

Եւ այս ամէն անստգիւտ ձիրքերուն, իր քաղաքակրթուած մարդու մտայնութեան հետ, ան եղած է փոքր ինչ ինքնայատուկ, օրիգինալ, ինչպէս կ'ըսեն Կովկասցիները. եւ շատ գլուխ չէ ծռած ընկերական անձուկ պայմանադրականութիւններու, սակաւ ինչ պօհեմ, ոտնակոխ ըրած է երբեմն կենցաղագիտական նեղ պայմանները։

Դժբախտաբար օրիորդ Քարա-Բէհեայ բոլորովին ազնուական մթնոլորտի մէջ վարժուած, պայմանադ-

րականութիւններու երկրպագու, չէ կրցած ըմբռնել անոր վարուելակերպը, անոր սովորականէն տարբեր կերպով հասկնալը ընկերային կեանք ըսուածը, անոր խրոխտ հոգիին արհամարհանքը, եւ խզուած է նշանախօսութիւնը։

Ո՛չ մին, ոչ միւս ամուսնացած են։

Մինչեւ իր Փարիզ աքսորուիլը, Գ. Օտեան իր ամուրի քրոջ, Օր. Եփիմէ Օտեանին հետ ապրած է, մարգարիտ քոյրերուն։

Փէր-Լաշէզի գերեզմանատան մէջ է իր դամբարանը, պարզ մարմարէ, շիրմաքարին վրայ արձանագրուած.

Գրիգոր Օտեան, հայ մեծ ազգասէր մը։

... Պէօյիւք-Տէրէն արթնցուց այս յիշատակները, տակաւ հեռացող։

Այն հիասքանչ քարափէն, այն մեծաշուք փիացայէն ի՞նչ մնացած է, մոխի՛ր։ Հրդեհը լափած է եալըներուն մեծ մասը, եւ նորեր չեն կառուցուած ու Վոսփորի կապոյտ ջուրերուն վրայ, փոխանակ երկու թիով թեմէ, երազ տուող քայըքներուն, կը զոռան անընդհատ խռպոտ մօթէօրները մավունաներուն։

***

Գիւղագնացութենէն երբ վերադարձանք, Գատը-Գիւղը կարծես նոյնը չէր. միջավայրը աւելի սեղմուած էր, ընդհանուր անհանգստութիւն մը կը տիրէր մթնոլորտին մէջ։

Աշունը անձրեւոտ էր եւ տխուր։ Վոսփորի արշալոյսները եւ Ուշա-Տէտէին արծաթազօծ ամպերը, աղւոր հեռապատկերի մը պէս երբեմն կուգային կ'անցնէին աչքիս առջեւէն։

Ու հասաւ ձմեռը իր տրտում, լալկան օրերով եւ

անվերջանալի ելեկտրոնները, ուր մութը, ստուերները կը վազեն կուգան հոգիս յեամրջօրէն եղած։

Ես ընդհանրապէս իմ խաղաղիկ տանս մէջ, երբ ամէն մարդ քնանար, հաճոյքով կ'աշխատէի և ժամերս կ'անցնէի դիւրասահ։

Գատը-Գիւղի մէջ զուարճութիւնները չէին վրխտար։ Հայկական ամէն բան արգիլուած էր. երբեմն Թուրքերէն թատրոն, քիչ շատ ձանձրանալի։

Բնակչութիւնը խումբերու բաժնուած. իւրաքանչիւր ոք կը զուարճանար իր ընտրած կամ կարելի եղած կերպով։

Հոս թղթախաղ, հոն բամբասանք, անդին միմիայն կերուխում։

Մենք ևս ունէինք մեր պզտիկ խումբը, քանի մը ընտանիք, մտերիմ մթնոլորտ, ուր առանց յետին մտքի կամ խծբծանքի անկեղծօրէն կը տեսնուէինք, երբեմն ալ երաժշտութիւն ընելով։

Մեծագոյն վայելք մը ունէի սակայն ես. այն էր՝ Փարիզէն կամ Վիէննայէն թատերախումբեր, մեծ արուեստագէտներ կուգային Պոլիս, թէև ցանցառաբար, Բերա, Փըթի-Շանի թատրոնը։ Ռասինի կամ Քորնէյլի զմայլելի տողերը, արտասանուած Տ/կին Սիւլէնէ մը, վճիտ աղբիւրի մը ջուրին պէս ծարաւած հոգին զովացնող, կամ սրամիտ Ռէժանին անմրցելի խաղարկութիւնը, ինչպէս նաև վիէննական թիթև երաժշտութիւնը, որ թիթեռնիկի մը նման շլթնէ շուրթ կը թեւածէ, ինծի համար ճշմարիտ փոխարինութիւն մըն էին Գատը-գիւղի ցամաքութիւններուն։

Սակայն, ամէն բանի վրայ ծանր կը ճնշէր կապարանման մթնոլորտ, զոր բռնակալութիւն մը միայն կրնայ ստեղծել։ Օրէ օր զգալիօրէն կ'աւելնար մշտատև անձկութիւն մը սրտերուն մէջ։ Դրան զան-

գակին անժամանակ զարնուիլը մեծ դժբախտութեան մը գոյժը ենթադրել կուտար։ Կարծես պայթելու մօտ փոթորիկի մը պահուն, բաց ծովի մը վրայ դիւրաբեկ նաւակով մը կը ճամբորդէինք։ Համիտն ու զինքը շրջապատողները դժոխային ոգիներու պէս կը սարսափեցնէին մեզ. անոնց պատկերը, անոնց արարքները ահարկու սպառնալիքներով բեռնաւոր էին։

Ամբողջ Պոլիսը, Թուրք թէ՛ Հայ, կը նախազգար թէ հնար պիտի չըլլար այլևս այդպէս շարունակել, թէ՛ բան մը պիտի պատահէր անխուսափելիօրէն։

Տարիները դանդաղ կ'անցնէին որպէս անախորժ տեսիլքներ։

Դժգոհութիւնը կ'ընդլայնէր, բայց տակաւին ընդվզումը ծայր չէր տուած։ Իւրաքանչիւրը իր դրացիէն կը կասկածէր, ճիշդ ինչպէս Ներոնի ժամանակ, Հռոմի մէջ։ Մանաւանդ Թուրքերը. սակայն փսփսուքներ պատահելիք բան մը ծանուցանելու երեւոյթը ունէին։

Կ'սպասէինք։

Կային պահեր ուր փողոցին լռութիւնն իսկ տարօրինակ կը թուէր մեզի. նոյնիսկ երբեմն գիշերը կառքի մը անցքէն յառաջ եկած անօթներու թրթռումէն կը սոսկայինք. այնքան պրկուած էին ջիղերը։ Շատերը, այդպէս, կաթիլ առ կաթիլ անծանօթին սպասելու տեղ, կը նախընտրէին որ, նոյնիսկ եթէ աղէտ մըն էր պատահելիքը, ժամ առաջ պատահէր։

Եւ այդ սարսափին ամենէն ահռելի մասը այն էր որ չէինք գիտեր թէ ի՞նչ կ'սպասէինք և թէ հարց մը կար մէջտեղը, զոր ոչ ոք բարձրաձայն կրնար բնորոշել և որ թերևս պիտի մնար անլուծելի յաւերժապէս։

Այդ էր Թրքական յեղափոխութեան հարցը։

* * *

Պզտիկ չոգենաւ մը օրուան մէջ քանի մը անգամ Մեծ-կղզիէն հանդիպակաց եզերքը՝ Մալթէփէ ժողովուրդ կը փոխադրէր, ատոր cabotage անունը կուտային. Մալթէփէ կառախումբ մը կ'սպասէր ուղեւորները Հայտար-Փաշա տանելու։

Յուլիսի օր մը Մեծ-կղզիի նաւամատոյցին վրայ կ'սպասէինք փոքր չոգենաւին, Պոտրիարքարանի քարտուղար Նշան էֆէնտի Փափազեանին հետ. երկուքս ալ քրոջս այցի գացած էինք և Գատը-Գիւղ պիտի վերադառնայինք։ Ուշացաւ չոգենաւը, բայց վերջապէս եկաւ սովորականէն շատ աւելի բազմութիւն բերելով։ Ուշադրութիւն չդարձուցինք։ Երբ արդէն ոտքս կամրջակին վրայ դրած էի, մէկը քաշեց թեւէս. Նորատունկեանն էր.

— Մի՛ երթար, ըսաւ, շատ ցած ձայնով. եկուր մեր տունը, անխոհեմութիւն է, աւելցուց ականջէս վար։

Արիւնս սառ կորեցաւ. քեռայրս պզտիկ բաներու կարեւորութիւն տուող չէր։

— Հնար չէ, առարկեցի, զաւակներս հոն են. ի՛նչ ալ ըլլայ՝ պիտի երթամ։

Ու մտայ չոգենաւ։ Տակաւին ճամբայ չելած, քրոջս վարժուհին եկաւ հեւ ի հեւ, պնդեց որ դառնամ քրոջս մօտ։ Վտանգ կար վարը։ Անդրդուելի մնացի։

Փափազեան ևս իմ պարագային մէջն էր. անոր ալ զաւակները Գատը-Գիւղ էին. ան ալ պիտի երթար հոն, հակառակ որ չոգենաւէն ելլողները իրեն ըսած էին թէ ջարդի կը սպասուի Պոլիս։

Ճամբայ ելանք։ Մեզմէ զատ մէկ երկու թուրք միայն կային նաւուն մէջ. ամենուն երեսը կախ, գե-

տինը նայած։ Ընկերս լուռ էր. ես կը խեղդուէի. բառերը կը մեռնէին բերնիս մէջ։

Վերջապէս Մալթէփէ հասանք։ Ահագին բազմութիւն նաւամատոյցը, ամէն ոք դէպի Մեծ-կղզի կ'երթար, իբրեւ ապահով գետին, ջարդէ զերծ։ Ծանօթներ ապչեցան մեր դէպի քաղաք երթալուն։ Անոնցմէ մէկը արիւթիւնը ունեցաւ էր Փափազեանին ըսելու թէ Ֆիւչիւք Սայիտ փաշան մեծ եպարքոս անուանուած է և թէ քրիստոնեաներուն, մանաւանդ Հայերուն ջարդ մը հաւանական կը նկատուի. ամէն ինչ սաստիկ ձգտուած է և Համիտ՝ զայրացած։

Գնացքը կը յառաջանար դանդաղ. կառքին բաժանուրիմ մէկ պատուհանին առջեւ ես, միւսին Փափազեանը, կը ծխէինք սիկարէթ սիկարէթի վրայ. կառախումբին մէջ մեզմէ զատ ոչ ոք։

Իւրաքանչիւր կայարանին կ'սպասէինք տեսնել ջարդարարները, 96ի սոփաճիները։ Ամէն վարէն եկող կառախումբ լեփ-լեցուն էր. տեսակ մը խուճապ յառաջ եկած էր, կրցողը ինքզինքը ազատելու կը փութար։

Աչքիս առջեւ կուգային քառմնեցուցիչ տեսարաններ։ Զաւակներս, տունս, ի՞նչ պիտի տեսնէի, Աստուած իմ։

Թէ՛ կ'ուզէի ժամ առաջ հասնիլ և թէ կ'ահաբեկէի մտաբերելով ինծի սպասածը։

Ի՞նչպէս կրցայ պահել մտաւոր կարողութիւնս. ի՞նչպէս չխելագարեցայ այդ ճամբուն վրայ։ Ծովը կարմիր կը տեսնէի, ծառերը՝ դահիճներ։ Ծովին մէջ մահուան հոնդիւններ կը լսէի, ջարդուողներուն ողբերը կարծես։ Խեղճ բարի ուղեկիցս երբեմն քովս կուգար, անգոյն ձայնով մը «բան մը չկայ հանդարտ եղէք» կը կրկնէր ազնիւ մարդը։

Եկանք Փանարաքի։ Այլեւս վայրկեանէ վայրկեան ներկայ պիտի ըլլայինք խժդժութիւններու։ Հեռուէն երեւցաւ Հայտար-Փաշան։ Կը պատրաստուէի սոփայի հարուածներ ընդունելու գլխուս, զաւակներուս դէմքերը աչքիս առջեւ կուգային. սիրտս հարիւր անգամ տեղէն ելած մինչեւ բերանս եկած ըլլալ կը թուէր ինձ...։ Փանի մը անիւի դարձ ևս ու արդէն Հայտար-Փաշա էինք։ Սակայն... մարգագետինը ժուռ եկող կիներ կային։ Հինգ րոպէէն կայարանին գերմանական սրճարանը. հոն մարդիկ գարեջուր կը խմէին, կը խօսակցէին։

Իրա՞ւ էր արդեօք. ջարդ չկար. երեւոյթը նոյն իսկ խաղաղ էր։

Ընկերոջս հետ իրարու նայեցանք. ոչ ոք կրնայ պատմել թէ ի՛նչեր ըսին այդ նայուածքները։ Վար չտապեցինք կառախումբէն և անմիջապէս կառք մը առինք, դէպի տուն։

Փաղոցները իրենց բնականոն վիճակը ունէին, թէև ամայի, բայց խանութները բաց էին տակաւին. ոչ ոք կար իրարու հետ խօսող։

Հասանք տուն. ամուսինս որ տունը մնացած էր, քնաւ բանէ մը տեղեկութիւն չուներ. իսկ զաւակներս պարէզը կը խաղային։ Խելայեղօրէն համբուրեցի զիրենք ու ելայ սենեակս. ձգեցի հագուստներս ու նետուեցայ անկողինիս վրայ։ Ամբողջ մարմինս կը դողայի. ինծի կը թուէր թէ ծովուն տակն էի. չէի մեռած և Ովկիանոսին բոլոր ջուրերը վրայէս կ'անցնէին հոգիս սառեցնելով. կը դողայի, կը սարսռայի... ի վերջոյ՝ քանի մը դղալ վալէրիան, ու կրցայ իջնել սեղան։

Դժուար էր կուլ տալ պատառները։ Դեռ ճաչերնիս չաւարտած, հեռաւոր աղմուկ մը եկաւ ականջիս.

անմիջապէս ելայ սեղանէն, իմայ պարէզ որ փողոցին վրայ կը նայէր. արդարև, հեռուէն, հետզհետէ մօտեցող տարօրինակ վայնասուն մը կը լսուէր. մարդկային ձայներ էին որոնք կ'ոռնային, բառեր մը կը գոռային, խառն ի խուռն, որոշելը անհնար. կարծես խելացնոր, չղթայազերծ գազաններ էին որ մարդկայինին քիչ մը նմանող ձայներ կ'արձակէին։ Սպասուհին վազեց քովս՝ խելայեղ.

— Տիկին, ջարդ կայ։

Արդարև այս անգամ իրական էր։ Ամբոխը՝ չարդարար դարձած՝ կը յարձակէր քրիստոնեայ թաղերուն վրայ։

— Դուռները լաւ գոցեցէ՛ք, հրամայեցի ու փութացի ես ալ օգնել աղախիններուս այդ գործին. նոյն պահուն պարէզին զանգակը զարնուեցաւ. առնական ձայն մը դիս կը կանչէր. փութացի պատուհան. իմ ազնիւ, իմ պատուական դրացիս էր.

— Մի՛ վախնաք, տիկին, ջարդ չէ, ուրախ ցոյց է։ Սուլթան Համիտ ընդունեց ստորագրել Սահմանադրութիւնը. երեսփոխանական փողով պիտի գումարուի. այսօր կէսօրէն յետոյ որոշուեցաւ այդ բանը. ժողովուրդը ցնծութեամբ այսպէս ցոյցեր կ'ընէ, գոհութիւնը յայտնելու համար։

Երկվայրկեան մը աւէն բանի գիտակցութիւնը կորսնցուցի։ Երբ ինքզինքիս եկայ, արդէն ցուցարարները մեր փողոցն էին. մեր չատ մօտը ըլլալուն ծուռնաց Մայր եկեղեցին, հոն կուգային ճառեր ընելու։ Երբեք տեսած չէի, և տեսնելիք ալ չունիմ այդպիսի խառն ամբոխ մը։ Հայ եկեղեցիին պաշտօնեաները, քահանաները, թուրք իմամը, երկաթուղիի պաշտօնեաները, մեծ թէ փոքր, մուխտարը, քովը գիւղին ձկնորսները, Տիկին Քալէմքեարեանին եղբայրը դրօ-

չակը ձեռքը. միւս կողմէն ուրիշ դրօշակ մը, պաշտօնազուրկ Մուսթաֆա փաշային որդին, յոյն բժիշկ մը, հայ դեղագործ մը, ձմերուկ ծախող քիւրտը. դիչերուան պահապանները, ամէնքը քով քովի միաձայն գոչելով.

— կեցցէ՛ հիւրրիեթ (ազատութիւն) ոռնալը դադրեցաւ և յոյն եկեղեցիին առջև կանգ առին։ Քահանան ելաւ յուզումէն դողալով բաներ մը րսաւ. Հայերէն ալ Հանր. Պարտուց պաշտօնեայ մը ֆրանսերէն ուղերձ մը րրաւ. ու ցուցարարները հեռացան։

Այդ գիչերը Թուրքիա ապրողներուն համար պատմական մեծ գիչերներէն մէկն էր, 1908 Յուլիս 11ի չորեքչաբթի գիչերը, լեցուն խոստումներով, թեթեւ ալ սպառնալիքներով։

*
* *

Հետեւեալ օրը գրեթէ բոլոր Պոլսեցիք զիրար համբուրեցին, Գատը-Գիւղի չոգենաւին մէջ մանաւանդ՝ Թուրքերն ու Հայերը. եղբայրակցութեան օրն էր ան։

Խաւարէն լոյս, կաչկանդումէն ազատութիւն, ծանր լուծէն եռք թեթեւ թռիչք, չղթաներուն տեղ փեսուրէ թել. Ազատութի՛ւն։

Սակայն, Սայիտ փաշան միշտ պաշտօնին գլուխն էր։ Ի՞նչպէս պիտի կատարուէին ընտրութիւնները. անակնկալներ պիտի չպատահէի՞ն։

Հեւի հեւ լուրերու կը սպասէինք Պոլիսէն. կարճեմ քիչ անգամ յօրինուած է այնքան առասպել որքան այդ ժամանակամիջոցին։

Ամենէն անախորժ անակնկալը սակայն մեզի համար, այն եղաւ որ թերթ ծախող հրեայ տղայ մը փողոցին ծայրէն սկսաւ պոռալ. «Հայոց Պատրիարքը,

տիկին Ա...ին հետ, իր ճոխ ննջասենեակին մէջ»։ Քարդ բօսթալ կը ծախէր։

Ամուսինս անմիջապէս իմաւ վար ու բոլոր քարդերը միասին գնելով խոհանոցին կրակարանը նետեց։

Օրմանեան Սրբազան այդ միջոցին ամենէն զաղրելի անարգանքներուն ենթակայ եղաւ կուսակցականներու կողմէ։ Նախ տուներ քարկոծեցին. յետոյ, երբ Պատրիարքարան երթալու համար կառք կը նստէր, ամէն տեսակ հայհոյանք ընելէ զատ, լէմոնի կեղեւ, հոտած հաւկիթ նետեցին կառքին վրայ։

Շատ պաղարիւնով Օրմանեան դէմ տուաւ այդ խոչտանգումներուն, նախատինքներուն և հրաժարեցաւ։

Իզմիրլեան Սրբազան, աքսորէ նոր վերադարձած, ընտրուեցաւ Պատրիարք։

Պոլսահայերուն համար պատմական ժամանակամիջոց մը եղաւ այդ. երջանկութեան ծարաւի մէկը երջանկութեան յոյս կը տեսնէ, նոյնիսկ ամենէն անհաւանական տեղերը։

Անցաւ չաբաթ մը այդպէս. խենթութեան օրեր, պոռթկումի օրեր։ Ամէն հրապարակի վրայ, Բերա, Ստամպօլ, Գալաթա, աթոռի մը վրայ բարձրացած յեղափոխական Թուրքեր ճառեր կ'րսէին, ինքզինքնուն ելած, պոռչտալով, բաւական ուժով բառ չգրտնելով անդոմնելու համար Սուլթանը չրջապատողները, սենեկապետները, լրտեսները, և ժողովուրդը խելայեղ կը ծափահարէր։

Ի վերջոյ, Բիւչիւք Սայիտ փաշան հրաժարեցաւ։ Անոր յաջորդեց Քեամիլ փաշա, որ նկատուած էր լուսամիտ աւագանիին և յոյժ անգլիասէր։ Ան իր նոր կազմած գահլիճին մէջ Աչխատութեան ու Հանրային Շինութեանց միացեալ նախարարութիւնը յանձնեց

Գաբրիէլ Նորատունկեանին։ Առաջին անգամն էր որ դահլիճին մէջ հայ նախարար մը կ'առնուէր։ Մինչև այն ատեն կայսերական Գանձուն նախարարութիւնը միայն տրուած էր Հայերու, ինչպէս Ցակոբ փաշա Գազազեանի, Միքայէլ փաշա Փորթուքալեանի և Ցովհաննէս փաշա Սագըզլեանի. իսկ դահլիճին մէջ՝ քնաւ։

Օտարազգի դիւանագէտներէն չատեր քիչ մը զարմացեր էին թէ՝ ինչո՞ւ Նորատունկեան Արտաքին Գործոց նախարարութեան չէր կոչուած, փոխանակ Հանրային Շինութեանց։ Բայց, ատոր պատճառը չգիտցուեցաւ։

Երեսփոխանական ընտրութիւններու պատրաստութիւններ կը տեսնուէին։ Եպարքոսը ծերակուտականներուն ցանկը կը չինէր Նորատունկեանի օգնութեամբ։

Ցոյսեր կը ծնէին սրտերուն մէջ չատերուն։

Այդ միջոցին մօտէն տեղեակ անձեր կը հիանային, կամ կը զարմանային թէ՝ ի՞նչպէս Ապտիւլ Համիտ այնքան ճարտարօրէն կը կատարէր իր սահմանադրական վեհապետի դերը։

***

Քաղաքական յանցանքներով կամ ժուրնալճիներու զոհ բանտարկուածները ազատ կ'արձակուէին, ինչպէս նաև աքսոր գացողները կը վերադառնային, խումբ խումբ, ընդհանրապէս եղկելի վիճակի մէջ։ Հայ ընտանիքներ ալ կային անոնց հետ, որոնք կեդրոնական վարժարանի չէնքին մէջ կը տեղաւորուէին՝ արձակուրդի միջոց ըլլալուն։

Գէչ աղէկ Ղալաթիոյ եկեղեցիին թաղականութիւնը և Բերայէն ազգայիններ կը հոգային անոնց առօրեայ ապրուստը. բայց, մեծ էր կարօտութիւնը և նպաստը անբաւական։

Ճիշդ այդ պատճառով կազմուեցաւ Թուրք և հայ կանանց միութիւն մը, այդ երկու ազգէ եղկելիներուն օգնութեան փութալու համար, նախաձեռնութեամբ եգիպտացի Ֆէհիմէ իչխանուհիին և Տիկին Տօքթէօր Ռիֆաթ փաչայի, որ Պելճիքացի էր։

Առաջին հաւաքոյթը՝ ուր հրաւիրուած էին հայ և Թուրք կիներ, ժողովի մը նմանելէ բաւական հեռու էր։ Որոշուեցաւ հանդէս մը սարքել ի նպաստ այդ գործին, և կազմակերպիչ կարող մասնախումբ մը ընտրել, որուն կարելի ըլլար ամէն լիազօրութիւն տալ։

Բերայէն, Գատր-Գիւղէն ծանօթ տիկիններ որոշուեցան, ինչպէս Տիկ. Ս. Գարակէօզեան, մայր Տեարք Ա. և Մ. Գարակէօզեաններու, Տիկ. Գ. Նորատունկեան, Տիկին Հրանդ Ասատուր, Տիկ. Գ. Սերվիչէն, Տիկ. Զ. Տիլպէր և դեռ չատեր, որոնք, եթէ պէտք ըլլար, իրենց ընկերները պիտի առնէին պատշաճ նկատուած այր անդամներ։

Հասոյթը կէս առ կէս պիտի բաժնուէր։ Հայերը դրամը պիտի յանձնէին Պատրիարքին որ պէտք եղածը տնօրինէ, իսկ Թուրքերը Ֆէհիմէ իչխանուհիին։

Թուրք և հայ արուեստագէտներ և բանախօսներ միայն պիտի մասնակցէին։

Այս ամէնը գրաւոր տեղեկացուեցաւ մասնախումբին երկու ազգէ որոշուած անդամուհիներուն, խնդրելով անոնցմէ անմիջապէս միանալ և նիստ գումարելով ձեռնարկել գործի։

Ղալաթիոյ Խորհրդարանին մէջ տեղի ունեցաւ առաջին հաւաքոյթը. տիկիններուն մեծամասնութիւնը փութացած էր հոն (Թուրք երկու երեք կին միայն)։

Եռանդ մը յանկարծական ծայր տուած էր. երկար ա-տեններ ի վեր մոռցուած աւիւն մը գործելու մղած էր հայ տիկիններըն։

Առենապետ կարգուեցաւ Տիկ. Սրբուհի Գարա-կէօզեան, որ ինքզինքը անտրամադիր զգալով ուղղա-կի գործօն դերի մը, ինծի տուաւ իր ամբողջ ձայնը, որպէսզի վարեմ ժողովները։ Տիկիններ փափաքեցան իրենց օժանդակ առնել մտաւորական թէ առեւտրական պարոններ։ Տիկ. Սիպիլ քիչ մը ընդդիմացաւ այդ բա-նին, բայց մեծամասնութեան առջև տեղի տուաւ։

Բաւական ինքնայատուկ ու զուարճալի էին այդ ժողովները, կանանց անփորձութիւնը, մէկ կողմէ, այ-րերու յամառ ընդդիմութիւնը, միւս կողմէ։

Ճայտագիրը անտանելի դժուարութիւններու հան-դիպեցաւ, բայց իվերջոյ կազմուեցաւ։ Թուրք տի-կիններէն միայն Տիկին Ռիֆաթ փաշան ներկայ կ'ըլ-լար դուժարումներուն, թուրք օրիորդի մը հետ, ո-րոնք լիազօր ներկայացուցիչի հանգամանքով կուգա-յին թուրք տիկիններուն կողմէ։

Անոնցմէ չատեր յանձն առին տոմսակ զետեղել։ սակայն տիկին Գ. Նորատունկեան ամենէն մեծ յաջո-ղութիւնը ունեցաւ այդ մասին, իբրև նախարարի կին։ Իսկ ինծի վիճակեցաւ ամենէն դժուարին գործը, այն էր տիկին Ռիֆաթի հետ, միշտ օրեօրեայ թուրքի տուներ պտտիլ և տոմսակ վաճառել։ Արքայազուննե-րուն ևս մենք երկուքս երթալ յանձն առինք և լաւ ընդունելութիւն գտանք։

Առեւտրատէրերէն մաս մը մեր տունը փորձեր կ'ընէին։

Այդ ալ դիւրին գործ մը չէր։ Իւրաքանչիւրին քմահաճոյքը, ժամադրութիւններուն անկանոնու-թիւնը, անվարժ առեւտրատէրերուն խակութիւնը,

նորահաւաներու անտեղի արժանապատուութեան խնդիր-ները երբեմն յուսալքումի բերելու աստիճանին կը հասնէին։ Բարեբախտաբար մաէսթրօ Սինանեանը կար իր անսպառ համբերութիւնովը։ Ցետոյ, ինչ փոյթ տքնութիւնները. յաջողութիւնը պիտի յաղթանակէր։

Այնքան ուժեղ էր մէջս տենչանքը գործելու, հասնելու օգնութեան առաջապանքներու, անիրաւուած-ներու, ա՛յնքան նուիրական էր ինձ համար այդ նոր արտօնուած հանրային գործունէութիւնը՝ որուն կա-րօտը քաշած էի տարիներ որ պահ մը հանգչիլ չէի ուզեր։ Հոգիիս խորը նոր զօրութիւն մը ընդոստ թօթափած էր իր թմբիրը և կը պոռթկար երակներէս։

***

Հայնրիխ Հայնէ, իր աքսորի տարիներուն, հայրե-նաթաղձ տողերով երգած է մայրենի լեզուին կարօտը։

«Մտածումներս իսկ աքսորուած են, քանի որ ստիպուած են օտար լեզուով գրելու։ Երանի՜ անոնց՝ որ իրենց հայրենիքին ստորերկրեայ բանտերուն մէջ կր փտտին, քանի որ այդ բանտը մաս կր կազմէ հայրենի հողին և թէ բանտապահը, իրենց ազգակից, եթէ համր չէ, իրենց մայրենի լեզուով խօսի»։

Մայրենի լեզուին սիրոյն անհունութիւնը, հոգի-ներու մէջ անոր գրաւած անսահմանութիւնը, կրր-կին անվիճելի կերպով հասկցայ մանաւանդ երբ՝ հայ և թուրք կանանց հանդէսին օրը, թատերաբեմին վրայ առաջին անգամ, երկար տարիներու զրկումէն յետոյ, հայ աղջիկ մը սկսաւ երգել.

«Ո՜հ, ի՜նչ անոյշ եւ ինչպէս զով
Առաւօտուն փչես, հովի՛կ,
Ծաղկանց վրայ գուրգուրալով...»

Օթեակի մը մէջ, ճիշդ դէմն էի ժողովուրդին՝ որ խուռներամ էր. ինծի կը թուէր թէ այդ ամբոխը մէկ հոգի մըն էր, գերերջանիկ հոգի մը։ Հեծկլտուքներ, արցունքներ ուրախութեան։ Երանութիւն մը կը թեւածէր ամբողջ ամբոխին վրայ, լուսափողփող հրեշտակ մը իր թեւովը կը հպէր ամէնուն, հրճուանք կը բաշխէր։

Օր. Իսկուհի Գավանոզ, իր բիւրեղ ձայնով, թատերաբեմէն հայերէն անոյշ տողեր կը թրթռացնէր. կարծես ամէն մէկ բառը չողակնէ ըլլար, ու ամբոխը խելայեղօրէն, նմանը չտեսնուած ոգեւորութեամբ կը ծափահարէր, կրկնել կուտար անյագուրդ։ Եւ այդ երգին վերջին հեշտալուր նօթերը, տակաւին ականջիս մէջ, յիշեցի Հայնրիխ Հայնէի Մայրենի լեզուն... Այո՛, բանտապահն իսկ սիրելի կը դառնայ երբ ան խօսի մայրենի լեզուն։

Որպէսզի Թուրք հանդիսականները չվիրաւորուին, թէեւ բազմաթիւ չէին անոնք, երկրորդ թիւը Թուրքերէն որոշուած էր։ Օր. Մատլէն Եաղուպեան, ուշիմ աշակերտուհին Թուրք գրագէտ Էքրէմ պէյին, իր զմայլելի առոգանութեամբ կարդաց բանաստեղծական ուղերձ մը ձօնուած ազատութեան, զոր ինքը գրած էր։ Բոլոր Թուրքերը, գրագէտները մանաւանդ, ինչպէս նաեւ Նայիմէ իշխանուհին, սքանչացումի մէջ, չէին կրնար հաւատալ թէ հայ աղջիկ մը կրնար իրենց լեզուին նրբութիւններուն այդքան խորապէս թափանցած ըլլալ։

Շատեր համբուրեցին զինքը, ծերունիները արտասուաթոր աչքերով օրհնեցին անոր չնորհագեղ գլուխը։ Միջնարարներուն ծովային զինուորական երաժշտախումբը ոգեւորիչ քայլերգներ կը նուագէր, թէեւ ժողովուրդը բնաւ կարօտ չէր խթանի, խանդավառուելու համար։

Երրորդ անգամ ըլլալով բացուեցաւ վարագոյրը։ Բեմը պարապ էր. մէկէն սպիտակ թիթեռնիկի մը պէս եկաւ աղջնակ մը, 8-9 տարեկան, նրբամարմին, թեթեւ շղարշէ հագուստ մը հագած, մազերը արձակ՝ կարմիր ժապաւէնով պճնուած։ Կարծես ոտքով չէր որ եկաւ ան հոն, այլ՝ թռչտելով. կանգ առաւ պահ մը, աչքերը դէպի երկինք, ձեռքերը կուրծքին. պզտիկ Թրքուհի Գալքիսն էր ան որ հայերէն մաքուր, վճիտ առոգանութեամբ սկսաւ.

Ազատ Աստուածն այն օրից
Երբ հաճեցաւ շունչ փչել
Իմ հողանիւթ շինուածքիս...

Շատեր ոտքի ելած էին. ծափահարութենէ աւելի բան մըն էր. իբրեւ թէ ձեռքեր իրարու զարնելով չէին բաւականանար, կը պոռչտային. «Պռավօ՛», «կեցցէ՛», «bis», գոռում, գոչում, ու ազատութեան քայլերգը կրկին հնչեցուց իր եռանդոտ նօթերը։ Ամբոխը տակաւ հանդարտեցաւ, ու փոքրիկ Գալքիսը, շատ աւելի դիւրահաղորդ քան իր անուանակից մեծ թագուհին, գիրկէ գիրկ անցաւ առաջին կարգը նստողներուն։

Հիմա լռիկ, անչիկ էին հանդիսականները, ուշադիր, խորապէս յուզուած։ Երիտասարդ Թուրք գրագէտ մը, թունդ յեղափոխական, երկար ատեն ստորերկրեայ բանտերու մէջ տառապած, հիւծուած, բայց երջանիկ հոն այդպէս կարենալ խօսելուն, կը պատմէր ընդվզածներուն չարչարանքները, մանաւանդ մտաւորականներուն, բռնակալութեան զոհերուն, որոնք սակայն րոպէ մը իսկ չէին կորսնցուցած յոյսը՝ հայրենիքը ազատելու կաշկանդումէ։ Հիմա հասած էին իրենց տենչանքին. ի՜նչ փոյթ թէ հեռուի մութ

զնտաններուն մէջ թողած էին իրենց լաւագոյն տարիներէն ու առողջութիւնը։ Ու խօսեցաւ, խօսեցաւ, ժամ մը ամբողջ, թէև հիւծախտաւոր։

Հետզհետէ մինտ խանդավառ թիւերը յաջորդեցին իրարու։ Վահրամ Փափազեան, դեռ նոր դերասան, իր երիտասարդութեան ամբողջ շողշողացումին մէջ, զմայլելի Արծուիկ մըն էր, ճերմակ ասուիէ համազգեստով. կայտառ Արծուիկ, քիչ մը հեռու նմանելէ Շէօնպրունի թզախտաւոր, արգելափակ արշիդուքսին, ու երբ

Ես, վաղը կայսր պիտի ըլլամ... կը գոչէր համակ աւիւն, ոչ ոք կրնար մտքէն անցրնել թէ այդ կենսունակ արքայազունը քանի մը օրեր միայն ունէր ապրելու։

Շատ Արծուիկներ տեսայ անկէ յետոյ, շատ բեմերու վրայ, բայց Վահրամ Փափազեան ամենէն գեղեցիկն էր, ամէնէն հրապուրիչը, թէև չէր ան կատարեալ տիպարը։ Ոչ թէ մահուան աւարը կը ներկայացնէր ան, այլ՝ հզօր ոստոստ անոր։

Մինչև որ վերջացաւ հանդէսը շատ միջադէպեր տեղի ունեցան։ Երկու պարոններ եկան սպառնալիքներ ընել Հ. Ասատուրին և Սիպիլին, պնդելով թէ իրենց խոստացուած էր որ պիտի ներկայացնէին Թեկնածուները, մինչ նոյն պահուն ուրիշ երկու դերակատարներ կը ներկայացնէին այդ զաւեշտը բեմին վրայ։ Նոյն իսկ զէնքի դիմելու չարժումներ ըրեր էին։ Սիպիլ իր բոլոր ճարտասանութիւնը թափելով վերջապէս յաջողեր էր համոզել ու ճամբել զանոնք։

Ցետոյ, Աղեքսանդր Փանոսեան հայ օրիորդի մը հետ վէճի բռնուած, անոր շատ ծանր հայհոյանք մը հրամցուցեր էր և օրիորդը, որ պիտի երգէր, լալագին մեկնեցաւ հանդէսէն, հակառակ մեր համոզելու ջանքերուն։

Միւս կողմէ, թատրոնին ներսի դրան առջև ծաղիկ ծախողներուն ափսէներուն մէջի դրամներուն կէսէն աւելին անհետացած էին և Տիկ. Ռիֆաթ սաստիկ սրտնեղած եկաւ վրանիս։ Վերջին պահուն, երկու թուրք օրիորդի յանձնած էր հսկողութիւնը, և ո՛վ գիտէ ինչ էր պատահած։ Սիպիլ և ես խնդրեցինք տիկինէն որ այդ պահուն խնդիր չհանէ, քանի որ եղածը եղած է, և գայթակղութիւն մը ամբողջ հանդէսին լաւտպաւորութիւնը կրնար չէզոքացնել։

Այդ կիրակի օրը, ինքնին, սովորական ժամանակի ամսուան մը չափ լեցուն եղաւ, ամէն կերպով։

Հասոյթը գոհացուցիչ էր։

Քանի մը օր յետոյ, նիստ գումարեցինք կրկին Ղալաթիոյ Մատենադարանը, թուրք տիկիններէն միայն Տիկ. Ռիֆաթ փաշա և օրիորդ մը եկած էին։ Հոն էին հաշուակալը, հայ տիկին մը, գանձապահը՝ օրիորդ Արապեան։

Գոյացած դրամն էր հինգ հարիւր թրքական ոսկի, ապառիկներէն զատ։

Տիկին Ռիֆաթ խօսք առնելով յայտնեց թէ թուրք տիկիններուն ինչպէս նաև Նայիմէ իշխանուհիին փափաքը այն է որ դրամին մէկ քառորդը տրուի Հայերուն և երեք քառորդը միայն Թուրքերուն։ Ներկայ հայ տիկինները զարմանալի գտան այդ առաջարկը. քանի որ կանխաւ կէս առ կէս բաժնել որոշուած էր։

Երկրորդ ժողով մը գումարել փափաքեցանք, խնդրելով Տիկ. Ռիֆաթէն որ մեր որոշումը յիշեցնէ ընկերուհիներուն։ Այդ երկրորդ ժողովին ևս նոյն փափքը յայտնուեցաւ քիչ մը նուազ քաղաքավարութեամբ և մենք պարտաւորուեցանք ընդունիլ։

Այդ մասին խորհուրդ հարցուցած էինք Դուրեան Պատրիարքին և ինքը առարկած էր թէ պայմանը ըն-

դուներէն ուրիշ ճար չկար, որովհետև կանխաւ գրաւոր պայմանագրութիւն չունէինք. իրաւացի էր դիտողութիւնը։

Ու վաղաղրաւ մարեցաւ կանթեղը Թուրք և հայ տիկիններու միութեան։

Մեր սփոփանքը այն եղաւ որ այդ կիրակիին յիշատակը չատ քաղցր մնաց երկար ատեն հայ ժողովուրդին սրտին մէջ։

*
* *

Ժողովուրդին մէջ Ազատութեան, Սահմանադրութեան ձեռք բերած խայտանքին խօլ թռիչքը կանգ չէր առներ։

Ամէն տեղ բանախօսութիւն, թատերական հանդէս, նոր գրուած թատերախաղեր, ինչպէս Ազատութեան այգը, ուր բեմին վրայ կը տեսնուէին բոլոր պալատական ժուռնալճիները, մեծ լրտեսները, ևլն., իրենց ատորին մեքենայութիւններով. նոյնիսկ մեր Օրմանեան Օրթազանը՝ իր վեղարով։ Ամբոխը կը պաշտէր այդ ներկայացումները, և հեղինակները խանդավառ ցոյցերու կ'արժանանային։

Սուլթանը ճաշեր կուտար՝ բոլորովին եւրոպականացած՝ դեսպաններուն, նախարարներուն։ Կր պատմէին թէ ան չատ լաւ գիտէր դեսպանուհիներուն կնամեծարութիւններ ընել։

Նոյնիսկ, անգամ մը, պատահած էր որ անգլիական դեսպանուհիին թանկարժէք հովահարը, ճաշի մը միջոցին, արքային պատճառով՝ կոտրի։ Անմիջապէս կենցաղագէտ ինքնակալը առած էր տիկնոջ ձեռքէն ջնասուած հովահարը և ժպտելով գրպանը դրած։ Մէկ քանի օր յետոյ, դեսպանուհին ընդունած էր իր հովահարը՝ կոտրած տեղը ադամանդներով Սուլթանին

անունին սկզբնատառերը դրուած, չատ նրբօրէն։ Բնական է անգլիացի ազնուական տիկինը զմայլած էր թուրք վեհապետին ճաշակին վրայ։

Օրերը կը սահէին, կ'անցնէին, ինչպէս վճիտ առուակի մը ջուրը ծաղկազեղ հովիտի մը մարգերուն մէջէն։

Պալատէն հեռացուած կամ աքսորուած հայ մտաւորականներ, հայ յեղափոխականներ հետզհետէ կը վերադառնային։

Անոնք հայ ժողովուրդին մասնաւոր գուրգուրանքին առարկայ կ'ըլլային։ Ամէնուն անունին կարծես կցուած էր փառապսակ մը, որ կը յայտարդէր փուչէ պսակի մը։ Հայերէն բանախօսութիւններ կ'ընէին, և ամբոխը արբշիռ՝ կ'ըմբոշխնէր անոնց ամէն մէկ բառը։

Շատ համակրելի դէմքեր կային այդ յեղափոխականներուն մէջ, կանխաւ մեր ճանչցածներէն զատ։ Իրական վայելք մըն էր անոնց հետ տեսնուիլ, լսել իրենց գործունէութեան մանրամասնութիւնը, խանդավառուիլ իրենց յոյսերով, կեանք առնել իրենց կորովէն։ Զատիկն մտաւորականները անոնց մէջ՝ իբրև եղբայրակից կը վերաբերուէին Պոլսոյ մտաւորականներուն հետ, գնահատելով ուր որ կար իրական արժանիք։ Անոնցմէ մէկ քանիները րնտրուած էին եւրեփոխան, և ինչ որ զուարճալի էր, հայատեաց Սուլթանը պիտի տեսնէր զանոնք բազմած երեսփ. ժողովի և Ծերակոյտի աթոռներուն վրայ։

Ու եկաւ ժողովին բացումին օրը։ Մեծ պատրաստութիւններ տեսնուած էին։ Պալատէն մինչև ժողովատան ճամբաները ամբողջովին դրօշազարդուած։

Թափօրին անցքին վրայ նայող պատուհանները, պատչգամները ափով ոսկի կ'արժէին։

Բնակչութեան մեծ մասը գիշերանց փողոց թափած էր, տեղ բռնելու համար. ամէն ազգէ, ամէն դասանանքէ, ծեր, աղջիկ, երախայ, թերեւս նոյնիսկ անդամալոյծներ, դուրս ինկած էին տուներէն: Ամէնքը ժամերով համբերատարօրէն կ'սպասէին վեհապետին անցքին, անոր՝ որ ամէն ջանք ըրած էր ինքզինքը ժողովուրդին չցուցնելու:

Բերա, Թաքսիմի պահականոցը ամէնէն աչքառու կերպով զարդարուած էր: Խուռն էր հոն բազմութիւնը: Նորատունկեան տունը Թագսիմի հրապարակին վրայ, ճիշդ դէմն էր ղօրանոցին. թափօրը դիտելու լաւագոյն տեղը՝ այդ տանը պատուհաններն էին, ու Բերայի լաւագոյն ընտանիքներու պատկանող տիկիններ, ընդունելով քրոջս սիրալիր հրաւէրը, եկած էին գրաւել այդ պատուհանները: Ես, ամէնէն վերի յարկը, լայն պատուհանի մը առջեւն էի Թուրք չատ նրբամիտ տիկնոջ մը հետ, որուն ամուսինը, մտաւորական և ուղղամիտ պաշտօնեայ, մեռած էր աքսորի մէջ, զոհը Համիտին: Շատ զգաստ խորհրդածութիւններ կ'ընէր այդ կինը օրուան անցուդարձերուն վրայ, և ես կը զարմանայի թէ՝ ի՛նչպէս, առանց զգացումի, փորձառութեամբ միայն, այդքան իմաստուն դիտողութիւններ կրնար ընել ան:

Երկձի կառքի մը մէջ նստած էր Ապտիւլ Համիտ, ոսկեհուռ համազգեստին վրայէն սև վերարկու հագած, որուն բացուածքէն կր նշմարուէր չքանչանին լայն կարմիր ժապաւէնը: Դէմը յարգալից նստած էր եպարքոս Քեամիլ փաշան, նոյնպէս համազգեստին վրայէն վերարկու հագած: Սուլթանը անզգած՝ բայց կայտառ դէմք մր ունէր: Բաղդատելով իր սովորական կգած կերպարանքին, կարծես երիտասարդացած էր. բսողներ եղան թէ ներկ քսած է և կամ Մավրօեանի փա-

չան կազդուրիչ դարմանումներ րրած: Կառքը կամաց կ'երթար, հակառակ սովորութեան. ինչպէս յայտնի է, ուրբաթ օրերը, Սելամլրքի արարարողութեան արքայական կառքը փախչելու պէս սրարշաւ մզկիթէն պալատը կ'արշաւէր:

Ետեւէն ձիաւորներ, Թիկնապահներ, ակնախտիղ համազգեստով: Ցետոյ կառքերու անվերջանալի չարք մր, այլազան դէմքեր, իրարու համեմատելը անհնար անձեր. իմամ յոյն քահանային հետ, հրեայ խախամ՝ հայ ժամկոչին...: Կարծես փախուստի մը միջոցին խառն ի խուռն այդ կառքերուն մէջ դիզած էին այդ մարդիկր. չէր կարելի երեւակայել աւելի իրար չբռնած թափօր մր:

Մօտս գտնուող Թուրք կնոջ հարցուցի թէ արդեօք Համիտ ի՞նչ կը խորհէր այդ պահուն:

— Շատ պարզ է գուշակելը, պատասխանեց, ապահովաբար կը խորհի թէ ի՞նչ միջոցով պիտի կարենայ այս ամէնը տապալել, երեսփոխանները բանտարկել, աքսորել կամ կաշառել, վերադարձողները իրենց տեղերը կամ ծովուն տակ ղրկել Սարայ-Պուրնուչէն և վերահաստատել բռնակալութիւնը:

Տիկնոջ գուշակութիւնը իրականացաւ 1909 Մարտ 31ին:

***

Մեծ պահք էր: Ս. Թագաւորի մատուռին մէջ քիչ էին հաւատացեալները: Իրիկնամուտի տրտմանույշ աղերսանքներր կ'երգուէին. Եկեսցէ ի վերայ մեր ողորմութիւն fո, Տէ՛r...: Կեանքիս քանի՛ քանի՛ դժուարին պահերուն, հոն, այդ մատուռին մէջ, խնդրած եմ աստուածային ողորմութիւնը, ուժ՝ տոկալու բարոյական ցաւերուն և կամ աղերսելու՝ սիրելիի մը ֆիզի-

քական տառապանքներուն ամոքումը։ Ա՛հ, ո՛րքան բան խնդրած եմ պաղատագին, երիտասարդութեանս ջերմ եռանդովը, ու եաքէն՝ հասուն տարիքիս քիչ մը յուսավրէպ հաւատքովը։

կեանքիս մաս կը կազմէր տաճարին այդ անկիւնը, այդ քիչ մը հինցած վարագոյրը, ծեր, բարի լուսաբարին խոպոտ ձայնը և կանթեղը կախուած Խաչելութեան առջև, և Տիրամօր պատկերը. նոյնիսկ դրան ճռնչիւնը ընտանի էին ինծի։ Իմ անձկութեան օրերուս միշտ տեսած զանոնք, և հոգիէս ծուէն մը կը ծածանէր թերևս այն տեղ, բուրվառին մուխերուն հետ։

Աղօթքները սպառեցան։ Մարդ չմնաց աղօթասեղին. սուրբերը մինակ մնացին. տեսակ մը ճնշում սրտիս, ես ևս դուրս ելայ։ Զուզեցի ծովափէն դիմել տուն։ Ջեմ գիտեր ինչո՞ւ այն ճամբէն առանձին երթալ չուզեցի, թէև բիւր անգամներ անցած էի անկէ, և եկեղեցիին քովի զառիվերէն դէպի չիտակ ճամբան ուղղուեցայ։ Հազիւ հասած էի վերի անկիւնը, վարէն խառն ի խուռն ձայներ լսեցի, որոնք Հայտար-Փաշայէն գալ կը թուէին։ Առանց մտքէս անցրնելու թէ նորէն խուժանային ցոյց մը կրնար ըլլալ, և կամ ջարդի նմանող արարք մը, քանի որ այլևս քոյր եղբայր եղած էինք՝ ազատ եւ արդար Թուրքիոյ մէջ։ Ժամ առաջ տուն հասնելու տենչով, փութացուցի քայլերս։ Սակայն, եռեւէս ոռնումներր կր մօտենային. անհանգնալի պոռչտուք մը. չէի համարձակեր եւ տեւս դառնալ. ի՞նչ էր արդեօք տեղեկիքս. այս քանի՞ երրորդ անգամն էր այսպիսի սարսափ։

Այլեւս Ցուղաց եկեղեցիին առջեւն էի, չատ մօտը մեր տան, երբ սեւ հեղեղի մը պէս Թուրք զինուորներ լեցուցին փողոցը. հրացանը ուսերնուն էր, բայց անկարգ էին, անկանոն, ցիր ու ցան կը քալէին. մէկտեղերնին երկու փոքր թնդանօթ կար, բայց ոչ սպայ, ո՛չ չաւուշ, ո՛չ մէկ պետ. միայն պարզ զինուորներ, կատղած, ինքզինքնուն ելած, բան մը կը պոռային։

Ոչինչ կրնայ այնքան ահաբեկիչ ըլլալ որքան այդ Թուրք զինուորները առանց սպայի. վայրագ խուժանի մը ճիշտ նմանը։ կը կթոռէին ծունկերս, բայց կը քալէի արիաբար՝ մայթին վրայէն։ Բարեբախտաբար յոյն քահանայ մը առջևէս կ'երթար. պաշտպանութեան յոյս մըն էր։ Հասանք տուն. պարտէզին սանդուխներուն վրայ նստայ. այլևս ուժս սպառած էր։

Ամուսինս ալ սահմռկած էր, զաւակներս և սպասուհիները մէյ մէկ ծակ մտած։ Նորէն իմ բարի դրացիս եկաւ և երկու բառով բացատրեց յանդուգն հարուածր։ Համիտ հակայեղափոխութիւն առաջ բերեր էր իր Պիւրհանէտտինն որդւոյն միջոցով. զօրքերը զրգռած, շերիաթի հրաւիրած, նախարարները պալատ կանչած ու բանտարկած էր. պիտի սպաննէր անշուշտ յեղափոխութեան պետերը։ Իսկ Գատր-Գիւղ արշաւող այդ ջոկատը Մահմուտ Մուխթար փաշային (պատերազմ. նախարար) տուները ռմբակոծելու և զինքը հրացանի բռնելու եկած էր։

Ցիչեցի իսկոյն երեսփոխանական ժողովին գումարման առաջին օրը Թուրք սիկինին ըսածները։

Դրացիս առաջարկեց որ իր աղջիկներն ու մերիններր, որոնք Սիոնի Քոյրերուն վարժարանը կը յաճախէին ցերեկնայ, դիւերօթիկ ձգենք հոն այդ գիշերն իսկ։ Անոնց չէնքին մօտն էր Սէն Ժոզէֆ վարդապետներուն վարժարանը, որ ամրոցի մը պէս հաստատուն էր, և վարդապետները բազմաթիւ էին ու զէնք ունէին. լաւագոյն էր մեր աղջիկները մեծաւորուհիին յանձնել։ Գործադրեցինք այդ առաջարկը, և դրացիս

չորս աղջիկները առաւ տարաւ Սիօնի Ջոյրերուն վարժարանը։

Մենք մնացինք անորոշ, երկիւղալից վիճակի մէջ։ Եթէ արդարև նախարարները սպաննել տար Համիտ, քեռայրս զոհ պիտի ըլլար իր պաշտօնին, մանաւանդ որ Թուրք մտաւորական յեղափոխականները ակնյայտնի մեծ համակրանք ցոյց կուտային անոր հանդէպ։ Ցետոյ, չատ հաւանական էր ջարդ մը։ Լուր եկաւ թէ Բերայի օտարահպատակ ընտանիքները դեսպանատուներր ապաստանած են։ Անչուշտ անգլիական դեսպանուհին այդ առթիւ իր հովահարր կը գործածէր։ Ըսին նաև թէ քոյրս իր աղջկան հետ Ֆրանս. դեսպանատունը ապաստանած է. բայց ես չհաւատացի. քոյրս պատնէշին վրայ մեռնելէ չվախցող կիներէն էր։

Ամբողջ գիշերը հեռուէն հրացանաձգութիւններ լսուեցան։ Առաւօտուն, ամէն հաղորդակցութիւն դադրած էր Գատր-Գիւղի և Պոլսոյ հետ, այսինքն՝ Ասիական ու Եւրոպական եղերքներուն միջև։ Բարեկամ մը փափաքեցաւ նաւակով անցնիլ Պոլիս. Սէրայ-Պուրնուէն սպառնալիքով ետ դարձուցին զինքը։

Միշտ հեռուէն գնդակի ձայներ։ Ոչ մէկ լուր։ Ամէն մարդ իրարու կ'երթար, և անհեթեթ եղթադրութիւնները չրջան կ'ընէին։

Հայտար-Փաշայէն նախընթաց օրը եկող ջոկատը Մօտա բանակած էր, առանց վրանի, այնպէս՝ զեփիւռները, և զինուորները մօտակայ բնակիչներէն ուտելիք խնդրած էին, առանց սակայն սպառնալիքի։ Միւս կողմէ Մահմուտ Մուխթար փաշա խոյս տուած էր չոգեմակոյկով դէպի անգլիական մարտանաւ մը։

Մեծ մտահոգութիւններու մէկը քեռայրս և քոյրս էին, ճիշդ վտանգին դէմը, դազանին ճիրաններուն մէջ։

Երրորդ օրուան երեկոյին, բարեկամ մը՝ որ չըսաւ թէ ո՞րկէ առած էր լուր, եկաւ ուրախութեամբ տեղեկացնել որ Սելանիկէն, Մահմուտ Շէվքէթ փաշա, բանակին գլուխը անցած, Պոլսոյ վրայ կը քալէ։ Մայրաքաղաքին զինուորական մեծ պաշտօնեաներէն չատեր իրեն կողմնակից էին, ինչպէս սպաներուն մեծագոյն մասը։

Մութը կոխելուն, կրկին աւետիս եկաւ թէ հասած էր Սելանիկի բանակը, թէ՝ չատ աննչան եղած է դիմադրութիւնը և թէ՝ Երլտրզի պալատը պաշարուած է ու նախարարները ազատ արձակուած են։ Այդ գիշերն իսկ Ազատարար բանակէն ջոկատ մը պիտի գար պաշտպանել Գատր-Գիւղը։ Ամէն ոք փութաց ճաշ պատրաստել անոնց։ Ինչ որ ընէինք քիչ էր, այն ահուդողի, մղձաւանջի ժամերէն յետոյ, ուր անտէր, անպաշտպան, խաղալիք եղած էինք վայրագ, մոլեռանդ և անգիտակից թուրք զօրքերուն։

Ամենէն չատ դիմադրողը Թաքսիմի հրապարակի զօրանոցը եղած էր։ Հոն լուրջ կռիւ մը տեղի ունեցեր էր, այնպէս որ մեռեալները կուտակուեր էին նոյատուենկեանին դրանը առջև և փամփուչտներ եկած ծակած վերի յարկի պատերը։ Այդ միջոցին, Գաբրիէլ էֆէնտի, ինքը, վերադարձած պալատէն, պատուհանէն դիտեր էր կռիւը և միւս նախարարներր չետոյ չնորհաւորեր էին իր պաղարիւնութիւնը։ Բայց, այդ վըտանգը նուազագոյն թուած էր իրեն, բաղդատելով Համիտին սպառնացած բանտարկութեան։

Շէվքէթ փաշայի բանակը պաշարած էր Երլտրզի պալատը, սպասելով նոր կարգադրութիւններու. այլևս Համիտին խոստումները ոչ ոք կրնային խաբել։

Երեսին աստուածային արդարութիւնը կ'իջնէ մարդոց մէջ, ատոր մէկ ապացոյցն ալ սա եղաւ որ

ա՛նքան հայ ջարդել տուող, ա՛նքան հայատեաց, ա՛նքան հայ յեղափոխական հալածող կարմիր Սուլթանը, երբ Շեհիաթի կատակերգութեան պարտութեան մատնուելէն և Սելանիկի բանակին յաղթական Պոլիս մուտքէն յետոյ, ահ ու դողի մէջ, կը սպասէր իր ճակատագրին որոշման, Հայ մը, ծերակուտական երամ էֆէնտին, գնաց իրեն ըսել թէ պարտ էր անմիջապէս հրաժարիլ։ Ինչպէս ամէն վատասիրտ մարդ, Համիտ իր կեանքին ապահովութիւնը խնդրեց ու հրաժարեցաւ։

Յաջորդը, Սուլթան Մէհմէտ Րէշատ, դահ բարձրացաւ, արգելափակ կեանքէն կէս մը թմրած. կարծես միշտ քնացած, թէև բարեսիրտ մարդուկ մր։

Այս երկրորդ անգամն էր որ սարսափէն կ'անցնէինք խաղաղութեան։ Բայց, այլևս գրեթէ ապահով էինք թէ պատճառը վերցած ըլլալով արդիւնքն ալ թերևս պիտի անհետանար։ Գոնէ այնպէս կ'ենթադրէինք։

***

«Երբեք ինքզինքս այնքան նուազ առանձին չեմ զգացած որքան բոլորովին առանձին եղած ատենս», ըսած է Ցիմէրման։

Բոլորովին առանձին, մեն մենաւոր։ Ոչ թէ լերան մը կողքին, ժայռի մը եզերքին, ծովափի մը աւազին վրայ, այլ՝ չրջապատուած մարդոցմէ, սրահներու մէջ, ճեմելավայրերու վրայ, հանդէսներու միջոցին, չորս կողմս լեցուն իմ նմաններովս։ Բայց ո՞վ են անոնք։ Ես չեմ կրցած ճանչնալ զիրենք, նոյնիսկ խօսակիցս շատ անգամ անծանօթ մնացած ինձի, հակառակ տարիներէ ի վեր յաճախ մօտս գտնուելուն։ Մենաւոր եղած եմ այն կեանքին հետ՝ զոր ստեղծած եմ ինքզինքիս, կարենալ տանելու համար միւսը, սովորական կեանքը, իր յարաճուն կեղծիքներով, պզտիկ և մեծ մեքենայութիւններով և երեւցած եմ միշտ ժպտալուրթն ու քաջարի։

Առանձնութի՛ւն։ Կ'ենթադրե՞ն արդեօք այն անսպառ վայելքը՝ զոր հոն կարելի է բմբոխնել, անոնք որ կարողութիւնը չեն ունեցած ապրելու հոն։

Գերման փիլիսոփան, իր Առանձնութիւն գրքին մէջ, որ թանկարժէք գործ մրն է իսկապէս, հրաշալիօրէն ներկայացուցած է առանձնութեան ու ինքզինքին հետ ըլլալու հմայքը, և մարդ իրաւացիօրէն ցաւալի կը գտնէ զանոնք՝ որ ի վիճակի չեն այդ հմայքը ստեղծելու։

Ի վերջոյ տեսակ մը երկուութիւն առաջ կը բերէ, հեչտին վիճակ մր, և կուտայ առօրեայ տափակութիւններէն դուրս հրաշագեղ պահեր գեղեցկութեան, բանաստեղծութեան և փիլիսոփայութեան։ Եւ ինչ որ դուրսը խաւար է՝ ներսը կ'րլլայ այգ լուսաճաճանչ։

Բոլոր այն ժամանակամիջոցներուն՝ ուր զգացած եմ անհուելի անիրաւութիւնը մարդոց, ուր բոլոր ցած յատկանութիւնները, չահու ակնկալութիւնները, (մանաւանդ երիտասարդ կնոջ մը մօտ) գարշանքի լեղիովը ողողած են սիրտս, գերագոյն սփոփանքս գտած եմ մենութեանս մէջ։

Բոլոր առտուածային տեսիլքներու կրկնապատկերները ցոլացած են հոն՝ դրոշմուած իբրև մեծ նկարիչի մը երանգապնակէն հոսած, ու սարսուռները բուռն յուզումներու, հիասթափիկ վերացումներու հոն պահուած են լոյսէ խորշերու մէջ, ուր չէ կարողացած հասնիլ մռայլը աչխարհային փոքրութիւններուն։

Սակայն... կեանքը չարունակուած է, առ երեւոյթս. ամէն բան իր տեղը և իր ժամանակին. տունը,

ճաշը, պատյաը, այցելուները, նոյնիսկ փոքր վէճերը, բոլոր պարտականութիւնները։ Թատերաբեմ մը եղած է ան, կերպով մը, իսկ հոգիին մէջ բուռն էութիւնը, զոր պարգեւած է Աստուած, մաքրութեամբ ու ճառագայթով հիւսուած։ Շողշողացած է միայն ինձ համար։

Անկից առաջ եկած է այն տեսակ մը անտարբերութիւնը բոլոր աշխարհիկ յաջողութիւններու հանդէպ, որով զանազանուած եմ միշտ միւս կիներէն

Մարդոց խծբծանքները եկած անցած են վրայէս ինչպէս ջուրին կաթիլները սպիտակ ողորկ մարմարին վրայէն, առանց հետք ձգելու, ու մարմարը միշտ մնացած է ձիւնափայլ։

*
* *

Եկայք առ իս ամենայն տառապեալք եւ բեռնաւորք, եւ ես հանգուցից զձեզ...

Սպիտակ խոշոր տառերով դրոշմուած խորանին ճակատը մատուռին, ցաւերու տան մատուռին, տառապանքներու բոյնին, Եէսի-Գուլէի կիսաբլուրին վրայ։

Ու եկած են ցաւատանջ էակները հոն, բեռնաւորները տանջանքով, եկած են հոն փնտռելու սփոփանք։

Եւ ես հանգուցից զձեզ...

Համբարձման տօնն է, Զատիկին քառասունքը։ Մայիսը իր ամէն չքեղութիւնը թափած է դաշտերուն մէջ, պարտէզներուն ծոցը։ Խինդ ու դայլայլիկ է չորս կին. մարդիկ և թռչունները միասին կը տօնեն քրիստոնէութեան գեղեցկագոյն տօնը, Յարութի՛ւն, Համբարձում, Գարուն, վերածնունդ։ Ու ներսը, անկողնիներուն մէջ, ախտաժէտ մարդկութիւն մը, հիւանդ, յիմար, անկար և որբ։

Իմ բարեկամս Ներսէս Օհանեան, զիս կ'առաջնորդէ մատուռէն պարտէզ։ Իր ալ աչքերը վարագուրուած են արցունքով։ Այդ աղօթավայրը, այդ մեծ չէնքին մօտ, այդ պատերը՝ ուրկից ներս կուգան միակերպ հեծեծանքները տանջուողներուն, այդ տխուր «Տէր ողորմեանք», ա՛հ, այս Տէրը միայն կրնայ ողորմիլ։

Հանդիպակաց պարտէզը լեցուած է ուխտաւորներով, այդ օրը «բանալիր»ն է եէսի-Գուլէի։ Գուլ-Գաբուի, եէնի-Գաբուի, Թօփ-Գաբուի բոլոր պարզուկ ընտանիքները, ձկնորսները, ջրհանկիրները, բանւոր կիները առաւօտ կանուխէն ելած են, ծրարներով, սակառներով, և օղիի չիշերով։ Այնտեղ «վիճակ» ևս պիտի հանեն, ու ծաղկազարդ «վիճակ»ին կողովը պատրաստ է. կան նաև երամ երամ նորահաս աղջիկներ։

Օհանեան մասնաւոր համակրանքով կը վերաբերուի այդ մարդոց հետ որ իր միջավայրէն չեն. սակայն ան կը սիրէ ամբոխը և սիրուած է անկէ։

Գէր, մէկքը լայն գօտիով, բայց բաղդատաբար մաքուր հագուած մարդու մը և քիչ մը աւելի ճոխ օղիի սեղանի մը առջև կանգ կ'առնենք։ Ձկնորս է մարդը, պետը Գուլ-Գաբուի ջրհանկիրներուն.

— «Օհանեա՛ն, եկուր օղի մը առ։ Հատ մըն ալ հանըմին»։ Ձենք կրնար մերժել։

Ամէնքը խումբեր կազմած կը խօսին։ Շատեր գետինը ճերմակ սփռոց մը փռած և վրան չոկած են ճաշը. ամէնքը գրեթէ նոյն ուտեստեղէնները, ձուկ, soլմա, հելվա և աղանդեր։ Այնքան զուարթ են այդ մարդիկը, այնքան գոհ և երջանիկ, կարծես միլիոնատէրեր են, մինչդեռ մէջերնին չատեր հետեւեալ օրուան ապրուստին ապահով չեն։ Կարծես թէ այդ պարզ, այդ անսեթեւեթ սրտերուն մէջ ալ ծաղկեր է գարունը։ Հեռուէն լանքէրնա մը կը սկսի ճռնչել։ Սղ-

ջիկները կը ցատկեն վեր. պիտի պարեն։ Գէր ձկնորսը որ հանդէսին արարողապետը ըլլալ կը թուի, կը կանչէ լանքէրճաճին։ Ա լա թուրֆա, կը հրամայէ. և լանքէրճաճ Թրքական եղանակով մը կը սկսի։

Օհանեան կը յիշեցնէ թէ որքան որ հետաքրքրաշարժ է մթնոլորտը, սակայն, անդին, Պատրիարք Դուրեան պիտի գայ նախագահել պաշտօնական սեղանին և պէտք է երթալ զինքը ընդունիլ։

Միչա սիրած եմ Համբարձման օրը Եէտի-Գուլէի այդ տօնակատարութիւնը, և Հիւանդանոցին մեծ սեղանը, որուն չուրջը միշտ համակրելի և ճանչցուած դէմքեր կը խմբուէին։ Իրաւ է որ խօսակցութիւնը չահեկան չէր կրնար դառնալ, և նոյնիսկ համբերութիւն պէտք էր մտիկ ընելու համար տագրոյս, որ Հոգաբարձութեան առենապետն էր, անվերջանալի տեղեկագիրը։ Բայց, ի՜նչ փոյթ, ես մաքով հոս հոն կը թափառէի, փանայիւէն կ'անցնէի Զուիցերիոյ լեռնային, գեղջկական հանդէսներուն, կը բաղդատէի ժողովուրդները, կիները, վայրերը, և ի վերջոյ կը նախընտրէի մերիները, հակառակ ամէն բանի, որովհետեւ մերն էին անոնք, իրենց օդիովը, լանքէրաճայովը, վիճակին կողովովը և անտանելիօրէն անկիրթ տղոցմովը, մերն էին։

Դուրեան Սրբազան այդ տարին, սեղանին գլուխը, կարծես երկնային օրհնութիւն մը բերած էր, և իր զգածուած քանի մը խօսքերը, խունկի մը պէս դացին պարուրել ինչ որ կար մեր հոգիին մէջ բարի ու ազնիւ։

Ճաշի աւարտումէն յետոյ Օհանեանին հետ ելանք տեսնել սրահները, աչքէ անցընել տառապանքները։ Նախ գացինք որբերուն մօտ, անոնք անդիտակից ու զուարթ կը խաղային պարտէզը։ Ո՞վ գիտէ, թերեւս անոնց մէջէն օր մը յառաջ պիտի գար ազգին պարծանք գլուխ մը։ Գունատ էին առհասարակ, բայց՝ աշխոյժ։

Եէնի-Գաբուի ձկնորսները աւիտէ չաքար բերեր էին անոնց մեծ քանակութեամբ։

Ակամայ կարմրեցայ։

— Օհանեա՛ն, դիտել տուի, այդ ձկնորսները ինձմէ չատ աւելի կենցաղագէտ են եղեր։

Իր բարի ժպիտով Օհանեան պատասխանեց։

— Դուն ալ յօդուած մը կը գրես,

— Աւիկա չանուշցներ տղայոց բերաններր։

Անցանք սրահէ սրահ։ Քանի որ ցաւերու տունն էր ան, պէտք էր այցելէինք ամէն ցաւի։

— Տիկին Անայիս, չէ՞ք ուզեր ամուսինս տեսնել։

Տիկին Ե. Ալփիարն էր։ Կիսով անդամալոյծ, անկողինին մէջ նստած էր սրամիտ երգիծաբանը։ Երկար տարի էն այդպէս էր, բայց միշտ պահած՝ իր զուարթ խօսակցութիւնը։ Իբրև ժամանց Կ. Պոլսէն Տիկին Պովադին Թարգմաններ էր։ Ինչ տարօրինակ զուգադիպութիւն. հայոց հիւանդանոցին մէկ խցիկին մէջ Ֆրանսացի մէկ գաւառացի կնոջ սիրային պատմութիւնը։

Տագրս. որ մեզի եկեր միացեր էր, առաջարկեց անգամ մը անցնիլ յիմարներու յարկաբաժինը։ Իրեն համար կարծես վայելք մըն էր միշտ զիս անհաճոյ դիրքի մէջ դնել և ընել տալ ինչ որ չէի փափաքեր։

Ցիմարանո՜ց...։ Ի՜նչպիսի մարդկութիւն էր ան. ի՜նչ կեանք. ո՞վ էին անոնք, այդ անանուններր, այդ կարծես անկենդան էակները. ո՞ւր կը նայէին այդպէս պիշ պիշ, ո՞ր աշխարհին մէջ, այդ դաժան աչքերր, որոնցմէ խուսափած էր մարդկային արտայայտութիւնը. կը փնտռէին բան մը՝ զոր կորսնցուցած էին, թերեւս բանականութիւնը։

Ա՛հ, արդարև այդ մայիսի աղուոր օրը բաւական թշուառութիւն տեսած եղայ՝ Համբարձման ծօնի մը համար։ Սիրտս արիւնած էր ներսի տառապանքներով, և դուրսի աղմկայոյզ, ուրախ ծօնակատարութիւնը անտեղի կը գտնէի։

Հոն ծիծաղ, խնդիղ, հոս՝ լաց, հեծք։ Ձերմակ ու սև էջերը կեանքին։

Մեզ վերադարձնող կառախումբին մէջ, աչքերս գոց կը խորհէի թէ ո՛րքան դիւրաբեկ էր մարդկային իմացականութիւնը։ Հզօր միտք մը, նոյն իսկ հանճար մը, յետոյ ցնցում մը և... դատարկութիւն, քաոս...։ Փլուզումը ամէն կարողութեան։ Եւ այդ պահուն խորհրդաւոր զէմքեր մտքիս առջև կուգային. մեծ փիլիսոփան, Նիչէն, Տիտանը, գլորած խաւարին մէջ, և հեչտալուր Շուման որ Գերմանիոյ ծովերէն իսկ ներդաշնակութիւն կը փնտռէր... և որուն, աւա՛ղ, տաբրիներ յետոյ պիտի երթար միանալ, ի սփիւռս աշխարհի, հայ երգը սփռողը, տարաբախտ Կոմիտասը։

* *

«Կուռնկ, ուսի՞ կուգաս, ծառայ եմ ձայնիդ,
Մի՛ վազեր երանիդ շուտով կը հասնիս...»

Հայրենաբաղձ չեչտերը, թրթռալով սենեակին սուսերուն վրայ, կանգնէին կ'երթային պատուհանէն դուրս, և անցորդը, պահ մը կանգ առած պարտէզին դրան առջև, իրրև հոգեկան ողորմութիւն կ'ընդունէր այդ նուագը, այդ երգը՝ որ կուգար հեռուներէն և որ մօտն ու հեռուն կը զօդէր իրարու։ Կռունկը կը թառէր հայրենի երդիքին վրայ, հեռաւոր հայ օճախը կը մխար կարօտովը մեկնողին ու մայրաքաղաքին երջանիկ քաղքենին տարտամօրէն կը դուշակէր կարօտին

կակիծը և այդ երգը Թունդ կը հանէր երկուքին ալ սրտերը, այնքան տարբեր իրարմէ.

«Կռունկ, մեր աշխարհէն խապրիկ մը չունի՞ս...»

Դաշնակին առջև էր երիտասարդ էջմիածնական վարդապետը (1910), իր թաւիշէ գդակով, ցանցառ պզտիկ մօրուքով, վառվռուն աչքերով, որոնք իր ամբողջ հոգին կը ցոլացնէին։ Նոր եկած էր ան Պոլիս. դեռ չատեր կ'անդիտանային իր անունը, չատեր ալ թերահաւատ էին անոր արժանիքին մասին։ Կրօնական մը որ հայ երգեր հաւաքեր է. վերջապէս չատ անլուր բան մը չէր այդ. հայ գեղջուկ երգերն ալ Շուպէռի լիտերը չեն, կը խորհէին։ Իսկ մենք, խումբ մը մտաւորականներ, ջերմ փափաք ունէինք զինքը ճանչնալու, մանաւանդ լսելու։

Ծանդգնութիւնը ինձ ապաւէն ըրած, չատ պարզ, չատ անկեղծ նամակ մը գրած էի իրեն, իմ գրագիտուհիի հանգամանքովս և յայտնած՝ փափաքս՝ զինք ճանչնալու և միանգամայն նոյն չաբթուան ուրբաթ օրը զինքը հրաւիրելով մեր տունը գաւաթ մը թէյ առնելու։ Հաճոյակատար քաղաքավարութեամբ ընդունած էր հրաւէրս։ Երաժշտասէրներ ներկայ էին, որոնց մէջ կային սկեպտիկներ և սնօպներ. կային նաև գեղեցիկ ձայն ունեցող օրիորդներ։

Իւրաքանչիւրը տարբեր տիպար մը երեւակայած էր վարդապետը, իսկ ես երբեք չէի կրցած անոր դէմքը յարմարցնել. չատեր կը պնդէին թէ ոգեղ է, իսկ ես, արուեստագէտ մը ոգեղ չէի կրնար ենթադրել։

Ոչ մէկերնուս կարծածն էր. վերջին ծայր պարզ, կրթուած, եւրոպականացած, զուարթ, թեթեւհոգի, իբրև թէ բիւր անգամ գիս տեսած ըլլար, այնպէս մուտք մը ըրաւ սենեակէն ներս։

Վայրկենապէս ստեղծուեցաւ մտերիմ մթնոլորտ

մը, ու խօսակցեցանք, խօսակցեցանք, հայ երգին վրայ, անոր աղւորութիւններուն վրայ, անոր արուեստին վրայ, Եւրոպա ու գաւառները իր ըրած ուսումնասիրութիւններուն վրայ, խառն ի խուռն։ Շարունակ հարցում կ'ընէինք. ինք կը ժպտէր. «Ամէնքը պիտի պատմեմ» կ'ըսէր. և շատ անգամ եղած անհեթեթ հարցումներուն բոլորովին տարբեր պատասխան մը կուտար։ Զաւակներուս հետ, որոնք շատ նորահաս էին, կատակի բառեր կը գտնէր։

Թէյէն յետոյ, միաբերան խնդրեցինք որ մեզի երգէ հայ երգեր։

Անձկագին էր լռութիւնը, որ տիրեց վարդապետին տեղէն ելլելէն մինչև դաշնակին կափարիչը բանալը, կը սպասէինք շատ նորաստեղծ բանի մը, բնաւ չլսուած եղանակներու. և ահա Կռունկը սկսաւ։

Հեռուն, Պէշիկթաշի սարերուն վրայ, մանկութեանս ատեն, հայ մշակ մը կ'երգէր այդ երգը, և մտքէս չէր կրնար անցնիլ թէ՝ այն պարզ, անկանոն եղանակը, օր մը այսպէս գեղեցկօրէն ձայնագրուած, նուագահանդէսի կտոր մը պիտի ըլլար։

Հոգիս դաշնակին կառչած՝ մնացեր էի։ Ամենէն թերահաւատներն ալ զմայլած էին. Կոմիտաս կը ժպտէր ծափահարութիւններուն։ Ես ճիշտ իր մօտն էի. ձեռքերս իրար չզարկի, բայց աչքերս տակաւին կը խնդրէին, չէին գոհացած, դեռ ծարաւի էին։ Նորէն սկսաւ։

Լռեց... ամպերը եկան ծածկեցին,..

Լուսինն էր որ կը վարագուրուէր. կը տեսնէինք կարծես դաշտեր տխուր, մութ իջած, կը տեսնէինք խոշոր ամպերը՝ որոնք հորիզոնէն կ'ելլէին, անջրպետէն կ'անցնէին այնքան թանձր և ցայտուն որ կարծես լեռներ ըլլային յառաջացող իրենց կլոր բլուր-

ներով, ու տարածէին մութը հետզհետէ անթափանցելի։ Եղանակ մը չէր ան, այլ նկար մը, և հայրենասիրական շունչը աւելի տպաւորիչ կ'ընէր այդ նկարը։ Մեզի կը թուէր թէ Քամար Քաթիպայի այդ սրտառուչ բանաստեղծութիւնն ալ առաջին անգամն էր որ կը լսէինք, ա՛յնքան ուժեղ կեանք մը տուած էր անոր երաժշտութեան դիւթանքը։

Յետոյ վարդապետը նուագեց և երգեց գեղջուկ սիրոյ երգեր. Թռչտուն Ծօբեր որ մեր հոգիներուն մէջ ծաղիկներ բուսցուցին։

Շատ զարմացած էր թէ Պոլսոյ հայ բնակչութեան մէջ որքա՛ն քիչ կ'երգէին։ Բացատրեցինք թէ թերևս բռնակալութեան տակ ապրած ըլլալն է ատոր պատճառ։ Համակարծիք չգտնուեցաւ այդ մասին։

— Երգը անհրաժեշտութիւն մըն է, առարկեց։

Ան երկարօրէն պարզեց իր տենչանքները, իր ծրագիրները։

Նոյն իրիկունը, արուեստագէտին մեկնելէն յետոյ, երկար ատեն կարծես ներդաշնակութիւն մը ծածանեցաւ հիւրասրահիս մէջ՝ դաշնակէն, դաշնակին աթոռակէն, նոյնիսկ բազկաթոռէն, ուր նստած էր ան։ Երաժշտութեան սարսուռը բոլոր փոքրիկ առարկաներս ինձ կը թուէր թէ կը թրթռային կէս մութին մէջ։

Բիւզանդիոն օրաթերթին մէջ, առաջին անգամ Կոմիտաս վարդապետին հոյակապ աշխատութեան, անոր անստգիւտ տաղանդին և իր միջոցով հայ երգին վերածնունդին մասին, ես գրեցի։

* * *

Մամուլին բիւր թևերը անցնելով արուարձանէ արուարձան, անհատէ անհատ, աւետած էին թէ ան

կիրակին անլուր բան մը տեղի պիտի ունենար, նմանը չտեսնուած երեւոյթ մը։ Պարզ, անզարդ թատերաբեմի մը վրայ, որ չատ անգամներ մեզի զուարճալիք հայթայթած էր, նուիրական, սրբազան երաժշտութիւն մը պիտի լսուէր, ու երիտասարդ էջմիածնական կրօնաւոր մը, պիտի ղեկավարէր այդ երկնանուէր եղանակները, որոնց պիտի յաջորդէին հեռաւոր հայ դիւղերէն, լեռներէն եկած, հայ հոգիէն բխած երգեր, տակաւին խնկաւէտ բոյրովը հայրենի դաշտերու ծաղիկներուն։

Եթէ կարելի ըլլայ որ թատերասրահ մը փլչի հոծ բազմութենէն, ապահովաբար այդ կիրակին Փրթիշանի Բերայի այդ թատրոնը հիմերուն վրայ պիտի չմնար։ Թիկնաթոռներէն, պարզ աթոռներէն յետոյ հարիւրաւորներ կեցած էին ոտքի վրայ, նոյնիսկ նրբանցքներուն մէջ, իսկ օթեակները ամենէն քիչ վեցական հոգի լեցուած էին. կարծես վրայէ վրայ դիզուած իբրև տուփի մը մէջ։

Ամբոխը նորօրինակ յուզումով մը անհամբեր էր, տեսակ մը հետաքրքրութեամբ խառն յուզում։ Ի՞նչ պիտի տեսնէին։ Ի՞նչ պիտի լսէին։ Լուրը չուտով տարածուած էր թէ՝ վարդապետը հայ երիտասարդներէ և երիտասարդուհիներէ երգչախումբ մը կը մարզէ Եսահան վարժարանին մէջ, երեկոները։ Բայց ի՞նչպէս, այդ երկու օրուան երգիչները կարող պիտի ըլլային խոստացուած նուագահանդէսը գլուխ հանել։ Կային որ սնօպիզմով կէս արհամարհանք մը ծածկել կը կեղծէին. քիչեր էին ատոնք. ամբոխը բարեացակամ էր, իսկ մենք սրտատրոփ ջերմ մաղթանքներ կ'ընէինք յաջողութեան։

Ջարնուեցան վերջապէս երեք հարուածներ. վայրկենապէս խոր լռութիւն. մեղուի մը բզզիւնը պիտի

լսուէր։ Ծորդածալ վարագոյրը մէջտեղէն բացուեցաւ։ Բեմին մէկ կողմը համակ սպիտակ հագուած նորահաս աղջիկներ, յիսունէ աւելի. միւս կողմը՝ երիտասարդ տղաք սև հագուած, նոյն թիւով, վերի վերոյ. մէջտեղը, թատերաբեմին եզրին, դրակալը. կռնակը ժողովուրդին՝ կոմիտաս վարդապետ իր նուրբ, ճկուն հասակով, կարծես քիչ մը աւելի նիհարցած, վայելուչ կեցուածքով, ձեռքը ղեկավարի ճպոտը։

Ինդրած էր որ, վարագոյրը բացուելուն, ծափահարութիւն տեղի չունենայ։ Թերևս մտամփոփումը չցրուելու համար։

Ոչ մէկ պատարագ, ոչ մէկ զեղուձայն դպիրներու երգ, ոչ մէկ աղօթք ընկերացած երգեհոնով, որևէ աղօթատեղիի մէջ, չէ կրցած պարգեւել այն ատուածանուէր սարսուռը որ անցաւ այդ պահուն ամբոխին վրայէն, երբ այդ հարիւրաւոր երիտասարդները իբրև թէ ամէնքը մէկ մրմունջ ըլլային, ցած, վճիտ, հովի մը պէս, այգուն եղեմի պարտէզներէն կ'անցնի մեղմ երկիւղած, սկսան Սո՛ւրբ, Սո՛ւրբ...ը։

Ճպոտը մեղմիւ կը ծածանէր անոնց գլխուն վրև, իբրև թև մը որ եկած ըլլար ներդաշնակութեան աշխարհէն։ Մեր օթեակին մէջ ամէնքս չրթունքնիս կը խածնէինք, արցունքնիս արգիլելու համար։ Վարը, ժողովուրդին մէջ հեծկլտուքներ դժուար կը զսպուէին։ Սրբատացութիւնը տակաւ կը բարձրանար, խունկի մը մուխին պէս, որ, նախ ցած՝ յետոյ, կը բարձրանայ երկինք։

Մեր օթեակին առջևը, թիկնաթոռի մը մէջ նչմարած էի փրօֆէսէօր Լանկէն, Վիէննայի երաժշտանոցին նախկին ուսուցիչը, որ Պոլիս եկած արքայական թուրք նուագախումբը կազմակերպած էր և անոր երաժշտապետն էր։ Բառին բովանդակ առումով, մեծ

երաժիշտ մը։ Առաջին յուզումս քիչ մը հանդարտած, զարմանքով կը դիտէի աւստրիացի փroֆեսիoրին չարժումները։ Ան կարծես ելեկտրականացած էր, կամաց կամաց նստած տեղէն կէս մը վեր կանգնեցաւ, թեւերը դէպի առաջ. ինքզինքէն ելած, կարծես գրկել կ'ուզէր երաժշտութիւնը, հոգին անով գինովցած։ Երբեք արուեստին այնքան բուռն աղդեցութիւնը մեծ արուեստագէտի մը վրայ չէի տեսած, ոչ ալ ենթադրած։ Պիտի ուզէի որ վարդապետը ինքն ալ տեսնէր այդ երեւոյթը, բայց, ան անդին վերացած էր իր իսկ արուեստով. մարդ մը չէր ան հոն այլևս, այլ՝ հոգի մը երաժշտութեամբ լուսապայծառ։

Շատ օրերու մէջ յեղաշրջում մը յառաջ եկաւ այդ պահուն։ Քովս Տիրան կիւմիւշ կեցած էր ոաքի, չարունակ ծամածռութիւններ կ'ընէր. պահ մը ականջս ծռեցաւ. «Պիտի լամ, մրմնջեց, ես՝ որ մանկուրենէս ի վեր չեմ լացած»։ Ու դուրս ելաւ մեղմիւ օթեակէն։

Ժողովուրդը հիացումի մէջ էր։ Ուրիշ աչխարհ մը փոխադրուած ըլլային կարծես բոլոր այդ մարդիկը։ Անհաւատալի եղելութեան մը առջևն էին. թատերաբեմ, վարդապետ մը թաւիշ դգակով, պարզուկ կրօնական մը, և երաժշտութեան հրաշալիքը. հոգի ցնցող ճoրերը եկած Հայ Եկեղեցիին դարաւոր ծոցէն հոն՝ այդ թատրոնին մէջ։

Յետայեղ եղաւ վերջաւորութեան ծափահարութիւնը։ Սուրբ, Սուրբէն յետոյ երգուած էին ուրիշ կրօնական երգեր։

Նուագահանդէսին երկրորդ մասը հայ երգերուն յատկացուած էր։

Այդ օրէն վարդապետին երազը իրականացաւ. հայ երգը մուտ գտաւ պոլսեցնակ Հայերուն մէջ։

Ճաղթանակը ջախջախիչ էր. գեղարուեստն էր որ Թունդ հանած էր քնացող ջիղերը նուագասիրութեան և վարդապետը ճշմարտապէս վարպետի մատերով լարած էր լարերը մեծ նուագարանին՝ հայ հոգիին։

Երգչախումբեր կը կազմուէին ամէն արուարձանի մէջ, ընդհանրապէս առաջնորդութեամբ վարդապետին։ Երիտասարդութիւնը կ'երգէր, երգ սորվիլ կ'ուզէր. աղջիկներ երամ երամ կ'երթային դաս առնել մեծ վարպետէն. այդ իրենց փառասիրութիւնն ալ էր, նուագասիրութեան միացած։

Ծոյժ ժողովրդական դէմք մը դարձաւ քիչ առեն ուան մէջ Կոմիտաս վարդապետը։ Ան զերծ էր ամէն յաւակնութենէ, թերևս այդ էր իր ժողովրդականութեան գաղտնիքը։ Ամենէն խոնարհին հետ եղբայրաբար կը խօսակցէր ինչպէս ամենէն փարթամին հետ՝ իբր հաւասարէ հաւասար։ Միշտ գիտէր պահել լրջութիւնը, թէև գրեթէ միշտ զուարթ էր. թեթեւաբարոյ արարածներէն կը խուսափէր իրաւամբ։ Նկարիչ Փանոս Թերլեմէզեանին հետ կը քնակէին Փանկալթի սիրուն տուն մը, դրանը ճակատը, իբրև թէ ապագրանօք եղած ըլլար, մարմարէ չինուած փոքրիկ քնար մը զետեղուած էր։

***

Ապրիլի տաքուկ չունչէն կեանք առած արգասաբեր հողի մը վրայ, ինչպէս կը ծաղկի գեղեցիկ ծառ մը, այնպէս ծաղկեցան այդ միջոցին հայ լեզուն, հայ գրականութիւնը և հայ թատրոնը։ (Նախ Սիրանոյշ և վ. Փափազեան, յետոյ Աբելեան–Արմէնեան)։

Այլևս ֆրանսերէն կամ թուրքերէն չխուսնակ խօսող Հայերու չէինք հանդիպեր. ամէնքը մայրենի լեզուն մաքուր խօսելու ջանք կ'ընէին։ Տէր և Տիկին

Աստուրներուն Քեռականութիւնը բարձի գիրքն էր չատերուն։ Ամչնալով հրապարակաւ խոստովանելու, իւրաքանչիւրը գաղտնաբար կ'աչխատէր սորվիլ ինչ որ երբեմն անաեղիօրէն աւելորդ նկատած էր։ Արդէն ֆրանսերէնով ուսումին առած գործի տէր երիտասարդներ իրիկուններըը իրենց այցելու չաբաթը մէկ երկու անգամ մեզի կուգային և ինձմէ հայերէնի դաս կ'առնէին, խնդրելով որ այդ արարքնին ծածուկ մնայ։ Պէտք չէ ուրանալ թէ այդ չարժումը ստեղծողը քիչ մը յեղափոխականները եղան։

Նոր նոր գրողներ մէյտեղ ելած էին, ամէնքը մանաւորապէս օժտուած չէին, բայց հաճելի էր ա-նոնց եռանդը և հաճոյքով կը կարդայինք գրածնին։

Հետզհետէ օրաթերթեր, չաբաթաթերթեր, հանդէսներ հրապարակ կ'ելլէին, բայց միչտ առաջին տեղը Բիւզանդիոնին և Ազատամարտինն էր։ Մ. Շամանճեան և Տ. Չէօկիւրեան Ոսկան եռամեան սկսան հրատարակել։ Մերուժան Պարսամեանի Շանթ հանդէսը՝ որ սկսած էր լոյս տեսնել 1911էն իվեր, կրնամ ըսել որ ամենէն աչխարհիկը, ամենէն սիրուածն էր բոլոր պարբերաթերթերուն, այդ ժամանակամիջոցին իր համակ փթթումին մէջ։

Հոն ամենէն լուրջ նիւթերուն մօտ կարելի էր տեսնել ամենէն սրամիտ գրուելիւնները։ Անոր էջերուն մէջ կարծես ժամադիր էին մանաւանդ գրագիտուհիներ։

Շանթ չահեկան էր մանաւորաբար անոր համար որ իր էջերը լայնօրէն կը բանար նորընձիւղ տաղանդներու, առանց անտեղի քծախնդրութեան։

Տիկին Զ. Քալէմքեարեանին հետ չատ անգամ կ'երթայինք խմբագրատուն, այցելել Մերուժանին։ Հաճելի պահեր կ'անցնէինք հոն, սրամտօրէն զիրար խածխելով իբրև հին բարեկամներ։ Պարսամեան կը կարծէր զիս նեղացնել նոր մէկ գրածիս չուրջը եղած կարծիքները ինձ կրկնելով իր յարմարցուցած կերպով։ Եթէ ոտանաւոր գրած ըլլայի, կ'ըսէր թէ ամէն ընթերցող դիտողութիւն րրած է թէ պէտք է արձակ գրեմ. իսկ եթէ արձակ գրած ըլլայի, ճիշդ հակառակը կ'ըսէր։ Բայց ես կը ճանչնայի իր չարաճճիութիւնը և չէի սրտնեղեր. իբրև պատիժ ձեռագիրս կ'ուչացնէի։

Նոյն ժամանակամիջոցին, Բերա, Եսայեան վարժարանին մեծ սրահին մէջ գրական «առուելիս»ներ կը սարքէին։ Ուռւեն ամբոխ կ'ըլլար, և չեմ գիտեր թէ այդ ժողովուրդին մէջէն քանինե՞ր ծանօթ կ'ըլլային այդ երկերուն, այդ բանաստեղծութիւններուն՝ որոնց մասին կը խօսէին քննադատները, կերպով մը գրախօսականը ընելով անոնց։ Ամէն պարագայի մէջ, չահեկան էին այդ համախմբումները, այդ հմուտ անձերու կարծիքները նոր լոյս տեսած աչխատութիւններու մասին։

Կը պատահէր որ երբեմն կողմնակալ ըլլային քննադատութիւնները կամ անիրաւ։ Ծանկարծ, պարոն Խաժակ, դաչնակցականներուն ամենէն համակրելիներէն մէկը, կ'ելլէր երկու խօսքով տեղը կը դնէր բանախօսը։ Աւարտումէն յետոյ մտաւորականներուն միակ յատուկ թէյասեղան կը տրուէր։ Հոն կ'ըլլային առհասարակ ծանօթ գրողներ, յեղափոխականներ, գործիչներ, կովկասահայեր։ Անոնք սեղանին չուրջը կը վիճաբանէին երբեմն և այդ հետաքրքրաչարժ էր. իւրաքանչիւրին մտաւոր ձիրքերուն, դաստիարակութեան վրայ գաղափար մը կուտար։

Մթնոլորտը նոր էր ինձ համար, բայց՝ չահեկան։ Հոն ճանչցայ Ազատամարտի խմբագիր Ռուբէն Զար-

դարեանը, ինչպէս նաև Տիկին Զապէլ Եսայեանը՝ որուն տաղանդին հիացող մը եղած էի միշտ, և դեռ ուրիշ մտաւորականներ։

Անգամ մըն ալ վէճի բռնուեցանք Սիմոն Զաւարեանին հետ, որ անխնայ կը հնգնէր պոլսահայ գրողները չատ ածական գործածելնուն համար։ Զուարճալի եղաւ մեր վէճը, և երբ բաժնուած ատեննիս, ան ձեռքս սեղմեց ըսելով «բարի՛ երթաք»։

— Ո՛չ, առարկեցի, «բարի» ածական է. պէտք է ըսէք «բարո՛վ երթաք»։ Ինդաց առարկութեանս։ Հեղհ յեղափոխականը անգամ մըն ալ պիտի չտեսնէի։

Դանիէլ Վարուժան, որ նոր հրատարակած իր Հեքիաթոս երգերը, և Ատոմ Եարճանեան («Սիամանթօ») երկու ամենէն աչքառու նոր քերթողներն էին. անոնց անուններդ նոյնիսկ մտաւորական չեղողներուն չրթներուն վրայ կը ծածանէին։

Վարուժանի բանաստեղծութիւնը կարծես հեղեղ մըն էր ուրկէ լոյս ու ծիրանի կը ցայտէին փայլփլեցնելով ծիածաններ։ Լեռներու անսպառ կողքէն կը բղխէր այդ հեղեղը, եկած ո՛վ գիտէ որ հեռաւորութիւններէն, միշտ զտուելով, իր փրփուրներուն մէջ թաքցուցած չողակներ, որոնցմէ ճաճանչներ կ'երթային լուսաւորել հայրենի հովիտները։

Եարճանեան ողբերգու մըն էր. իր բոլոր քերթուածները ողբեր էին. աղեխարշ տեսիլներ ի յայտ կը բերէր զմայլելիօրէն ու կ'երգէր լացեր, կոծեր, հեծքեր, անմահացնելով զանոնք։

Սակայն ինքը աչխարհիկ երիտասարդ մըն էր, աւելի զուարթ քան լալկան։ Եւրոպականացած, վայելչահասակ, գեղեցիկ, կանոնաւոր դիմագծերով, աղուոր մազերով, չարժուձեւերը չնորհալի, համով խօսակցութիւնով, կենցաղագէտ եւ մանաւանդ կնամեծար, առանց թեթեւսոլիկութեան։

Երկուքին հետ ալ նոր ծանօթացած՝ մտերիմ տեսակցութիւններ չէի ունեցած տակաւին։ Ինչ մը պաշտօնականութիւն կար մեր յարաբերութիւններուն մէջ, թէև քիչ յետոյ առիթը ունեցայ Վարուժանը մօտէն ճանչնալու և հետզհետէ աւելի գնահատելու զինքը թէ՛ իբրեւ մեծարժէք ուսուցիչ, և թէ՛ իբրեւ քերթող աստուածային ներչնչումով։

Իմ մտաւոր խնջոյքներէս մէկն ալ այն օրերն էին որ ինձ այցելել կուգային վաղուց արդէն բարեկամ մտաւորականներ, որոնք վերադարձած էին Պոլիս։ Վահան Թէքէեանը, մանկութեան ընկեր զարմիկիս՝ Սիրաքեանին՝ որ ինքն ալ Գերմանիայէն վերադարձած էր. անոր հետ րնկերակցութեամբ կուգար մեզի հետ անցընել մտերիմ, անմոռանալի պահեր։ Շատ սրամիտ, չատ աչխարհիկ էր, մտքով, հոգիով, գրիչով մեծ բանաստեղծ Թէքէեանը։ Գրէթէ միակն էր որ, թէև գերազանցօրէն զարգացած, անստգիւտ տաղանդով օժտուած, տակաւին երիտասարդ, ազգին մէջ չոյուած իբրեւ հազուադէպ մտաւորական, սակայն բնաւ յոխորտացող չէր։ Իր գրագէտի համբաւը չէր ճնշեր վրադ երբ իրեն հետ ըլլայիր. պարզ էր ան, ազնուական պարզութեամբ մը։ Թուրդ ազգագէր մը ըլլալով, հայ լեզուն, գրաբարը պաչտելով հանդերձ, ջերմ հիացող մըն էր ֆրանսական գրականութեան, որով մեր տեսակցութիւնները այլազան կերպով համեմուած կ'ըլլային։ Անսպառ նիւթ ունէինք խօսելու և կը պատահէր որ օրը գիչեր կ'ըլլար առանց որ մենք անդրադառնայինք։

Երբեմն ալ կ'ընդունէի այցելութիւնը Տիրան Զրաքեանին. բոլորովին եզական տիպար մը, տարբեր ամենէն, միշտ նորօրինակ գաղափար մը ունէր։ Այդ

միջոցին կը փափաքէր որ միասին հանդէս մը հրատարակէինք և ամէն անգամ այդ նիւթին չուրջ ծրագիրներ կը չինէր, ժամերով կը խօսէր։ Խեղճ տղան չէր անդրադառնար թէ իր ծրագիրները անիրականալի էին, և թէ՝ ես, հակառակ ամէն բանի, պատրաստուած չէի խմբագրուհի ըլլալու, մէկ օրէն միւսը, թէ՝ չատ լուրջ դեր մրն էր այդ և ժամանակ կ'ուզէր, կարողութիւն, փորձառութիւն, մանաւանդ մաքառելու ուժ ձեռք բերելու համար։ յետոյ կային ընտանեկան առարկութիւնները։ Բիւր խոչնդոտներ վերջապէս։

Տաղանդաւոր մտաւորական մրն էր սակայն Զրաքեան, միսթիֆ հոգի մը։ և ես յաճախ նիւթը փոխելով հարցումներ կ'ընէի իր Ներաւխարհին մասին, որուն հիացած էի։ Այն առեն հմայք մը կը դառնար զինքը մոիկ ընելը։

Իր անկեղծութեամբը համակրանք կը պարտադրէր Տ. Զէօկիւրեան։ չատ ստէպ առիթը չէի ունենար զինքը տեսնելու, բայց լաւ բարեկամներ էինք։ Իրաւ է որ կենցաղագիտութեան օրինակներ չէր կրնար տալ ան, բայց այն պօհիմ չեմ զիտեր ինչը որ կար իր մօտը, իրեն ներելի կ'ընէր աչխարհիկ սովորութիւններու պակասը։ Գլուխ մրն էր հազուադէպ արժէքով։ Ինձ հետ խօսակցութիւնները կը համեմէր միշտ սրամտութիւններով, քիչ մը կծու, բայց ոչ երբեք վիրաւորիչ։ Թերևս, նախազգացումը թէ իր կեանքը կարճատև պիտի ըլլար, պատճառ էր որ երբեմն նեղսիրտ, ցասկոտ դառնար։ Անգամ մը, ինքը պատմեց թէ, հակառակ լաւ վարձատրուած ըլլալուն, հրաժարած էր ուսուցչութենէն աղջկանց վարժարանի մը, որուն խնամակալ սիկիններէն փափաքած էին հակողութեան համար, ամէն անգամ մէկերնին ներկայ ըլլալ իր դասաւանդութիւններուն և իր մերժու-

մէն յետոյ կրկին պնդած էին իրենց որոշումին վրայ։

Զէօկիւրեան զիրենք «տզէտ թաղական» յորջորջելով մեկնած էր։ Արդարև զուարճալի յատկանութիւն մրն էր այդ տիկիններուն կողմէ Զէօկիւրեանին պէս ուսուցիչի մը դասաւանդութիւններուն հակել մտքերնուն անցընելը։

Այն առեններր հրատարակելու վրայ էր ան իր վաւիր, որուն մասին ինձ մէկ երկու անգամ խօսեցաւ։ Հետաքրքիր էի թէ՝ ինչ չահեկան անցքեր դառած էր հայ վանքի մը մէջ, ամբողջ հատոր մը լեցնելու չափ։ Յետոյ, ա՛հաղ այդ գիրքը նուիրական յիշատակը պիտի մնար տարաբաղդ նահատակին։

*
* *

Եաքաճքը։

Մանկամարդ թրքուհիին մասերուն տակ կը թրթռային լարերը ուտին։

Ի՜նչ տրտում, տրտում կ'երգե իր բոյնեն
Ի՜նչ անոյշ անոյշ կը փրչէ սարեն..,

Ամառ էր. պլպուլը այլևս չէր երգեր, բայց հովը կուգար սարերէն. դողն ի դող կուգար անոյշ հովը զգուել հրատապ հոգիս, խաղաղեցնել փոթորկայոյզ ջիղերս։ Ո՞ւրկից, ո՞ր ջուրերուն մէջ հմայքի աղբիւրին, ան թրջած էր իր թեւերը, այդպէս սրսկելու համար ճակտիս կայլակներ քաղցրութեան։

Հոյաբերձ կաղնիներուն, թաւուտ թմբրիներուն ծոցը պահիկ մը օրօրուելէ յետոյ, կուգար կ'անցնէր երջանկութեան մը պէս, աղուոր հովը, ու հեռուն թեթև մր կր փոթփոթէր կապոյտ մուհարեն Մարմարային։ Մենք բարձրն էինք, վերը, չատ վերը, բլրակներ, գիւղեր ոտքերնուս տակ, կը տիրապետէինք

քնանկարին որ հրաշալիք մըն էր։ Անդին թանձր չուքին տակ խիտ խիտ ճիւղերուն, մարմար տաշտին մէջ կը թափէր ջուրը առատահոս. լեռը իր սրտին խորէն, ծարաւած հոգիներուն կը չնորհէր այդ անապակ ջուրը, ինչպէս խռովածներուն կուտար իր խաղաղութիւնը, լեռը վեհափառ, արքայազուն լեռը, արհամարհող քաղքենիներու քաղաքակրթութիւնը։

Սիկառէթիս մուխին հետ պահ մը կը խաղար մտերիմ հովը, բայ մանուշակ երանգներ կուտար աւետ. իբրև թէ երազ մը ըլլար ան, կը ցրուէր իր չունչովը, կ'առնէր կը տանէր ծուէններու։ Վարը պզտիկ էր ամէն բան, ճղճիմ, գիւղերը, ծառաստանները, սպիտակ վիլլաները, ուր յափրացած մեծատուններ կուգային հանգչիլ, ի՞նչ բան է։ Դիմացը, չքնաղագեղ Փրինքիփօն, գիւթիչ կղզին, աղուոր պերճաղիճի մը հանգոյն, հրապուրող իր յաւերժական գեղեցկութիւնով, իր խենթեցնող բոյրերովը յասմիկի, վարդի ու ռեհանի։

Ուղը կը հեծէ։ Նուագարա՞ն թէ եւրեան քնար, որ կը սպառի օրուան հետ։ Արեւելքի կախարդանքներէն մէկն է այդ լարաւոր երաժշտական գործիքը. բամբիւ մըն է ան կարծես, չատ փափուկ, որ կը տառապի ապրելէ ու սիրելէ. փափաքներ կ'ունենայ ծնրադիր մտիկ ընելու անոր ողբերը։

... Աւրայանլար պէնի տաղլարտա պուլսո՛ւն։

(Փնտռողները գիս լեռներուն մէջ թող գան գըտնեն)։

Արդարեւ...։ Բայց լաւագոյն չէ՞ որ չգան։

Ինչո՞ւ հոն էի այդ ժամուն։ Եաքաճըքի այգմայիին այդ վեհապանծ առանձնութիւնէն ի՞նչ կը խնդրէի։ Անէացում թերեւս։

Տագնապներ ունեցած էի, ուժգին տագնապներ. բուռն փոթորիկներուն պէս, երբ երկնապարգեւ անձրեւը չի գար զանոնք հանդարտեցնել։ Երբեք չեմ կրցած արտասուել այդ պահերուն. աչքերս կը ցամքին բոլորովին և ամէն մէկ ջիղս զսպուած արցունք մը կը դառնայ որ հոսիլ չկարենալուն տառապանքի կը վերածուի։

Ցանձնարարուած էր ինձ այդ բարձունքի դարմանումը, այդ վեհափառ բնութեան հետ գլուխ գլխի մենութեան curer։ Ես աղջնակիս հետ, որ ինքն ալ, դպրոցական ամավերջի քննութիւններէն կազդուրուելու պէտք ունէր, բացօթեայ զուարճութիւններու, մաքուր օդի, գացած էինք Եաքաճը։

Կը բնակէինք միակ պանդոկը որ կար հոն։ Ես առհասարակ յետմիջօրէներս կ'անցնէի այգմաճ, նշանաւոր իր նմանը չտեսնուած դիրքով, մինչ աղջիկս, Եսայեան վարժարանի մէկ ուսուցչուհիին հետ, որ մեր տան մտերիմն էր, կ'երթար երկար պտոյտներ բնել. ես պէտք չէր քալէի երկար, հոյակերտ, վիթխարի բունով ծառերուն հովանիին տակ, ինքզինքս կուտայի իմ խոկումներուս։

Այդ պահերուն՝ ժամանակը ինձ համար իրականութենէ զուրկ բմբռնում մը կը դառնար։ Արդէն ի՞նչ կար իրական աչխարհի վրայ։

Կը խորհէի թէ մարդկային ճակատագրին ամենէն սոսկալի կողմը ան էր որ կարելի չէր զայն գուշակել, թէ՛ նպատակը գոյութիւն չունէր և թէ համոզուած էինք որ ոչ մէկ բանի պիտի յանգէինք ու առեղծուածը պիտի մնար միշտ անլուծելի։

Մաքիս առջև կուգար ցաւագին խօսքը Լամրնէի. «Մարդիկ կը հեծեն գերեզմանի մը մէջ զոր իրենք փորած են առանց երբեք կարենալ տեղէն չարժել անոր վրայ ճնշող քարը»։

Կամաց կամաց սա համոզումին կը հասնէի թէ մեր արդի կեանքէն բիւր անգամ յաւադոյն էր նախնական պարզ կեանքը, թէ՝ մենք մեր յառաջդիմութիւն կարծածով աւելի կ'արծարծէինք մեր դժբախտութիւնը և թէ՝ անոնք երանելի էին իրենց միամիտ տգիտութեամբը։

Կը խորհէի, այդ բարձունքէն, Աստուածաշունչի տիպարներուն վրայ, այն վճիտ հոգիներուն՝ որոնց չէր հասած տարակոյսի թևը և որոնք միշտ լոյս մը ունէին զիրենք առաջնորդող, մոգերուն աստղին հանգոյն։

Երբ իրիկնամուտին հետ մանուշակ ստուերներ իջնէին լեռնէն ճամբուն վրայ՝ որ բլուրին կողքէն անցնելով կ'երթար դէպի մօտակայ գիւղերը, երբեմն կ'ուրուագծուէին պզտիկ խմբակներ գիւղացիներու. ջորիի մը վրայ հեծած կին մը լաչակով, գիրկը երախայ մը, փութոցաւոր մարդ մը որ կը քալէր քովէն. հանդարտ, հանդարտ կը յառաջանային անոնք, առանց աճապարելու, լռելեայն, և որովհետև այդ ուղիին ծայրը չէի տեսներ քանի որ ան կէս չրջանը կ'րնէր բլուրին, ինձ կը թուէր թէ այդ խմբակը կ'երթար դէպի Բեթլեհէմ, առանց երբեք յոգնելու, առանց կանգ առնելու։

***

1909-1910-1911 տարիներուն Պոլսոյ մէջ կազմուած կամ վերակազմուած էին բարեգործական, կրթական, վարժարաններու նպաստող Միութիւններ, որոնց չուրջը հաւաքուած էին անդամ-անդամուհիներ շարունակ միջոցներ կ'ստեղծէին հասոյթ հայթայթելու իրենց ձեռնարկը օրէ օր բարգաւաճեցնելու։

Գրեթէ ձմրան բոլոր տեւողութեան, կայլին «ի

նպաստ» հանդէսներ, նուագահանդէսներ, պարահանդէսներ կամ թէյատօներ։ Նոյնիսկ երբեմն ամառն ալ դաշտահանդէս։

Այդ ամէն միութիւններուն մէջ առաջին տեղը կը գրաւէր Միացեալ Ընկերութիւնը. անոր ոչ ոք բան մը կը խնայէր. որովհետև նպատակը ամէնուն սրտին չատ մօտիկ էր, և թէ արդիւնքներ տուած էր իր գործառնութիւններուն մէջ հաստատած վարժարաններով, խնամուած և կանոնաւոր։

Անոր տարեկան պարահանդէսը, դիմակաւոր և անդիմակ, ամենէն փայլունը կ'ըլլար, անմրցելին։ Բարեկենդանի հինգշաբթին կամ չաբաթ տեղի կունենար ան. հայ և նոյնիսկ օտարազգի Պոլսեբնակ ժողովուրդին զբօսասէր և նրբաճաշակ մասը կ'ապասէր անհամբեր այդ երեկոյթին։ Ոչինչ կ'ըլլար հոն գեհենիկ, և դիմակաւորներուն հակող երիտասարդները դիտէին միշտ պատշաճութիւնները յարգել տալ։

Երբեմն կ'երթայի այդ հանդէսներուն։

Արդարև ակնահաճոյ տեսարան մըն էր հայ տիկիններուն վայելչագեղ արդուզարդերը և ճոխ գոհարեղէնները՝ օթեականներուն մէջ ցուցադրուած. իսկ աւելի հաճելի էր դիմակաւորներուն զուարթութիւնն ու սրամտութիւնը, թէև չատ առատահոս չէր այս վերջին յատկութիւնը։

Նախարար, ծերակուտական, հայ երեսփոխան, առհասարակ հոն կ'ըլլային ինչպէս նաև ծանօթ առևտրականներ, ընտրանի բոսուածը վերջապէս։

Զարմանալին ան էր որ այդ բոլոր կարկառուն անձերուն մէջ միայն Գրիգոր Զօհրապն էր որ միշտ չրջապատուած կ'ըլլար սրահին մէջ կամ թատերասեմին վրայ. ամէն քանի մէջ ինքնայատուկ, պարահանդէսին մէջ ալ այնպէս էր. սիրուն դիմակաւոր

կիներուն այնքան համով սրամտութիւններ կ'ընէր, այնքան փաղաքչող ու աղի միանգամայն. քաչքչուքներ՝ որ քիչ մը լեզուին վատահող ամէն կին անոր անպատճառ կատակ մը ընելու փորձութեան չէր դիմանար: Այն առեններըր հայ կիներուն մէջ մտացի խօսակցութիւն ունեցողները չէին վխտար, և Զօհրապ մասնաւոր հիացում մը ունէր, (երբեմն ալ քիչ մը յանդուգն) այդ յատկութիւնը յայտ բերողներուն: Իսկ օթեակներուն մէջ կը պատահէր որ ձանձրացողներ ալ ըլլային, դիտելով հանդերձ ժողովուրդին զուարճանալը, վարը սրահին մէջ, երբ այլևս արդուզարդ ցուցադրելու վայելքը սպառէր:

Ամէն նուագահանդէսներէն, ընդունելութիւններէն որոնց կը հրաւիրէր զիս քոյրս, միայն մէկ հատը անմոռանալի մնացած է մտքիս մէջ, ընդհանուրէն չատ տարբեր և ոչ մատչելի ամէնուն:

...Րամազանը վերջացած էր և արդէն Պայրամը աւետող թնդանօթները դոռացած էին: Առաւօտուն Սուլթանը պիտի ընդունէր բոլոր պետական պաշտօնէութիւնը, սկսելով նախարարներէն, մինչև նախարարութեանց քարտուղարները: Անոնք ամէնքը պիտի երթային Տօլմա-Պահճէի պալատը և կրօնական տօնը շնորհաւորէին վեհապետին:

Այդ արարողութեան մասնաւոր հրաւէր կ'ըլլար դեսպաններուն, անոնց ընտանիքին, և նախարարներու ընտանիքներուն՝ երբ քրիստոնեայ ըլլային: Նոյն միջոցին Նորատունկեան Արտաքին Գործոց նախարար էր, Տաքսո Ֆէրիտ փաշայի դահլիճին մէջ:

Մասնաւոր բարձր ամպիոնի նման տեղ մը նշանակուած էր հրաւիրեալներուն, ուրկից կարելի էր ամբողջ հանդէսը դիտել. տեսակ մը ընդարձակ թատրոնի օթեակ էր ան, թաւիշով եղերուած: Քոյրս չա-

փաղանց պնդեց և ընկերացայ իրեն. հազուագէպ երեւոյթ մըն էր այդ ընդունելութիւնը:

Արդարև Հազար եւ Մէկ Գիշերներու մէկ տեսարանն էր կարծես. մարմարէ սանդուխը ուրկից նախ վար իջանք՝ յետոյ միւս կողմէն վեր ելլելու համար, ինքնին հրաշալիք մըն էր: Լայն էր այդ սանդուխը, ցած աստիճաններով, երկու կողմէն մարմարէ բազրիքներ, ամբողջովին ժանեակներու պէս նրբօրէն քանդակագործուած, կարծես դիւրաբեկ տերեւներ, ծաղիկներ ու այդ սպիտակութեան խառնուած թարմ նուրբ ձարխտեր: Իջած պահուդ այն տպաւորութիւնը կ'ունենայիր թէ ուղղակի ծովուն մէջ կ'իջնես. ճարտարապետութեան չնաշխարհիկ մէկ արտադրութիւնը:

Դեսպան, դեսպանուհի իրենց տեղերը գրաւած էին. մենք ալ մեզի յատկացուած աթոռներուն վրայ նստանք. ես նախ քիչ մը նեղուեցայ, այդ մթնոլորտը նոր էր ինձ համար: Չէի դիտեր թէ ո՞ւր նայիմ:

— վա՛ր նայէ, ըսաւ քոյրս:

Երբեք այդքան վեհաշուք սրահ, այդքան բարձր ձեղուն, այդպիսի նրբանուրբ մարմար զարդեր չէի տեսած. զարմանք կ'ազդէր այդ ձեղունը առանց գրմբէթի այդպէս կեցած, կարծես երեք չորս յարկի բարձրութիւն ունէր:

Գեհինը մարմար էր, հրաշալի արեւելեան գորգերով: մէկ մէթրնոց կարմիր գորգ մը չորս բոլորէն ճամբայ կը գծէր: Լոյսը այնպէս կ'ողողէր այդ սրահը որ կարծես արևը իրեն համար ստեղծուած ըլլար. ամէն բան սպիտակ, լուսափայլ. պատուհաններէն անդին կապոյտ ծովը: Ի՞նչպէս կառուցուած էր այդ պալատը, արդեօք փերիներ՞ը չինած էին: (1)

(1) Կ. Պոլեան ճարտարապետն է շինած:

Ճակատը գահ մը, համակ ոսկեզօծ։ Երկու կողմը թիկնաթոռներ՝ կարմիր թաւիշէ. գահին ձախ կողմը համազգեստով պալատական մը, ոսկիէ ափսէ մը ձեռքը, մէջը ոսկեթել ծոպ մը։ Այդ ծոպը պէտք են եղեր համբուրել բոլոր չնորհաւորի եկող պաշտօնեաները, փոխանակ Սուլթանին քղանցքը համբուրելու։

Փրօֆէսէօր Լանկէն իր նուագախումբով 70 հոգի մեր աչ կողմը զետեղուած էր. չչուկներու պէս կը խօսակցէին։ Ցանկարծ ազատութեան քայլերգը, ամէն մարդ ոտքի, առաջնորդուած աւազանիէն ու արաբողապետէն՝ եկաւ վեհապետը։

Գիրուկ, տձև, կքած ինքն իր վրայ, սպիտակ-խառն մօրուքով, ոսկեհուռ համազգեստով որ վրայէն կը թափէր կարծես։ Ծառաջացաւ կամաց կամաց և բազմեցաւ գահուն վրայ. քովը Մեծ Եպարքոսը, անոր քովը Սրա. Գործոց նախարար Նորատունկեանը; յետոյ Ներքին Գործոց նախարարը, և այսպէս ամէն նախարար, ամէնքը ճոխ համազգեստով։ Գահուն ետեւը, ոտքի վրայ՝ պարզ զինուորականի համազգեստով Մահմուտ Շեվքէթ փաշան, ան որ Սելանիկի բանակով Պոլիս մտած և Համիտը գահընկէց ըրած էր։

Սկսաւ կարգը չնորհաւորութիւններուն։ Ետեւէ ետեւ կուգային աչ կողմէն, միչտ կարմիր գորգին վրայէն, կը համբուրէին ափսէին մէջի ծոպը և միւս կողմէն կ'անցնէին կ'երթային։ Ամէնքն ալ թուր կը կրէին։

Ցանկարծ, իրարանցում մը մուտքի դրան առջև, զոր մենք չէինք կրնար տեսնել։ Փրօֆէսէօր Լանկէն բան մը մռլտաց և զմայլելի ներդաշնակութեամբ նուագախումբը սկսաւ Վեռաի աշխարհահռչակ օփերայէն, Այտայի ազօթքը. «Ռա՜տամէս... Ռատամէս...»։ Ճիշդ սրահին մէջտեղէն կը յառաջանար Շեյխ-իւլ-Իսլամը,

(կրօնապետ) կանաչ յորդածալ վերարկուով, գլուխը ճերմակ փաթթոց, մէջտեղէն լայն ոսկի ժապաւէն մը, ետև գացած և մինչեւ կռնակէն վար իյած, ծայրը ծոպերով. մէկ քանի քայլ ետեւէն ուրիչ մեծ կրօնաւորներ ալ վերարկուով, բայց իրենց գլուխներուն վրայ միչտ միևնոյն ոսկի ժապաւէնը։

Կարծես երաժչտութեան խաղերուն յարմարցնելով քայլերը, մեծ կրօնապետը ծանր ծանր մօտեցաւ գահուն. Սուլթանը ոտքի ելաւ ու երկար ողջագուրուեցան. յետոյ մէկ քանի քայլ ետ եկաւ կրօնապետը և մինչ ամէնքը, նոյնիսկ վեհապետը, ոտքի էին, ձեռքերը բացած ազօթք մը ըրաւ։ Նուագախումբը լռած էր։ Վեհապետը, նախարարները բազկատարած կ'աղօթէին։

Վերջէն հարցուցի Նորատունկեանին թէ ի՞նչ աղօթք ըրած էր այդ պահուն, այդտեղ։

— Հայր մեր, բսաւ ժպտելով հետաքրքրութեանս։

Թուրը կրօնապետը նոյն չքով մեկնեցաւ։ Ետոյ եկաւ Ցուցաց Մեծապատիւը, ոսկեհուռ եմիփորոնով, քանի մը կրօնականներ հետը, կարճ ուղերձ մը կարդաց ու ետ քաչուեցաւ։ Ետեւէն՝ Հայոց Պատրիարքը, վեղարով ու եպիսկոպոսական խաչը կուրծքին, մէկ երկու եպիսկոպոսներու ընկերակցութեամբ. ան ալ ուղերձ մը կարդաց։ Վերջէն եկան Հրէից խախամպետը և Հայ Հռոմէականներու պատրիարքը։ Ջեմ գիտեր թէ կէս գուն արքան ի՞նչ հասկցաւ այդ ուղերձներէն։

Անկից վերջը Սուլթանը արարողապետին առաջնորդութեամբ մեկնեցաւ, նախարարներն ալ ետեւէն։ Նուագախումբը կրկին ազատութեան քայլերգը նուագեց։

Ելքի դրանը մօտ մեր կեցած հիւրանոցին դրուած

էր շքասեղան մը շաքարեղեններու Թրքական թէ եւրոպական. համազգեստով երկու խափշիկներ սառնանուշ կը լեցնէին բիւրեղ բաժակներու մէջ, փափաքողին։

Օրը հինգշաբթի ըլլալուն, Ղալաթիոյ Ամենափրկիչ եկեղեցիին ուխտի օրը, քոյրս առաջարկեց ինձ երթալ մեր ուխտը ընել հոն, քանի այնքան մօտն էինք։ Մերժեցի։

Անմիջապէս յետոյ «Թատամէս»ի հրաշալուր հեթանոս աղօթքէն, ասիական պալատի մը ոսկի ու մարմար աներեւակայելի շքեղութենէն դժուար պիտի ըլլար ինձ իսկոյն վերադառնել իմ քրիստոնեայ խոնարհ հոգիս ծնրադիր բոկոտն առաքեալի մը պատկերին առջեւ։

* * *

Երբեմն առանձնութեան գիշերներուս մէջ, երբ առ խարխափ ապրիմ ձանձրոյթէն ծնած տեսիլքներուս հետ, աչքիս առջեւ կուգան ուրուագծուիլ իրական, բայց արդէն դեղնած պատկերներ անցեալէն։

Ես, անցելասոյզ մը, գորովով կը խորհիմ անոնց վրայ. բայց շատ անգամ ալ, չեմ ուզեր որ անոնք շատ կանոնաւոր շղթայում մը ունենան. մանաւանդ հաճոյք ալ չէ ինձ զանոնք պատմել անտարբեր ականջներու։

Իմ նուիրական նշխարհներս են անոնք, սրբատուփի մը մէջ պահուած, եւ թերեւս ա՛լ աւելի պաշտելի կ'ըլլան ինձ երբ մոլորիմ անոնց մէջ իբրեւ թէ կազմուած ըլլային ամպի մը պատառիկներէ, «իրական եւ միանգամայն պատրանքներէ ծնած»։

Ինձ կը թուի թէ այն յիշատակները՝ զորոնք պայծառօրէն կը տեսնենք, շատ կը նմանին շիրիմներու վրայի արձաններուն։

Կը պատահի որ փափաքիմ պատմել այնպէս ինչպէս միտքս կուգան անոնք, այն անցած օրերը, մերթ թէեւ օճառածին պղպջակներու պէս, որոնց մէջ սակայն կը կազմուէին անցքեր ու դէմքեր ու տակաւ կը փարատին առանձնութեան ծոցը։

«Անցած օրերու անիւներուն բզիկ բզիկ կառչած կը մնան բոլոր մեր սիրած բաներուն ծուէնները. ի՞նչ օգուտ ժողվելու ջանքեր ընել։ Փոսերու եզերքը կը տեսնենք մերթ դէմքեր, ծածկուած սուգի քողերով, եւ ուրիշներ՝ որոնք կը թուին քնանալ, պարելէ յոգնած թերեւս»։ Պարե՞լէ թէ ապրելէ։

...Ապրելէ յոգնած...։ Քիչ մը կքած, չոր տերեւներու խշրտոցին մէջէն կը յառաջանար ան դէպ ինձ. ցանցառ չէկ տերեւներով ճիւղերուն ետեւէն կը ճառագայթէր Ոսկեղջիւրի կախարդական մայրամուտը, ծիրանի ու բոսոր. Փրթի-Շանի պարտէզին այդ պահը կը սիրէի ես աշնան իրիկունները, մանաւանդ այն անկիւնը՝ ուրկից կը տեսնուէր ջուրին գօտին, երանգ երանգ։

Մտախոհ, հովանոցիս ծայրով տակն ու վրայ կ'ընեմ ինկած արիւնագոյն տերեւները. ի՞նչ փնտռելով անոնց մէջ, չեմ գիտեր։ Անուշադիր մօտեցող քայլերուն, ենթադրելով որ ինձ նման անգործ երազող մըն է որ հոն կը շրջագայի։ Սակայն հետզհետէ կը մօտենայ ան։ Գլուխս վեր կ'առնեմ. ճիշդ դէմս կանգ կ'առնէ։ Ծերունի մը... Ճիգ կ'ընեմ ճանչնալու... Մեր նայուածքները իրարու կը հանդիպին։

Փայլակի մը պէս տարիներու այլազան շրջանակ մը կուգայ կ'անցնի մեր դէմէն. անցեալ մը յարութիւն կ'առնէ... Ձեռքերս կ'երկարեմ. կը ժպտի ծերունին, միշտ անխօս, ու ձեռքերս կը սեղմէ յուզումով. շրթունքները կը դողդղան։ Երկարօրէն մեր աչքերը

կը խօսին. իմիններս վարագուրուած են արցունքնե-
րով։

Միշտ բռնած ձեռքէս ան կ'առաջնորդէ քայլերս
դէպի բլրին վրայ նայող մենաւոր նստարանը և ան-
հունապէս դուրգուրոտ երկար նայուածքով մը կը
պարուրէ զիս։

Մեր երկուքին ալ հոգիները հոն չեն այն պա-
հուն, այլ՝ հեռուն, Մարմարայի ալիքներուն վրայ ե-
կնցած թերակղզին, իր սլացիկ նոճիներով, այն նո-
ճիներով՝ որոնք կարծես գիշերը աստղերուն կը հր-
պին։ Ու ճերմակ փարոսով Ֆանարաքին, որուն աւա-
զուտ ափերուն վրայ առաւօտները մատաղատի աղջկան
կը սպասէր, առանց ինքզինքին խոստովանելու այդ
արարքը, վայելչագեղ հասուն երիտասարդ մը, թո-
քերը կազդուրելու եկած հոն և որ իր փոթորկոտ հո-
գին կը զովացնէր անմեղունակ էակին նոր ծլող գո-
րովովը։

Դա՞ն էր այդ վերատեսութիւնը թէ քաղցր.
հնար չեղաւ ինձ քնորոշել։ Մէկ կողմէն անհետացած
թանկագին բանի մը անուշութիւնը, միւս կողմէն՝
տարիներու անգութ աւերը, քայքայումը կենսունակ
կերպարանքին վրայ աքսորականին, Մ. Զերազին։

Պոլսոյ խանդավառ հայ երիտասարդութիւնը օրեր,
շաբաթներ, նմանը չտեսնուած ոգեւորութեամբ պատ-
րաստութիւն տեսած էր ընդունելու համար մեծ յեղա-
փոխականը, անոր՝ որ կանուխէն նուիրած էր իր կեան-
քը Հայութեան սուրբ գաթին, ան՝ որ ապրած էր
անձկութեան, նեղութեան, սրտմաշուքի զրկանքի տա-
րիներ, միշտ մաքուր, միշտ անյաղթանդիր, իր նուի-
րումին մէջ գտնելով անունդը իր գոհաբերութեան։
Իր երիտասարդութիւնը առանց վայելքի անցած էր.
լռեցուցած էր սրտին բաբախումները, մի միայն իր

իտէալին տալու համար ինքզինքը։ Շոգենաւեր մասնա-
ւոր ճամբայ ելած էին լեցուած երիտասարդութեամբ։

Ամենէն աչքառուն, ամենէն փառաւորը և
զարդարունը այդ ընդ առաջ գացող շոգենա-
ւերուն և ամենէն խանդավառը բազմութեան
մեծ ուղեւորին հայրենակից Ակնցիներուն էր,
որոնք կարծես մասնաւոր երկնային հուրով
մը հրդեհուած էին։ Երջանկութիւն, ուրախու-
թիւն կ'արտացոլային ամէն աչքերէ, երիտասարդները
կը խայտային, և անոնցմէ ամենէն խանդավառներէն
երկուքը Հնչակեան պետ մը, և պատանութենէ նոր
մտած երիտասարդութեան Հրանտ Թորոսեան արտա-
սանեցին ճառեր, համակ ոգեւորութիւն, համակ ազ-
գասիրութիւն, ուր անձնազոհ գործիչը փառաբան-
ուած էր կուռքի մը հանգոյն։

Երաժշտութեամբ, դափնիներով, ծաղիկներով,
սպիտակ հագուած աղջիկներու խումբեր, երգ իբե-
րան, ամէնքը, ամէնքը կուրծքերնուն վրայ կրելով
խորհրդաւոր նշանակը, զարդասեղի ձեւով, կարմիր
խորքի վրայ ոսկեղէն տառերով՝ Միացա Ձերազ։ Գա-
ցած էին ընդունելու զինքը ծովուն ծփուն ալիքնե-
րուն վրայէն, նուագներով, ծափերով հուրրա՛ներով,
իբրև թագաւոր մը։ Ինչպէս վ. Հիւկոյի Մազէբպան։
Սակայն ան չէր չլացած այդ ցոյցերէն, հանդէսներէն,
նոյնիսկ հոգնած էր անոնցմէ. թերևս անոր համար որ
երբ երջանկութիւնը ուժմեայ գալու, գուցաւած կուգայ։

Ու ծերունին ծանր ծանր կը խօսէր ինձ։ Այդ ի-
րիկնամուտին, այդ չոր տերեւներու անկիւնը. պար-
բերութիւնները, կարծես դժուար կը հասէին իր չըր-
թունքներէն, ինչպէս նուիրական աղբիւրի մը ջուրը
որ կաթիլ կաթիլ կ'իջնէ պարիկներու ոսկի սափոր-
ներուն մէջ։

Վերադարձէն իվեր առաջին անգամ զիրար կը տեսնէինք։ Ես հարցում չէի րներ իրեն, ոչ ալ ինքը ինձ. երկուքնուս միջև կեանք մը կար, մէկ մէկու անծանօթ։ Նորածիլ մատղաշ էակի մը տեղ՝ որ դեռ չէր մտած իսկ զգացումներու աշխարհին մէջ, կին մը կար իր դէմ, ապրած տառապած, թերևս յուսավրէպ ու այդ պատճառով իսկ քիչ մը սկեպտիկ, առերեսոյթ։ Իսկ ծերունին, ալեծաղիկ գլուխր վերջալոյսին ցոլքերուն տակ ա՛լ աւելի պատկառելի, իբրև թէ լուսապակով մը չրջանակուած, միթէ նո՞յնն էր։ Ան որ Միւսէի տաղերր կր քերէր ու նոճիներու չուքին տակ կ՚ոգեկոչէր Լամարթինն ու Փիւլին, զմայլումէն դողդողացող աղջնակին պատմելով անոնց սիրոյն պատմութիւնը, իրականութեան մէջ։ Մեր երկու կեանքերը երկու չատ տարբեր ուղղութիւններով ընթացած էին, և հիմա անհունօրէն պզտիկ, դիւրաբեկ թել մըն էր որ կը զօդէր զանոնք իրարու. կայծ մը միայն անցեալին մչուշին մէջէն։

Գոգցես որոնելով բառերը ան խօսեցաւ պահ մը. յետոյ լռութիւն. չչնկոցր չոր տերեւներուն անցորդներու քայլերուն տակ ու երեկոն որ կը նուաղէր ու հովիտը որ սառեցներով կը լեցուէր։

Ինձ թուեցաւ թէ այլևս բան մը չունէինք րսելու. պարպուած էին կարծես մեր սրտերր, պարպութիւնը՝ զոր կը թողու սիրելի կորսուած առարկայ մը։

Ոտքի ելայ. մութը կոխելու վրայ էր. «Զաւակներս ինձ կը սպասեն», առարկեցի ժպտելով։

Այդ «զաւակ» բառր իր ճակտին խոնչչենքի քողը թանձրացուց և դէմքին վրայ ուրուագծուած թախծոտ ժպիտին մէջ մորմոքի աչխարհ մը նշմարել կարծեցի։

Իր երիտասարդութիւնը չէր ունեցած վայելք։ Ծերութիւնն ալ չունէր նեցուկ, չունէր նաև իր յոգնածեկ գլուխր հանգչեցնելու զորվիներ։

Կրկին բռնեց ձեռքս և տառապանքի մէջ բիւրեղացած սրտի մր ամբողջ քաղցրութեամբր րսաւ. «Իմ փոթորկայոյզ, անձկութեամբ լեցուն կեանքիս մէջ, երբեք չմոռցայ և մինչև մահս ալ պիտի չմոռնամ ո՛չ Ֆանարաքիի աւազուտ ծովափր ոչ ալ ծածան մազերով, հրավառ հոդիով դեռափթիթ աղջիկը»։

Ծիչատակներու սրբալայրէն ներս երկիւղածութեամբ պէտք է մտնել։

*
* *

1912։ Մեր կեանքը իր բնականոն վիճակը վերստացած էր, զաւակներս կրկին վարժարան, ամէն սովորութիւնները իրենց միօրինակ հաստիկները կը գլորէին ինչպէս համրիչի մր հաստիկները. միչտ նոյնը և անվերջանալի։

Գիշերները, անդորր սենեակիս մէջ, երկար կ՚աչխատէի։ Վայելքի ժամերս էին անոնք, ուր կարծես աներեւոյթ զօրութեան մր չունչին տակ կր գրէի, մանաւանդ ոտանաւորներ, այդ վաղազրաւ պահերը մտաւոր երանութեան վայրկեաններս եղած են, աօրերայ զբաղումներէս դուրս, մոռցած ամէն պարտադրիչ հոգ։ Խաղաղ, աղուոր օրեր էին անոնք, զորս յետոյ չատ պիտի փնտռէինք։

Սակայն այդ միջոցին Պոլսոյ խաղաղութիւնը կարծես աներեւոյթ ձեռքեր խանգարելու ջանքեր կ՚ընէին։ Ժողովուրդին մտայնութիւնը նոյնր չէր, ինչ որ եղած էր Աահմանադրութենէն յետոյ, մէկ երկու տարի։ Դժգոհութիւններ ծայր տուած էին. կառավարութիւնը վարկաբեկելու ջանքեր, տրտունջներ

ներքին թէ արտաքին քաղաքականութեան դէմ։ Վերջապէս, խուլ խլրտում մը, որ բարեգուշակ բան մը չէր։

Նորատունկեան մինչ Արտաքին Գործոց նախարար էր։ Ընդհանրապէս մտախոհ էր ան. այդ պաշտօնը անհունօրէն պատասխանատու էր։ Պալքաններուն հետ ծանր անհասկացողութիւններ կային։

Երեսփոխանական ժողովին մէջ հայ երեսփոխաններ, մանաւանդ Գրիգոր Զոհրապ, քրիստոնեաներու զինուորագրութեան առաջարկը բերած էին, ենթադրելով թէ այդ հաւասարութեան միջոց մը պիտի ըլլայ Թուրքերուն հետ և մանաւանդ կարծելով թէ այդպէսով Թուրք բանակին մէջ քաղաքակրթութիւն մտցնել կարելի կ'ըլլայ։ Սակայն հայ համայնքին մէջ շատեր չէին փափաքեր որ իրականանայ այդ ծրագիրը. տեսակ մը սոսկում իսկ կ'ազդէր իրենց՝ մտածելը թէ իրենց զաւակները Թուրք զինուորին հետ կողք կողքի պիտի կռուէին։ Թերեւս այդպէս խորհողներուն հոգիին խորը մնացած էին տակաւին Ենիչէրիներու ատենէն հնաւանդ գաղափարներ։

Հակառակ ամէն բանի ընդունուեցաւ առաջարկը։ Գրեթէ ամէն տան մէջ այդ նիւթին շուրջը կը վիճաբանէին։

Հորիզոնը հետզհետէ կը մթագնէր. մթնոլորտը ապառնագին էր, և հովը հեռուէն կարծես կ'արձագանգէր թնդանօթի գոռումներ։

Պոլսոյ Թուրք ամբոխը ցոյցեր կը կազմակերպէր, պահանջելով պատերազմ. հարիւրաւոր բերաններ, Թերեւս առանց գիտակցութեան, հարպ (պատերազմ) պոռալով կը շրջէին Ստամպօլի և Ղալաթիոյ փողոցները։ «Ամօթալի խաղաղութիւն չենք ուզեր» կը գոչէին։ Ապահովաբար խաղաղութեան ամօթալին ո՛րն

է չգիտցող խեղճ մարդիկ էին անոնք։ Զօրակոչի ապառնալիքը կախուած էր երիտասարդութեան գլխուն վերև. վայրկեանէ վայրկեան կը սպասուէր անոր։

Այդ միջոցին, օր մը, ընկերացած էի ամուսինիս իր գործատեղին երթալու։ Ինծի թուեցաւ թէ մասնաւորապէս ճնշող էր այդ օրը ամէն ինչ։

Հայերը շատ մտախոհ էին, Թուրքերը ինքնավստահ ու խրոխտ առհասարակ։

Կէս օրին, գործատեղին ներսի սենեակը ճաշելու վրայ էինք, երբ ամուսինիս եղբօրորդւոյն ընկերներէն քանի մը երիտասարդներ գունատած, հե ի հև ներս մտան։ Գուշակեցի վայրկենապէս պատահածը. պատերազմ հռչակուած էր, զօրակոչ, և իրենք, հայ տղաքներ, զինուորցու. ի՞նչ պիտի ընէին։

Այն ատեն, այդ տղաքը, բոլորովին անհաշտ ու անվարժ զինուոր երթալու գաղափարին, միւս կողմէն Թուրք բանակին մասին շրջած անիրաւութիւններու, խստութիւններու նկարագրութենէն ահաբեկած, սարսափով համակուած, մէկ յոյս միայն ունէին, այն է՝ դրամով, այսինքն պէտէլ (փրկագին) վճարելով ազատ մնալ զինուորութենէ։ Բայց ոչ ոք գիտէր թէ նոր օրէնքը պիտի թոյլատրէ՞ր այդ դրութիւնը, թէև Թուրք գրեթէ բոլոր բարեկեցիկ երիտասարդներն ալ փափաքող էին ատոր, ինչպէս եղած էր մինչև այն ատեն, բայց անոնք Թուրք էին։

Տեղեկացած էինք թէ այդ օրը Նախարարներու Խորհուրդը պիտի զբաղէր այդ հարցով, բայց արդէն կէսօրը անցած էր և լուր չկար. Հետեւեալ օրը պարտ էին ներկայանալ իբրև զինուոր, և ամէն գինով այդ իրիկունը պէտք էր տեղեկանալ և պատրաստել փրկագինը։

Այդ խեղճ երիտասարդները կ'ենթադրէին թէ ես լաւատեղեակ էի, որովհետեւ քեռայրս, Նորատուն-կեան, Նախարարներու Խորհուրդին մէջն էր։

Սրտիս խորէն մեղքցայ այդ տղաքը և յանձն առի իրենցմէ մէկուն հետ երթալ քրոջս տունը, Բերա, և տոյդ լուրեր առնել։

Օրը իրիկուն ըլլալու վրայ էր և Նախարարներու Խորհուրդը չէր վերջացած դեռ։ Կ'ենթադրուէր թէ տակաւին չատ երկար պիտի տեւէր նիստը, նկատի ունենալով երկրին ծանրակչիռ կացութիւնը։ Ցոյս սիրով ընդունեց ինձ ընկերացող երիտասարդը և յանձնարարեց հետեւեալ առաւօտուն կանուխ կրկին գալ իրենց տունը և իմանալ Խորհուրդին որոշումը։

Սրտմաշուք ժամեր էին առոնք։ Անընդհատ կուգային, կ'երթային քրոջս տունը, լուր կ'ուզէին։ Նախարարներու Խորհուրդը կը չարունակէր. արդէն կէս գիշերին մօտ էր։ Անդադար կը հեռախօսէին։ Հեռախօսին գլուխը նստած էր Սէյֆէտտին պէյ (վերջէն Պրիւսէլի դեսպան)։ Երկու երեք անգամ վրայէ վրայ խօսեցան, պնդումներով. Սէյֆէտտին պէյ, յօնքերը պռստած, սրտնեղած, ընկալուչը վար դրաւ։

— Ի՞նչ կայ, հարցուցինք անձկութեամբ։

Ներքին Գործոց նախարարին կողմէն կը հարցնէին թէ արդեօք նախարարին Զամլըճայի այգիէ մը նուէր եկած մեծ կողովով խաղողը սխալմամբ Նորատունկեանին տո՞ւնը եկած էր։ Երեք անգամ այս հարցումը ըրած էին, և Սէյֆէտտին պէյ, որ ճշմարիտ հայրենասէր մըն էր, չէր կրնար զայրոյթը զսպել։ Խաղողի կողովի փնտռո՜ւք տիպողաբար, երբ երկիրը ճգնաժամային կացութեան մէջ էր, բանակը դեռ անպատրաստ և պատերազմի հոչակո՜ւմ։

Կէս գիշերը անցած եկաւ Նորատունկեան։ Արդարև պատերազմ հռչակուած էր և քրիստոնեաներէն պահել պիտի առնուէր։ Հետեւեալ առաւօտ չատ կանուխ եկան մեր տղաքը, իւրաքանչիւրը ծոցը դրած փրկագինը։

Այտանքով մեկնումէն յետոյ այդ երիտասարդներուն, ես երկարօրէն խորհեցայ այն միւս տղոց վրայ՝ որոնք պիտի չկարողանային փրկագինը հայթայթել։

*
* *

Թուրք ժողովուրդին մէջ անձկութիւն մը ծայր տուած էր, թէև պատերազմ ինք պահանջած։ Ընդհներ կային թէ կառավարութեան մէջ անհամակցողութիւնները հետզհետէ կ'ընդլայնէին։

Աւտր մէկ ապացոյցն ալ սա էր որ քեռայրս՝ դժգոհ իրաց կացութենէն՝ չարունակ նախարարութենէ հրաժարելու խօսք կ'ընէր, հակառակ բարեկամներու խնդրանքներուն։ Ու վերջապէս այդ մտադրութիւնը ի գործ դրաւ և իրիկուն մը եկաւ տուն, ուր կը գտնուէի այն պահուն. մեծ չունչ մը առած պէս ծանոյց թէ՝ իր որոշումը գործադրած էր։

Սակայն, հետեւեալ առաւօտուն երբ ճաշասրահ կ'իջնէինք քրոջս հետ, սենեակի հագուստով, սանդուխին վրայ քոյրս յանկարծ քաշեց թևէս ու գարձանք դէպի ետ. վարի սանդուխէն վեր կը բարձրանար, փառաւոր ճերմակ մօրուքով ծերունի մը, պատկառելի կերպարանքով. քոյրս դող եկած էր, ես բան մը չէի հասկնար.

— Մեծ Եպարքոսն է, ըսաւ, Քեամիլ փաշան։

Եկած էր համոզելու Նորատունկեանը որ հրաժարականը ետ առնէ, խոստանալով անոր՝ հարթել անհամաձայնութիւնները։ Ու մնասին մեկնեցան։

Գահ մը մտքերու հանդարտութիւն։ Ամէն մարդ իր գործովը կ'զբաղէր և յաղթական ելլելու ապահովութիւն մը կը տիրապետէր կարծես։

Երկար չտեւեց այդ. ռազմաճակատէն եկած լուրերը սրտապնդիչ ըլլալէ հեռու էին։ Անդրմրոնելի յաջողութիւններ կ'ունենար թշնամի բանակը։

Պոլսոյ՝ մանաւանդ քրիստոնեայ՝ բնակչութենէն վախկոտները կ'սկսէին հեռանալ։ Օր չէր անցներ որ ծանօթ մը չգար մեր տունը խուրհուրդ հարցնելու թէ՝ պէ՞տք էր, խորեհութի՞ւն էր մոռնալ մայրաքաղաքը։

Զուարճալի էր այդ. խեղճ մարդիկը կ'ենթադրէին թէ՝ որովհետեւ քեռայրս Արտաքին Գործոց նախարար էր, ես պէտք էր քաջ գիտնայի պատահելիքը, մինչ նախարարը ինքն ալ չէր գիտեր։

Գատը-Գիւղի Հայերուն համար՝ մեր հոն անտարբեր մնալը, վատահ չըլլալու դրաւական մը կը նկատուէր։

Սակայն Թուրքերն ալ երկիւղէ զերծ չէին։ Դրացիներ ունէի Թուրք գինուորական հանգստի կոչուած սպայ մը և կինն ու զաւակները. օտարատեաց, գոռոզ կին մը որ հազիւ բարեւ կուտար մեզի, արհամարհոտ դէպի ինչ որ իսլամ չէ. և այդ կինը իրեն և ինձ ծանօթ տիկնոջ մը միջոցով հարցնել տուաւ ինձ թէ՝ երբ պուլկար բանակը Պոլիս մտնէ, պիտի ուզե՞մ գիրենք մեր տունը ընդունիլ և ապաստան տալ իրենց. իրրեւ քրիստոնեայի տուն ապահով կը նկատէր մեր բնակարանը։ Բաւական զարմացայ, բայց իսկոյն պատասխանեցի թէ կ'ընդունինք։ Ուրիմն գործը մինչեւ հո՞ն եկած էր։

Չեմ գիտեր թէ հակառակ պարագային Թուրք տիկինը պիտի ընդունէ՞ր զիս։

Ատեն մը եղաւ որ Հայերը կատարելապէս համոզուած էին թէ Պոլսոյ վրայ յառաջացող պուլկար բանակին հրամանատարն էր Անդրանիկ, և չէին բմբռներ թէ ինչո՞ւ կարգ մը Հայեր մայրաքաղաքը ձգելով կը մեկնէին, քանի որ ազգակից մըն էր եկողը։ Այսպէս իրարու ներհակ երկիւղներով տոգորուած, առ խարխափ, ապրեցանք օրեր, շաբաթներ, ամիսներ։

Մօտաւորապէս տարի մը տեւեց այդ ձախորդ պատերազմը. որու միջոցին աչխարհի ամէնէն արտասուոց լուրերը չըլցեցան ժողովուրդին մէջ, առասպելներ՝ որոնք սակայն երբեք չէին հերքուեր լաւատեղեակ կեդրոններէն, և վերջապէս կնքուեցաւ հաշտութիւնը։

Շրթնէ շուրթ, գաղտագողի, Հայեր զմայլումի բացականչութիւններ ունէին դէպի Անդրանիկին հերոսութիւնները. արիութեան, անվեհերութեան, անձնուրացութեան խորհրդանշանն էր այդ անունը։

Շատ դժգոհ էր Թուրք ժողովուրդը. չէին գիտեր ի՞նչ բանի վերագրել այդ ջախջախիչ պարտութիւնը։ Թուրքը ինքզինքը անյաղթելի նկատած էր և պատահածին մէջ դաւադրութիւն մը կ'ենթադրուէր։ Ի՞նչ դաւադրութիւն։

Գաղտնի՛ք։

***

Սպառնագին բան մը կար մթնոլորտին մէջ։ Երիտասարդ Թուրքերը խուլ զայրոյթ մը ունէին։ Որո՞ւ դէմ. ապահովաբար կառավարութեան։

Ակից անկից անախորժ քննադատութիւններ նախարարներու հասցէին։ Վերջապէս խլրտում մը որ կարծես կը նմանէր փոթորիկի մը պայթումէն առաջ օդին հանդարտութեան մէջ հեռուէն լսուած անորոշ որոտումներու ձայնին։

Առանց կասկածելու թէ ա՛րդիւնի եղերերգական անցքերու ներկայ պիտի ըլլամ, քրոջս տուն դացած էի մէկ երկու օր մնալու, ինչպէս կ՛ընէի յաճախ։

Այդ օրը, Նախարարներու Խորհուրդը պիտի գումարուէր լուրջ հարցերու շուրջ որոշումներ տալու համար. արտակարգ բաներ կը սպասուէին։

Եկող գացողներու դէմքին վրայ, մանաւանդ հին Թուրքերուն, խորունկ անձկութեան արտայայտութիւն մը կար։

Երեկոյեան դէմ գերման դեսպանատան կցորդնեբէն մէկը եկաւ. արտակարգ էր այդ ժամուն այդ այցելութիւնը. առարկեց թէ Նորատուն կեանքը վերադարձած կը կարծէր. ու հազիւ քառորդ ժամ մը կեցաւ ու գնաց։

Բարեկամներ եռեւէ եռև կուգային. ամէնքը ներս մտածնուն պէս կը հարցնէին թէ քեռայրս վերադարձա՞ծ էր,

Քոյրս սկսաւ տարակուսիլ. ապահովաբար բան մը պատահած էր զոր իրեն յայտնել չէին ուզեր։ Ես խորհեցայ ծառան զրկել Նախարարութիւն՝ լուր առնելու։ Սիրտ ի դող սպասեցինք այդ գալիք լուրին, որ արդարև դժնդակ էր ու անսպասելի։ Երիտասարդ Թուրքերու խումբ մը, խուժանին միացած, յարձակած էր Նախարարութեան վրայ։ Անկարելի եղած էր ներսը անցած դարձածը իմանալ։

Աննկարագրելի անձկութեան մը մատնուեցանք։ Ի՞նչպէս առնել տեղեկութիւն և ի՞նչպէս հասցնել օգնութիւն քեռայրիս և որո՞ւ միջոցով։

Ահ ու դողի, սոսկումի պահեր, ուր յոռեգոյն եննթադրութիւնները կ՛ընէինք, մանաւանդ դատելով եկող բարեկամներու ձախաւեր սփոփանքի խօսքերէն։ Անդարմանելին թերեւս պատահած էր. ժամերով խեղճ

քոյրս բոլոր մարմինով կը դողար, ոչ մէկ քաջալերութիւն չէր ազդեր վրան։

Միջոց մը իջայ սպասասրահներուն սենեակը. հոն արդարև չատ բաներ իմացած էին։ Լուր եկած էր թէ նախարարներր սպանուած էին, նաև Մեծ եպարքոս Քեամիլ փաշան։ Գլուխին ունենալով Թալեաթ փաշան, երիտասարդ Թուրքեր մտած էին խորհրդասրահը և անխնայ ջարդած՝ ամէնքը։

Անհնար եղաւ ինձ վերստին քրոջս մօտ երթալ և պաղարիւնութիւնս պահել, մանաւանդ որ արդէն բարեկամներ կային մեր քով։

Անընդհատ կը ծխէի՝ ճակատս պատուհանին, միշտ յուսալով, և ամէն անգամ որ կառք մը կանգ կ՛առնէր, սիրտս կը բաբախէր ուժգին։

Վերջապէս եկաւ Նորատունկեանը, գերմանական դեսպանատան խորհրդականին ընկերակցութեամբ։

Ջափազանց գունատ էր, մոմեայի մը պէս, և ճակատին վրայ սև ուռեցք մը կար, աչքին վերև, նաև սկրդուքներ։ Գերման խորհրդականը քրոջս ականջին բաներ մը ըսաւ ու մեկնեցաւ ջերմաջերմ խնդակցութեան արտայայտութիւններով։

Մազապուր ազատուած կեանք մը արդարև։

Վեր ելանք։ Քեռայրս դժուարաւ կը խօսէր. անմիջապէս դեղ, դարման։ Ոչ ոք րնդունեց։ Քոյրս չատ մտերիմներու կը պատմէր եղելութիւնը, որ հետեւեալն էր.—

Ժողովին միջոցին նախարարներուն սենեակը մտած էին երիտասարդ Թուրքեր՝ եռեւնուն խուժան մը. վայրագօրէն նախ սպաննած էին պատերազմական նախարար Նազըմ փաշան, որ ճիշդ քովը նստած էր քեռայրիս. կրօնապետը (շեյխ իւլ իսլամ) աեղանին տակ մտած էր անմիջապէս որ աղմուկը լսած էր.

Քեամիլ փաշա յաջողած էր քոնֆետի գոնէն խոյս տալ ընդհանուր խառնաչփոթութեան մէջ. իսկ Նորատունկեան, գոնէն դուրս ելլելու համար մաքառած ատեն, վրայ հասած էր գերմանական դեսպանատան fiավասը զինեալ ոտքէն գլուխը, և ուժգին մղելով սինլքոր արաբած մը, որ քեռայրիս գլխուն հարուածներ կուտար ծալլուած պայուսակի մը երկաթներովը, զայն առաջնորդած էր, թեւերուն մէջ առած գրեթէ, դէպի դուրսի նրբանցքը, ուր իրեն կ'սպասէր դեսպանատան խորհրդականը, իր մտերիմ բարեկամը, և միասին եկած էին տուն:

Կառավարութիւնը անցած էր երիտասարդ Թուրքերուն:

Այդ ալ պատմական գիշեր մը եղաւ, ինչպէս անկից յետոյ շատ պատմական օրեր, գիշերներ ունեցանք Պոլիս, մէկը միւսէն աւելի ահազդեցիկ:

Անքուն ժամերէ վերջը, խեղճ քոյրս առաւօտուն հաստատապէս որոշած էր այլևս չմնալ Թուրքիա, ինքը՝ որ կորովի կին մը չէր, այդ առիթով մեծ կորով ցոյց տուաւ և համոզեց ամուսինը թէ մեկնիլը լաւագոյն էր իրերու այդ վիճակին մէջ:

Նորատունկեան ընկճուած չէր. բայց միայն ապաւորուած Նազրմ փաշային ճիշտ իր մօր սպանուած ըլլալէն: Ինք չէր փափաքեր մեկնիլ, բայց կնոջը պնդումէն զատ, լաւատեղեակ և իմաստուն բարեկամներ իրեն խորհուրդ տուին գոնէ պահ մը հեռանալ Թուրք դիւանագիտական միջավայրէն, նոյնիսկ մայրաքաղաքէն:

Մէկ քանի չաբաթ յետոյ մեկնեցան, Թողլով տուն տեղ, ամէն ինչ, առանց պատրաստութեան, մէկ պայուսակով, իրենց աղջկան հետ հեռացան իրենց սիրելի վայրերէն:

Եւ այն անբաղդատելի դիւանագէտը՝ որ երկար տարի Օսմ. կայսրութեան գործերը վարած էր անմրցելի կարողութիւնով, ան՝ որուն համար Փարիզի դեսպան Րիֆաթ փաշա ըսած էր, «եթէ Նորատունկեան քրիստոնեայ չըլլար, արդէն երեք անգամ Մեծ Եպարքոս եղած կ'ըլլար», չկրցաւ բնաւ վերադառնալ իր ծննդավայրը:

*
* *

1913 Յունուարի սկիզբներն էր:

Զմեռը բաւական խիստ եղած էր. ձիւն, փոթորիկ յաճախակի, և ինձ անհաճոյ չեղաւ առժամապէս փոխադրուիլ Բերա քրոջս տունը: Քաղաքի անլոյս տուն մը չէր ան. ընդհակառակը, հիանալի բնակարի մը կր տիրապետէր եանի կողմէն, իսկ ճակատէն՝ Թաքսիմի լայն հրապարակը:

Սիրելի էր ինձ այդ վայրը. շատ հաճելի պահեր ունեցած էի հոն: Իրիկուններըը պատշգամէն, ուրկից աչքիս առջև կը պարզուէր Արեւելքի գիշերներու կախարդանքը՝ մօտակայ մզկիթի միւեզզինին կոչը երազի քաղցր ժամեր կուտար ինձ:

Միւս կողմէն բարեկամներ, մանաւանդ մտաւորականներ, ատէպ տեսնելու առիթը կ'ունենայի, կեդրոնին մէջ ըլլալուս: Սիրուած բանաստեղծ Մերուժան Պարսամեան տանը մտերիմը այլևս, աւելի յաճախ ինձ կը ներկայացնէր նոր գրողներ:

Պատահեցաւ որ անգամ մը Թամանեան օրաթերթին մէջ ուշադրութիւնս գրաւեց պատմուածք մը, երկու սկզբնատառերով՝ Ի. և. առորագրութիւն: Ա՛նքան նուրբ էր այդ գրուածքը, ա՛նքան քնքոյշ որ կարծես փետուրէ հովանոցի մը փայփայանքներուն տակ գրուած էր:

Նոր աւարտած պատերազմէն դրուագ մըն էր, նկարագրութիւնը թուրք գիւղի մը՝ ձիւներու տակ ծածկուած, թշնամի ռումբերէն գրեթէ հիմնայատակ, բնակիչներուն մեծ մասը ջարդուած՝ մինչև մզկիթին միւեզզինը: Այգուն, հաւատացեալներուն առաջին հրաւէրը տալու համար, կրօնականին 13 տարեկան աղջիկը, ձիւներուն վրայէն, բոկոտն, գացած էր իր հօրը տեղը, միճարեին բարձունքէն աղօթքի կոչը տալու և դիւղացիները ապշահար, այդ մատղաչ ձայնը լսելնուն, կարծեր էին թէ երկինքէն հրեշտակ մը իջած է և զիրենք մզկիթ կը կանչէ: Ինձ թուեցաւ թէ անպատճառ կին մըն էր այդ փափուկ տողերը գրողը, և կամ չատ զգայուն բանաստեղծ մը:

Նորէն Պարսամեանին դիմեցի. հետաքրքրութիւնս յագեցնելու համար. ան խոստացաւ ինձ ծանօթացնել այդ գեղեցիկ գրուածքին հեղինակը. և իրիկուն մը առաջնորդեց զայն մեր տունը.

Վախս, համակրելի և երկչոտ, չատ երիտասարդ աղայ մը Ծովհաննէս Պօղոսեանը՝ որուն հետ այդ օրէն սկսեալ կապուեցանք անքակտելի բարեկամութեամբ մը. անձնուէր եղաւ ան միշտ մեզի: Իր գրողի կարողութիւնը ուրիշ գետնի վրայ բարգաւաճեցաւ. բայց ես պիտի փափաքէի որ ան այդպիսի պատմուածքներ չատ տար մեր գրականութեան:

... Առատ ձիւն, պատգամիս տեսարանը այդպէս պէս ճերմակ, հանդիպակաց իւսկիւտարի բլուրները ու կապոյտ ջուրերուն վրայ սպիտակ Գըզ-Գուլէն, իր հին աւանդավէպին հմայքովը գեղազարդուած, իրապէս հրաշալիք մըն էր: Նկարուելու արժանի էր այդ համայնապատկերը: Երբ այդպէս կը խորհէի և կը ցաւէի վրձին բռնել չգիտնալուս, սենեակիս դուռը զարկին և ծառան ծանոյց թէ Պ. Փանոս Թէրլէմէզեանը եկած էր: Զուգադիպութիւն մտածումներու:

Համակրելի նկարիչը կուզար խնդրելու արտօնութիւն՝ պատշգամէն նկարելու այդ հազուագիւտ տեսարանին չքեղութիւնը: Եւ իր նկարը իսկական չքեղութիւն մը եղաւ և յետոյ, աչքառու տեղ մը գրաւեց իր ցուցահանդէսին մէջ:

Նկարելու պահուն խոժոռ էր ան և լռակեաց. բայց ես կը խօսէի երբեմն իրեն հետ. ան գլխու չարժումներով կը պատասխանէր: Պարզ ու խրոխտ հոգի մըն էր այդ պատուական արուեստագէտը: Կը սիրէի իր խօսակցութիւնը, երբ դադրէր նկարելէ. իրենէ չատախօս չէր, բայց գունագեղ էին բառերը և երբեմն նոյնիսկ՝ քիչ մը հումոր:

*
* *

Հայ Տառերու Գիւտին 1500 ամեակին առիթով կազմակերպուելիք հանդիսութեանց կարգադիր մասնախումբի մը ընտրութեան համար հրաւէր ստացած էի երթալու Ղալաթիոյ եկեղեցին Խորհրդարանը ժողովի:

Անհամար տարիներու ընթացքին Պոլսոյ Հայութեան համար այդ Ղալաթիոյ Ամենափրկիչ եկեղեցին մասնաւոր քաղղութիւն մը ունեցած է: Ուխտատեղի մը մր եղած է ան, ուր հեռուէն թէ մօտէն ամէն հինգշաբթի օր դիմած է խուռներամ բազմութիւն մը հաւատացեալներու, նոյնիսկ անհաւատներու:

Մայրաքաղաքին՝ իբր բարոյական մակարդակ, ամենէն ցած մէկ երեսին վրայ, Ղալաթիոյ մէկ գռեհիկ անկիւնը կառուցուած է աղօթատեղին. երբեք չէ գիտցուած թէ ինչո՛ւ. թերևս անոր չինուած տանը այդ վայրը լաւագոյն պայմաններու մէջ կը գտնուէր, և շուրջը դատարկ գետիններ միայն կային: Իսկ յե-

տոյ ան չրջապատուած է տուներէ, որոնց տէրերը այլանդակ անուններով կիներ էին, ոմանք Ցոյն, ոմանք Իտալացի, ոմանք ալ իրենց ի՛նչ ըլլալը իրենք ալ չգիտցող։ Ա՛յնքան զազրելի էր տպաւորութիւնը այդ բնակչութեան, նուիրական սրբավայրի մը մօտ որ կարծես կ'արիւնէր հոն մօտեցող հոգիները։

Պատահած է որ, մեծ պողոտայէն բաժնող նեղ փողոցը մտած առեներս, որուն վրայ կը բացուէր մեծ դուռը բակին, այդ տուներուն պատուհաններէն, դուռնէն չպարուած, այլազան գոյներով հոլանի չափիկներ հագած լկտի աղջիկներ անպատկառ քահ քահներ ուղղէին մեզի կամ խօսքեր՝ գետնի քարերը կարմրցնելու կարող։ Այս այնպիսի տարօրինակ հակադրութիւն մը կր կազմէր սրբավայրին հետ որ այդ թաղին ծանօթ չեղողները պարզապէս կը գայթակղէին։

Եւ ըսել թէ ազգին լաւագոյն տարրին պատկանող պատանութիւնն ալ ճիշտ այդ փողոցներուն մօտ գտնուող դրացի կեդր. վարժարանը կը յաճախէր և առաւօտ ևրեկոյ կր տեսնէր այդ արարածները, որոնք անշուշտ սիրահարւէր ակնարկներ կ'ուղղէին անոնց անփորձութեան։ Ցաւալի երեւոյթ մրն էր այս, որ ժամանակին ի նկատի չէր առնուած դժբախտաբար։

Վեհապանծ աղօթատեղի մրն էր Ս. Փրկիչ եկեղեցին. երկու ընդարձակ տաճարներ մէջ մէջի. ճակատը՝ խորաններ. ձախ կողմի խորանին քովը, սեղանին աստիճաններուն գրեթէ կից, դուռ մը կար, ուրկից կր մտնուէր պզտիկ մատուռ մը. հոն, ձախ կողմի պատին մէջ, մասնաւոր պահարան մր ապակեպատ, ուր զետեղուած էր մասունքը, ոսկեճամուկ մեծ խաչի մը տրտին։

Այդ փոքր մատուռին մէջ չարունակաբար խաչա-

հանգիստ տեղի կ'ունենար մասնաւորներու խնդրանքով։ Իսկ, հինգշաբթի օրերը, ընդհանուրին համար մասունքը կը բերուէր Մայր Խորանին առջև, պատարագէն յետոյ, և հոն կը կատարուէր խաչահանգիստի արարողութիւնը։

Բայց հաւատացեալները ընդհանրապէս այն համոզումը ունէին թէ՝ մասնակի խաչահանգիստը աւելի ազդու էր, և իրենց խնդրանքը աւելի չուտով կ'ընդունէր Աստուծմէ։ Այդ մասնաւոր աղօթքին սակը որոշուած չէր թէև, բայց ամէն քսակի մատչելի պերճանք մը չէր ան։ Ղալաթիոյ եկեղեցին Պոլսոյ ընտրանիին ժամադրավայրն էր ուխտի օրերը. իսկ միւս օրերը, ընդհանրապէս հոն կ'երթային իրենց տհրսը լալ խեղճ հայ պանդուխտները, գործաւորները, բանուորները։

Մեծ Պահքի օրը լաւագոյն քարոզիչները կը քարոզէին հոն։

Անոնք որ գիտէին թէ որպիսի ծիծաղելի անցքեր տեղի կ'ունենային հոն, այդ աղօթատեղիին մէջ, կը յիշէին մանաւանդ Ֆրիատոսի խօսքը. «Հօրս տաճարը առեւտուրի տուն են դարձուցեր»։

Սակայն առեւտուր մր բոլորովին տարբեր բնոյթ կրող։

Կը պատմէին թէ՝ քիչ տարիներ առաջ հարսնցու աղջիկներ, զարդարուած իրենց ամենէն սիրուն պրճանքներով, հոն կ'ընկերանային իրենց մօր, որ կանխաւ կարգադրութիւն ըրած կ'րլլար ընդհանրապէս եկեղեցիին լուսարարին հետ։ Հետաքրքրաշարժ տիպար մրն էր այդ գիրուկ լուսարարը, եփրեմ՝ որ մէկ երկու սերունդներէ ի վեր մտերիմ էր կարգուելիք աղջիկներու և տղայոց ծնողքներուն, որոնց հետ չատ անդամ, առանց եկեղեցական գիտակցութեան, կը կարգադրէր աղջիկաեան արարողութիւնը։

Մէկ կամ միւս կողմը մասնաւոր խաչհանգիստ մը ընել կուտար՝ պաշտամունքին աւարտումէն յետոյ, և ծնողքն ու զաւակները իրար կը տեսնէին այդ միջոցին։ Լուսարարը շատ վարժ էր այդ կարգադրութեան և չգիտցողին համար շատ բնական բան մը կը թուէր այդ հանդիպումը, աղօթք մը։

Յետոյ իւրաքանչիւրը իր կարծիքը կը յայտնէր լուսարարին, որ սրբավայրէն դուրս ալ կը գործէր, և կը պատահէր որ ամուսնութիւնը տեղի ունենար և լուսարարը գոհ մնար ամէն կերպով։

Հիմա այլևս շատ սակաւ էր այդ առևտուրը. տաճարին ծառայողը ծերացած էր. իսկ աղջիկ ու տղայ, զիրար տեսնելու շատ ուրիշ առիթներ ունէին։

Սակայն միշտ հինգշաբթի օրերը Ամենափրկիչ երթալը պահանջքի պէս բան մը եղած էր։ Կիները սիրուն արդուզարդերով. այրերն ալ թերևս հոն կ'երթային զանոնք տեսնելու համար։

Միայն, չմոռնամ ըսելու որ նոյնիսկ Թուրքերուն մէջ այդ ուխտատեղիին զօրութիւնը ընդունուած էր։ Ես տեսայ Թրքուհիներ, որոնք մասնաւոր խաչահանգիստ ընել տալով, ծունկի եկած, արտասուաթոր, «Մերիէմ Աննէ»էն (Մարիամ Աստուածամայր) կը խընդրէին առողջութիւն իրենց հիւանդ զաւկին համար։

Ոչ ոք կար հոն երբ ներս մտայ այդ օրը, կերոն մը վառելով պահ մը մտամփոփուելու, ա՜յնքան խորախորհուրդ է սրբավայր մը՝ որ պարապ է և ուր կը ծածանի տակաւին խունկին հոտը։

Յետոյ, գացի ժողովին մասնակցելու։ Արդարև եթէ Խորհրդարանին պատերը կարենային խօսիլ, բաւական հետաքրքրական բաներ պիտի պատմէին այդ ժողովներուն մասին։

* * *

1913։ Աշնան մօտ երեկոյ մը, շաբաթ երեկոյ։ Գում-Գաբուի, Եէնի-Գաբուի այդ ժողովրդական թաղերուն, մանաւանդ ծովեզերեայ մասին մէջ, միշտ հաճելի եղած է ինձ շաբաթ իրիկուններու եռուզեռը, ոգևորութիւնը իրիկնամուտին։

Հոն կարծես կեանքը պարզապէս կը զեղու։ Ամբողջ շաբթուան մը դատանքէն յետոյ, կիրակիին հանգչեցնող հեռանկարը, առաւօտեան հանգիստին ծոյլ հրճուանքը, ընկերներու հետ դէպի ծով երկնցած գինետուններու բերանէն օղ'ին ախորժագրգիռ բոյրը, տապկուած փոքր ձուկերուն (իբրև մեզէ) օդը հեշտօրէն լեցնող մուխը, յետոյ՝ լայնատարած ծովը, կապուտակ Մարմարան, երբեմն ալ Ցութալճիք եղանակները լաթէռնայի մը, որ կու լայ ու կը խնդայ, համաչափ, կարծես, ալիքներու ծփանքին հետ, ամէն յոգնութեան պահ մը դադար, պահ մը սփոփանք, մոռացում կուտան։ Ու ժողովուրդի մարդուն սիրտը կը հրճուի, իր համեստ, այլ քաջարի սիրտը։

Եէնի-Գաբուն այդ գիշեր սովորականէն շատ աւելի ոգևորուած էր,

Մեծ ցնծութիւն մը և ամէն դէմքի վրայ ժպիտ։ Երջանկութիւն մը սփռուած էր, խայտանք մը որ կարծես Մայր Եկեղեցիին մեծ զանգակատան պղինձներուն վրայէն թեւածելով եկած թառած էր հոգիներուն վրայ այդ աշխատանքի զաւակներուն։

Հայկական տօն մըն էր, տօնը տառերու գիւտին, տօնը՝ Սահակ-Մեսրոպին։ Եկեղեցին կատարուած էր նախատօնակը և հիմայ բոլոր ժողովուրդը փողոցները, սրճարանները, գինետան բերանները խմբուած, առաւել կամ նուազ առասպելներով խառն կը

պատմէին իրարու այդ հրաշալի գիւտին պատմութիւնը։

Հեքեաթի մը ձեւը առած էր ան, երբեմն խառն ճշմարտութեամբ։ Բայց ա՛յնքան աւելի աղուր, հոգեւոյզ էր այդ հեքեաթը քան իրականութիւնը պատմաբաններէ, քանաստէրներէ պատմուած, վկայութիւններով, մէջբերումներով, թուականներով, ապացոյցներով ամբողջ բանաստեղծութիւնը։

Բարեկամուհիս հետ կը չրջէինք ծովեզերքը, կը լսէինք խօսակցութիւնները։ Ան կը գայթակղէր քիչ մը իմ հետաքրքրութենէս. չէր սիրեր մնալ այդ մարդոց մէջ, որոնք սակայն զմայլելի էին իրենց բուռն ուրախութեան մէջ, թերևս քիչ մը չատ բուռն։

Մեծ փառք մը, մեծ հարստութիւն մը ձեռք բերած ըլլային կարծես. և ի՛նչ գուրգուրոտ կերպով կը գոչէին. « — Մեր Ա. Բ. Գ.ը կաեր են, ծօ՛, հրեչտակը գծեր է լուսով երկինքին վրայ, Ս. Սահակ, Ս. Մեսրոպ տեսեր են, ծունկի եկեր, գրեր են...»։

Եւ բերնէ բերան չարունակաբար, յաճախակի օղիի գաւաթներուն բախումին մէջէն։ Եւ ըսել թէ՝ այդ մարդոցմէն չատեր կարդալ իսկ չէին գիտեր. բայց կը հրճուէին. Հա՛յ էին, հայերէն լեզուն այդ դիրերով ողջ պիտի մնար։

Իսկ անդին, քանինե՛ր բացարձակապէս անտարբեր էին այդ գիւտին և այդ ոճին, քաղաքակրթուածներ, զարգացածներ (*), եւրոպականացածներ։

... Կիրակի առաւօտ, մեծ օրուան առտուն։ «Ուուռն ամբոխ նման կատաղի ալեաց...», քերթողին ըսածին պէս, խուժած էր դէպի Մայր եկեղեցի։ Անվերջ մարդկային հոսանք մը կամուրջէն, Սիրքէճիի կայարանէն, կէտիկ փաչայի զառիվարէն, ամէն կողմէ, մեծ, պզտիկ, ծեր, երախայ, հիւանդ, առողջ, հարուստ, աղքատ, չիք արդուզարդ, ցնցոտի, խառնիխուռն։ Կարգադիր մասնախումբը, որ այս անգամ մասնաւորաբար կարող ուժերէ կազմուած էր, ամէն ջանք բրած էր կարգ կանոն պահելու։

Այդ, սակայն, դիւրին գործ չէր։ Ուժգան. հայհոյանք, պոռչտուք։ «եկեղեցին ամէնուն է...». երբեմն ալ անուշ ու լեղի դիտողութիւններ՝ կրթեալ ենթադրուածներէ։ Երիք բնդարձակ տաճարները լեփ-լեցուն էին արդէն երբ տակաւին հազարներով ժողովուրդ կուգար։ Սրատեսյղ էր սակայն, հակառակ ամէն բանի, տեսնել այդ մարդիկը, որոնցմէ չատեր գիշերը չէին քնացած, լուսցուցած էին եկեղեցին դրան առջև։ Նոյնիսկ կիներ կային որ ծծկեր երախաներ ունէին գրկերնին։

Բարեկամուհիս հետ մենք ալ չէինք կրցած քնանալ. ա՛յնքան բացառիկ էր ամէն երեւոյթ և քիչ հանդնական ուրիշ անգամ տեսնելու։

Հազար հինգ հարիւր ամեակը հայ տառերու գիւտին. ո՞ր յորելեանը այդ չահեկանութիւնը, այդ ժողովրդականութիւնը կրնայ ունենալ։

Ճշմարտապէս, մեծապայծառ, լուսաճաճանչ, աստուածային էր այն օրը Մայր եկեղեցին իր ջահերուն չողչողացումովը, իր լուսափողփող խորանովը, իր սպիտակափայլ դպիրներովը, ոսկեճամուկ զգեստաւորուած քահանաներովը, մետաքսէ ծանրագին չապիկներ հագած սպասաւորողներովը ու պատարագիչին թանկարժէք զգեստներովը, մինչև սաղաւարտը՝ մարգարիտ ու ադամանդ՝ կանանչ թաւիշի վրայ ոսկեհուռ բանուած, ճշմարիտ հրաշալիք մը արհեստին ձեռագործ արուեստի և արքայավայել ճոխութեան, չքեղութեան։

Պատարագիչն էր Գաբրիէլ Եպս. Ճէվահիրճեան,

համբաւաւոր Պոլսոյ մէջ իր զուարճաբան քարոզներով, որոնք մեծ յուզարկաւորութիւններու ժամանակ ամենէն վչտակիր սգաւորին ծիծաղը կը շարժէին ակամայ, որովհետև Սրբազանը իբրև սրամտութիւն չէր հրամցներ իր դամբանականները, այլ՝ իբրև փիլիսոփայութիւն։

Այդ միջոցին պատրիարքական տեղապահ էր Ճէվահիրճեան, և այդ օրը, իբրև կրօնական պետը ազգին, իրեն վիճակուած էր պատարագել։

Անպատեհութիւն մըն էր այդ. ընդհանուր եկեղեցական արարողութեան հրաչալի կազմակերպութեան և ներդաշնակութեան մէջ fausse-note մը, որովհետև Սրբազանին ձայնը անախորժ էր և անվարժ ու չատ գէշ կ'երգէր։

Երբ խունկերու կապոյտ մուխերուն մէջ, քչոցներու, ծնծղաներու խայտանքներուն ձայնով սպիտակ արծաթահիւս վարագոյրը բացուեցաւ, խորանին չողչողացումին մէջէն կարծես կ'ուրուագծուէին երկու լուսաճաճանչ հոգիները Սահակին և Մեսրոպին ու կ'օրհնէին հայ ժողովուրդը, քալարի, տոկուն, հաւատացեալ, որ հոն խառնուած էր ի պատիւ իրենց, ու կ'ազօթէր և կը փղձկէր ի յիշատակ իրենց գիւտին. իրենց աշխատութիւններուն, կ'անմահացնէր գարէ գար իրենց հասած նուիրական յիշատակը։

Վերի դասին մէջ կեցած էին պաշտօնական անձնաւորութիւններ, թուրք նախարարներ, Ներքին և Դատական գործոց, ինչպէս նաեւ օտար դեսպանատանց ներկայուցուցիչներ, ծերակուտականներ և կրօնական պետեր։ Անոնց հետը կեցած մենք, տիկին Սիպիլ և ես, հրաւիրուած՝ ծանօթ ընտանիքներ, խմբագիրներ, մտաւորականներ, հայըն ընդունելու համար։ Թէև անհունապէս դժուարին էր պահել կարգ

կանոնը, հակառակ կարգադրիչ մասնախումբի երիտասարդներու ջանքերուն, բայց ոչինչ պատահեցաւ գայթակղեցուցիչ, բարեբախտաբար։

Երբ «Հաւատամք»ի աւետարանը վերջացաւ, մեծ տաճարին դմբէթը դղրդացնող զմայլելի ձայն մը «Փա՛ռք քեզ, Տէր»ը թնդացուց. ամէն հոգիներէ սարսուռ մը անցաւ. Շահմուրատեանն էր, վերջին պահուն հասած և երգեց մեներգները հիանալիօրէն։

Ծերակուտական Մանուկ Ազարեան, որ բարեկամս էր, կեցած էր առջեւս, գերման դեսպանատան առաջին թարգմանին մօտ, որ քալ երաժշտագէտ մըն էր։ Պահ մը այդ պարոնը բան մը փսփսած Ազարեանի ականջին, ան ալ ինձ դառնալով — «Գիտէ՞ք ի՞նչ կ'ըսէ, ըսաւ. կ'ըսէ թէ այդպիսի պատարագ երկինքին մէջ միայն կրնայ տեղի ունենալ։

Կէսօրուան մօտ վերջացաւ եկեղեցական արարողութիւնը։ Ժողովուրդին մեծ մասը մնաց հոն, որովհետեւ կէսօրէ վերջ ժամը 2ին աշխարհական հանդէսը պիտի սկսէր։ Ի՛նչ փոյթ թէ անօթի սպասէին. կը բաւէր որ տեղ ունենային։

Մենք բարեկամուհիս հետ տուն գացինք։ Լեցուն էին փողոցները. կատարեալ բանայիւի օր։

Տիկին Սիպիլ, տիկ. Քալէմքեարեան և ես բաւական մտահոգ էինք վերջի կարգապահութեան մասին. կրկնապատկուած էր ամբոխը դուրսի. ի՞նչպէս հնար պիտի ըլլար կարգն ու կանոնը պահելու։ Անմիջապէս որոշուեցաւ օգնական ուժեր առնել Գում-Գաբուի, Եէնի-Գաբուի երիտասարդներէն։

Զո՜ւր կանխազգուշութիւն։

Հազիւ պատառ մը բան կերած՝ վերադարձանք եկեղեցի. արդէն հնար չէր հասնիլ դրան։ Բարապան մը մեծ դժուարութեամբ տիկ. Սիպիլն ու զիս անցուց

ամբոխին մէջէն ցոյց տալով մեր մանախումբի fo-fursները, և հազիւ կրցանք նորէն դասին եւեր մեր տեղերը գրաւել, բան մը՝ որ, հակառակ բարապանին բացատրութիւններուն, դժգոհութեան մրմունջներու տեղի տուաւ. բայց մենք չլսել ձեւացուցինք. արդէն ա՛նքան պոռչտուք, ա՛նքան աղմուկ, հրմշտուք, վայնասուն կար որ բան մը հասկնալ, բան մը լսել հնար չէր: Դուռներուն առջեւ կատարեալ պայքար, յարձակում, իրապէս մարդկային կատաղի ալիքներ, սանձարձակ ու սպառնագին: Երբեք չէի տեսած այդքան խուժանային համախոհում, տեսակ մը սոսկում կը զգայի, ամօթահարութիւն. բարեբաղդաբար տակաւին օտար հիւրերը չէին եկած:

Օրինակելի անձնուիրութեամբ մը, Սամաթիոյ, Գում-Գարուի, Երնի-Գարուի ջրհանկիրները իրենց տոնական հագուստներով, լայն գօտիներով, երկար ֆեսերով, ոստիկաններու պէս կը պաշտպանէին տաճարին դուռները և դէմ կը դնէին ամբոխին դէպի ներս խուժումներուն, որովհետեւ ներսը այլեւս իրարու վրայ խռնուած էր բազմութիւնը. պատուհաններուն երկաթներուն վրայ թռչուններու պէս թառած էին աղջիկներ, տղաքներ: Մէկ կողմէն կր նեղուէինք, միւս կողմէն կը զմայլէինք այն բուռն ոգեւորութեան՝ որ կր տիրապետէր հոն, թէև սանձարձակ և քիչ մը վայրի:

Վերջապէս կոմիտաս վարդապետ իր 300 աշակերտներով սկսաւ Ո՛վ մեծասքանչ դու լեզուն: Կարծես դիւթական ցուպի հարուած մը վայրկենապէս լռեցուց հազարաւոր բերաններով ամբոխը: Աղջիկներ սպիտակ հագուած, տղաքներ՝ սև, ու սեղանին վրայ երկու մասի բաժնուած էին, վարդապետը մէջտեղը: Շատեր կը հեծկլտային, ջիղերը չափազանցօրէն գրգռուած:

Իրարու յաջորդեցին ճառեր, որոնց մեծ մասէն բան չլսուեցաւ, որովհետեւ վերսկսած էր աղմուկը: Մեր առջեւ, դասին մէջ կեցած էր պաշտօնական հրաւիրեալներուն մէջ, Թալաթ պէյը (վերջէն Թալաթ փաշա), այն տեսն Ներքին Գործոց նախարար. ան ալ խօսք առաւ, շատ կուռ, ճոխ բանախօսութիւն մը: Հիացումով արտայայտուեցաւ դէպի հայ ժողովուրդը: «Մենք, ըսաւ, յեղափոխութիւնը մեր հայ եղբայրներէն սորվեցանք. անոնք մեզ արթնցուցին, ազատութեան ճամբան ցոյց տուին:»

Եւ մենք այդ պահուն հաւատացինք ու յուզուեցանք հպարտացած:

Գովս կեցած էր հայազէտ թուրք ծանօթ մտաւորական Սիւրէյա պէյը:

— Տիկին, ըսաւ ան ականջէս, նկատի առէք որ այսպէս խօսողը Ներքին Գործոց նախարարն է:

Արդարև պէտք էր նկատի առնել: (1)

Ցետոյ Տօքթ. Թորգոմեան եկեղեցիին միւս դասէն փորձեց խօսիլ: Հազիւ լսելի եղան իր առաջին քանի մը բառերը: Սկսաւ պոռչտուք, հրմշտուք. նոր եկողներ ոչ մէկ արգելքի կարեւորութիւն չտալով ներս խուժած էին: Գոռում գոչում:

Ճարահատ լռեց ու ետ քաշուեցաւ Թորգոմեան և իր տեղը ամպիոն ելաւ Ռուժակ, պարթև հասակով ու գոռ ձայնով: Ան նախ սաստեց ժողովուրդը իր անվայել, աղմկայոյզ վերաբերումին համար այրբավայրի մը մէջ և նուիրական տօնակատարութեան մը պահուն: Կարծես երկաթ սանձով մը ան զսպեց ամ-

(1) Գնչուի զաւակ էր Թալաթ: Իր մայրը, երբ զաւակը անուանուեցաւ նախարար, երբեք չկրցաւ նստիլ Թիկնաթոռի կամ բազմոցի վրայ. միշտ կը սահէր գետինը, ուր միայն հանգիստ կ'ընէր: Նոյն սովորութիւնը ունէր նաեւ Թալաթի կինը, ան ալ ի ծննդենէ գնչուհի:

քոխը, որ տակաւ լռեց՝ այդ տիրապետող ձայնին չհնազանդեցաւ։

Նոյն միջոցին, Պոլսոյ հայ ոսկերիչներէն պատգամաւոր երկու երիտասարդ Ֆաժակին յանձնեցին իրենց, այսինքն՝ ոսկերիչներուն կողմէ պատրաստուած կոթող մը, որուն վրայ ազամանդով չատ նրբօրէն և յստակօրէն քանդակուած էին հայ Ա. Բ. Գ.-ը։ Ոսկերչական արուեստին մէկ գլուխ գործոցը կրնար նկատուիլ այդ աշխատութիւնը։

Գրեթէ 25 մէթր բարձրութիւն ունեցող կոթող մըն էր, տառերը չարուած չորս կողմը՝ պապուն ու գեղեցիկ։ Բանախօսը գուրգուրանքով ցոյց տուաւ զայն ժողովուրդին. գրուատեց արուեստին փափկութիւնը, ճաշակը և նպատակին նուիրականութիւնը։

Երկար խօսեցաւ Ֆաժակ սրամիտ ու ժողովրդական իր ոճով, համեմելով իր խօսքերը կարճ անեկdotներով։ Ոսկերչութեան արուեստին մասին խօսած միջոցին, յիշեց գերման վարչապետ Պիզմարքին Ֆրանսացի արուեստագէտի մը հետ Ֆրանսական արուեստին մասին վիճաբանած առենը, արուեստագէտին առարկութիւնը թէ՝ Ֆրանսացի ոսկերիչները կրնան ոչինչէն գեղեցիկ բան մը չինել, հրաշալիք մը նոյնիսկ։ Պիզմարք թերահաւատ, կը փրցնէ իր թաւ պեխերէն թել մը և Ֆրանսացիին տալով կ'առարկէ. «Ասով ալ կրնա՞ն արուեստի հրաշալիք մը չինել»։ Ֆրանսացին կ'առնէ պեխին թելը և թղթապանակին մէջ կը դնէ։ Մէկ երկու չաբաթ յետոյ, գերման վարչապետին հետ նորէն տեսակցած միջոցին, անոր կը յանձնէ տուփ մը, որուն մէջ զետեղուած էին երկու գունաւոր կլոր քարեր, մէկուն վրայ փորուած ոսկեզօծ տառերով Գերմանիա և միւսին վրայ՝ Ալզաս ու պեխին թելովը իրարու կապուած, ամբողջութիւնը

հիանալի նրբութեամբ չինուած։ Պիզմարք չի կրնար հիացումը ծածկել, բայց չընդունիր նուէրը։

Յեղափոխական բանախօսը Պոլսոյ մէջ մեծ համակրութիւն չահած էր իր խօսելու դիւրութեան և սրամտութեան համար։ Պոլսեցիք անժպիտ մարդիկը չէին սիրեր. և Ֆաժակ ժպտելով, կատակելով խակ՝ չատ լուրջ բաներ ըսելու մեծ յատկութիւնը ունէր։

Ինչպէս ամէն գեղեցիկ բան, այդ յոբելեանի տօնակատարութիւնն ալ վերջացաւ։ Մենք, մասնախումբի անդամներս, գոհ էինք, որովհետև որևէ լուրջ անպատեհութիւն, կռիւ, ծեծկրտուք, ևլն. պատահած չէր այնքան խուռներամ ամբոխի մը մէջ։ Սակէ զատ, հպարտութիւնը ունեցած էինք գեղեցիկ բան մը, վայելուչ բան մը երած ըլլալու և տեսնելու մանաւանդ որ Պոլիս այդ օրը մեզմով, Հայերովս զբաղած էր։

Դուրսը, եկեղեցիին չրջափակը զբօսավայրի մը երևոյթը առած էր կատարելապէս։ Ոմանք գետինը նստած կը ճաչէին, փոկեղ, պանիր ևլն. կ'ուտէին. կիներ երախանին կը դիեցնէին. ամէն տեսակ բան կար հոն։ Սիպիլ կը նեղուէր, ես վերջին ծայր կը զուարճանայի։

Վերջապէս հարկ եղաւ բաժնուիլ ու դառնալ Գատր-Գիւղ, ուր նոյն գիշերը, ձմեռնային թատրոնին մէջ, յոբելեանական հանդէս սարքուած էր Ա. բամեան և Թորոսեան Վարժարաններուն կողմէ և ուր գիս ալ հրաւիրած էին խօսելու։ Բայց, ես քնաւ միտք չունէի այդպիսի բան մը ընելու, թէև գրած էի ինչ որ կրնար կարդացուիլ այդ հանդէսի միջոցին և օրիորդի մը տուած, որպէսզի վերջին պահուն իմ տեղս կարդայ գրածս, որ արդէն զգայացունց բան մըն ալ չէր։

Երկար էր այդ հանդէսը, թէև խնամքով պատրաստուած։ Անվերջանալի բաներ կարդացուեցան, խօսուեցան, արտասանուեցան, որոնցմէ միայն չիշողութեանս մէջ մնաց Զօպանեանի Դեղօն ի պատիւ հայ լեզուիկը՝ բաւական լաւ առոգանութիւն ունեցող աղջնակի մը կողմէ։

Հոն ոգեւորութիւնը չատ հեռու էր նմանելէ Մայր եկեղեցիի ժողովուրդին եռանդին, աւիւնին, սրտաբուխ ցնծութեան, թէև ամէն ինչ չատ կանոնաւոր էր, կարգապահութիւնը օրինակելի, բազմութիւնը բաղդատաբար բարեկիրթ, աղմուկը չատ նուազ, և ոչ մէկ երախայ կամ թերևս չատ քիչ, ինչ որ հայկական հաւաքոյթի մը համար հազուադէպ երեւոյթ է։

Բայց, չեմ դիտեր ինչ մը կար հոն բռնազբոսիկ, մանաւանդ մէկուն համար որ երկու օրերու ընթացքին ներկայ եղած էր ինքնաբեր ու հոգեյոյզ ցոյցերու Գում-Գաբուի, Եէնի-Գաբուի, Սամաթիայի երիտասարդութեան։ Պարզուկ ժողովուրդն էր ան, հոյակապ սիրտ մը՝ որ կը զգայ և կը քաքախէ ուժգին, որ կը պահէ նուիրականութիւնները իր պարզութեանը խորը և զոր ոչ մէկ բան կրնայ հեռացնել անկից, ո՛չ ժամանակը, ո՛չ անցքերը, ո՛չ բռնակալութիւնը, և ոչ ալ քաղաքակրթութիւնը։ Բուն ժողովուրդը, որուն համար Վ. Հիւկօ ըսած է. «Ժողովուրդը վերն է, իսկ ամբոխը՝ վարը»։

***

«Պոլիսը, գրած է Մօրիս Տէքոպրա սրամիտ վիպասանը, վոսփորի վրայ չինուած է այն օրը՝ ուր Աստուած ճարտարապետութեան դաս մը առած է անդենականի գեղարուեստից վարժարանին մէջ։ Կարծես կը տեսնեմ բնանկարիչներուն կարողագոյնը, Ամենակալը, որ կը չափչփէ հորիզոնը, կը զետեղէ Ստանպուլը բլուրներուն վրայ, մէկ կողմը էյուպը, ուր կը յօրինէ գերեզմաններուց մը խորախորհուրդ նոճիներով, թերևս աւելի մօտ տանելու համար մեռնողներուն հոգիները։ Իրաւ ալ Պոլիսը մարդկութեան նուիրուած է գեղեցկութեամբ տոգորուած Նախախնամութեան մը կողմէ, տպաւորութիւն կրող սրտերուն մէջ թողելու համար անմոռանալի տեսիլքը տեւական կախարդանքի մը։»

Արդարեւ։

Թափառելու մարմանջի օր մը, բարեկամի մը հետ գացած քարերուն վրայ նստած էինք այն հրաշագեղ բնակարանին առջև՝ որ Էսկի-Սէրայի (հին պալատ Սէրայ-Պուրնուի) բարձրաբերձ պատերուն ստորոտէն կը պարզուի մահկանացուներուն աչքին և որ սարսուռ կուտայ, խորհրդաւոր սարսուռը Նախախնամութեան անմրցելի արուեստագէտի կարողութեան։

Ո՞ր վրձինի հնարքը կրցած է գտնել ստեղծելու այն դրախտէն խուժած լոյսին, այն յարափոփոխ ստուերներուն, և այն անհունութեան որ կը տարածուի հեռուն՝ այգեւէտ կղզիներու ծոցին մէջ։ Ու Ողիմպոսը վեհափառ, ուր աստուածներ կը ննջեն և ասդին Վոսփորը ոլորապտոյտ, բեռնաւոր պուրլաներով և դէմը Զամլրճան, դչխոն, և Իւսկիւտարը մթաստուեր նոճեստանով։

Ո՞ր երեւակայութիւնը պիտի կարենար այդ դիւթանքը յղանալ։ Մարդկային հանճարը պիտի ջախջախուէր կրկնելու փորձն իսկ ընելով այն աստուածային երկունքէ մը ծնունդ առած անմոռանալի չքեղութեան։

Կը մնայինք հոն՝ հմայուած, բարեկամս ու ես։ Մեր գլխուն վերև կ'երևէր թխագոյն պատը չատ

բարձր, որուն վրայ հաստատուած է Հին-Սարայը, ապիտակ, բազմաթիւ լայն պատուհաններով։

Ծոգնած էի զգալէ. ինձ կը թուէր թէ պարզ քարը, որուն վրայ նստած էի, առասպելական խոշոր թռչուն մըն էր որ զիս կը տանէր միջոցին մէջէն։ Աչքերս դոցեցի պարփակելու համար կախարդանքը։

Միտքս այդ հրաշալիքին մէջէն կը թեւածէր չատ հեռուները բնկրկելով դարերը։ Նոր աշխարհը, նոր երկիրները, նոր մարդիկը կ'աներեւութանային տակաւ ու հոն կեանք կ'առնէր մոխիրներուն մէջէն, Բիւզանդիոնի կայսրութիւնը, Ցուստինիանոսի մայրաքաղաքը։

«Լպիրշ ու փառասէր իր չնաշխարհիկ դիւցազուններով, ուր ցեխը զմուռս էր և չատ անգամ նըւիրականութիւնը, պիղծ։» Ուր սկսած էր տակաւ տարածուիլ քրիստոնէութիւն, սակայն տաճարներու մէջ տակաւին կը չողչողար Անահիտի աստուածուհիւնը։

Եւ այդ ինքնայատուկ խառնիճաղանճին մէջէն կնոջ դէմք մը կուգար, կը պայծառանար, անոր որեղաւ կայսրութեան պժգանքն ու փայլը, սոսկումն ու պարծանքը, Թէոտորան, պարուհին, Օկիւստան, տիղմին մէջէն բարձրացած մինչև Բիւզանդիոնի գահը, միշտ հոգիով պոռնիկ, բայց իսկապէս կայսրուհի։ Կայսրուհի հրապուրիչ, միշտ չքեղ, միշտ անձնատուր ներհակ զգացումներու, երբեմն անգութ բռնակալ, երբեմն ջերմ պաշտպան բանաստեղծութեան ու գեղեցկութիւններու։ Երկաթէ կամքով հնազանդեցուցած էր ժողովուրդը, որ ահաբեկ երկրպագած է իր քայլերուն հետքին։ Անլուր, աներեւակայելի տանջանքներով պատժած է բոլոր այն անխոհեմները, որոնք իր պարուհի եղած տեսնը զինքը ծաղրած կամ քամահրած էին։

Քաղաքակրթուելու վրայ Բիւզանդիոնի մէջ իր ազդեցութիւնը եղած է անհուն։ Օկիւստան իշխած է թէ՛ քաղաքական, թէ՛ դիւանագիտական և թէ օրէնսդրական որոշումներու վրայ, բացարձակօրէն։ Նոյնիսկ պատմիչներէն ոմանք կ'ըսեն թէ ան տուած է մղում որպէս զի կառուցուի այն ճարտարապետութեան հրաշալիքը, որ է Այա-Սոֆիա եկեղեցին։

Կայսրուհին երբեք չէ մոռցած իր պարուհիի կեանքը, և երբեմն կրկէսին մէջ, հազարաւոր հանդիսականներու առջեւ, ան պարած է մինչև մէջքը, իրանը մերկ, ոսկի ժանեակով մը դէմքը ծածկուած և պարմանիներ անոր ուսերուն սրսկած են թերթեր վարդի։

Ու դարէ դար, մինչ հաւերժ առաքինի դչխոներ մոռցուած են, ան, Թէոտորան, հրապուրիչը մնացած է կենդանի։

Բիւզանդիոնի կայսրութեան ճաճանչագեղ մէկ աստղը եղած է ան. կին, դեւ ու լուսացնցուղ ոգի միանգամայն։

... կը փոխուի չարժանկարը։ Տակաւ կ'աներեւութանայ դիմաստուերը Օկիւստային և կ'ուրուագծուի Բիւզանդիոնի անկումէն յետոյ, թուրք սուլթաններու տիրապետութիւնը։

Հոն՝ մեր գլխուն վերև. ապիտակ վեհապանծ չէնքին պատուհաններուն առեւէն, խալիֆաներ, յաղորդները Մէհմէտ Բ.ի, կը դիտեն մատոդ՝ լայնատարած ծովը և կը խորհին թէ՝ օր մը կրնայ եւրոպական տորմիղ մը անկից երեւան գալ, ու աննուաճ հոգինին կը վրդովի։

Յետոյ, ժամեր ողջոյն անքուն, սիրուած կնոջ մը նախանձէն կասկածոտ, կը չափեն աչքով պատր ուրկից թերևս վեր մագլցիլ յանդգնի տալփատենչ քրիս-

տոնեայ ասպետ մը, և փութով կ'աւելցնեն խոժոռ պահակներու թիւր։

Եւ այս ամենէն վերջը, կ'երեւակայեմ լռին գիշերը՝ հոյակապ ծառաստանին մէջ և մռայլ ալիքներուն չառաչիւնը, հովին կոծը ու երկու ներքինիներ, գիշերուան պէս սև, որ զգուշութեամբ թիւադոյն պարկի մը երկու ծայրերէն բռնած կը տանին զայն դէպի բարձր խարակները և յանկարծ ջուրը՝ որ չընչիւն կը հանէ և կուլ կուտայ մարմինր մանկամարդ անհաւատարիմ գեղանի հարճին։ Սուլթանը վերջն լայն պատուհանէն կը դիտէ և թերևս վայրագ Ասիացիի հոգին կ'արիւնի։ Ո՛վ գիտէ։

Այդ ժամերը, երազով ու իրականութեամբ խառն, անմոռանալի ժամեր են, հմայքով թաթաւուն ու պատմական վերյիշումներով զեղուն։

Հին անցեալ օրերէն յետոյ, միտքս կուգան, երբ կը դիտեմ ոտքերուս տակ ծովը, այն բիւրաւոր կըտրիճները հայ թէ թուրք, զորս Համիտ կը ղրկէր այդ Սարայ-Պուրնուի անյատակ ջուրերուն մէջ յաւիտեան մոռնալու իրենց ազատութեան տենչը։

Ընդոստ կ'արթննամ անրջանքէս և իրականութիւնը կուգայ իր ստորագասի տուրքը վճարել երազին։

Ակամայ կը բաժնուիմ ծառաստանէն, ուր իրիկուան թեթև առուերները կարծես թափառիկ հոգիներ են, որոնք խունկ ու կնամոն կը բուրեն։

Հպարտ կը զգամ ինքզինքս որ իմ սիրական ուսուցիչս Թ. Թերզեանին զաւակը, Եդուարդ Թերզեան, ճարտարապետ, այնքան կատարեալ ճաշակով ու գեղարուեստական ըմբռնումով վերակազմած է այդ յրքուած ծառաստանը, պահելով թանկագին աւերակները, պահելով ինքնայատուկ դրոշմը։

Միայն թէ զինքը պաշտօնանկ ըրած են, որովհետև հայ է և տաղանդաւոր։

*
* *

«Տիեզերքին և անոր պատահարներուն ծոցին մէջ կ'ապրին միլիոնաւոր տիեզերքները մարդկային տառապանքներուն և հրճուանքներուն» կ'ըսէ Սիպիւրկ։

Տիեզերքներ միլիոնաւոր մարդկային տառապանքներու, իրապէս այդ 1914 և անոր հետեւող տարիներուն մէջ։

Կիրակի յետմիջօրէ մըն էր ամարաւերջի. երկինքէն կեանք, հողէն առատութիւն, հովէն խայտանք, աղւոր ծոթրին բուրող հովէն որ նոճիներուն մէջ մերթ պահուըտելով կուգար մեզի թեթև ու խուսափող։

Իւսկիւտար էինք, Իճատիէ, իմ սիրական հօրաքրոջս տանը պարտէզը նստած, թմփիի և չոճիի ծառեր գլուխնուս վերև. չորս կողմերնիս յաստիկի թուփեր։

Հաստ ճիւղէ մը վար կախորրանի մը վրայ, պըզտիկ զարմուհիս կ'ըմբոշխնէր գեհենէն երկինք բարձրանալու հեշտանքը, և ճերմակ չնիկը կը հետեւէր անոր ելեւէջին, պոչր չարժելով. խե՛ղճ միականի չնիկը։

Կիրակիի ծուլութեան քաղցր պահն էր, սրտակցութեան մը պէս մաերիմ։

Մտաւորականներու խումբ մր կար հոն, հովանաւոր պարտէզին մէջ, մտաւորականներ՝ որոնք կր հանդչէին աշխատելու, ստեղծելու, խորհելու իրենցքէն, վայելելով հազուագիւտ հմայքր առանց ճիգի, առանց քաղի, ազատօրէն, միտքէ միտք, սրտէ սիրտ խօսակցելու և երբեմն ալ լռելու։

Վայրկեանին անդորրութեան անձնատուր, Տի-

բան Զրաքեան ունկն դնելով հոն իր Ներաւխարհին դաշնակութեան մրմունջներուն, «ան՝ որուն համար փառքը հիմա իր մեռեալի արևն է», ինչպէս ըսած է Պալզաք, Ներաւխարհի միսթիֆ հեղինակը, ներշնչուած կը խօսէր հոգիներու անդրաշխարհային կեանքէն, տիեզերքին անհասելի խորհուրդներուն վրայ և մենք մտիկ կ'ընէինք։

1914...։ Տիրող տարապայման հնչտանքին մէջ Արեւելքի իրիկնամուտին, սարսուռ մը կարծես կ'անցնէր, հեռաւոր ու անորոշ։

Թմրեցուցիչ հնդուկի մը նման քերթողին խօսքերը կը վանէին սակայն տարտամ մտահոգութիւնները, կը քնացնէին արհաւիրքի մը կարելիութիւնները։

Մեզմէ ոմանք, ունկնդրելով հանդերձ խօսողին, մտովի կ'երթային դէպի անցեալին աշխարհները։ Մեր երեւակայութեան առջև կը բացուէր հոյակապ երկինքը պատմութեան։ Անցքեր, աւանդավէպեր, մեծ աղետներ, ժողովուրդներու մարտիրոսութիւններ, հերոսներու կերպարանքներ կենդանութիւն առած կ'երեւային մեզի և կ'ոգեկոչէինք անուններ փոչիներու մէջ մոռցուած կամ դարերու ճակտին չողչողուն։

Ինչո՞ւ կ'ընէինք այդ ոգեկոչումը, այդ պահուն։ Արտասովոր պատահարի մը ազդարարութեամբը կարծես կը յուզուէինք անղգալաբար։ Զրաքեան լռած էր։ Տերեւներն իսկ այլևս անշարժ էին կարծես. աշխարհի չունչը կանգ առած րլլալ կր թուէր։ Ոչ ոք բառ մը բսելու արիութիւնը կր ղգար. անէացում մըն էր այդ պահր, անդորր, թերևս ալ անձկագին...։

Ծանկարծ, ցնցող, ահագնալուր հնչիւն մը մահագոյժ, կոպիտ. խուլ հնչիւն մը.

Տավո՛ւլ...։

Թմբուկ...։ Զօրակոչ։ Օդը կը թնդայ արիւնի կաթիլներով։ Ծուզումնահար, չրթներնիս պակուցեալ, իրարու կը նայինք։ Մեզ կ'ողողէ, մեր անդորրութիւնը կր լեցնէ արձագանգը այդ անրնդհատ հնչող տավուլին։ Արհաւիրքի անդունդներն են որ կը խռռունկնան։ Բնազդօրէն ուրուագծուած եղեռնի մը չարագուշակ կերպարանքը կը խլրտի։

Տավուլր կը գոռայ չարունակ։ Սաղայէլի կոչն է ան, որ խաղաղ փողոցներուն մէջ, իր հարուածներուն տակ կը փշրէ հոգիները։ Երկինքէն ցաւ կը տեղայ յանկարծ ու Զամլճայի բլուրէն փչող հովին մէջ արցունք կայ։

Տավո՛ւլը. նախակարապետը մեծ չարչարանքին, անլուր դժբաղդութիւններուն։ Սակայն, մեծ յեղափոխականը, անկաշառելին Ռօպէսպիէռ, քարոզած է թէ «դժբախտները աշխարհի զօրութիւններն են»։ Արդեօք խորապէս համոզուա՞ծ էր այդ գաղափարին։

Պատերազմին չորս ծանր տարիներուն հնչեց այդ տավուլը. իր դժոխային ձայնր թնդաց Արեւելքի կապոյտ դիշերներու լռութեան մէջ։

Զինուորներու իրաքանչիւր դասակարգի կանչուելուն՝ եկաւ տավուլը, հեգնելով մայրերու կսկիծը, նշանածներու արցունքր, ընդհանուրին սարսափը, եկաւ ան կանչելու երիտասարդները դէպի սպանդի դաշտր։

«Տավուլ ելած է»ն սրտաճմլիկ լուր մըն էր, որ չորս տարի սառեցուց սրտերը։

Գիշերուան տավուլին ձայնէն, որուն ընդհանրապէս կ'ընկերանար փողոցի չուներուն կաղկանձիւնր, երախաները իրենց քունէն կ'արթնային և կր փաթթուէին մայրիկին. նորածինները կը գունատէին, սիրող սիրտերը կը ճմլուէին։

* * *

Աշխարհի ամէն բաները, անջատաբար, տրամադիր են ընդունելու իրենց տրուած նշանակութիւն մը։ Կարելի է զանոնք զետեղել կեանքին մէջ այնպէս՝ ինչպէս կը զետեղենք բառեր պարբերութեան մը մէջ ու անոնց տալ անսպասելի նշանակութիւն մը։

Երաժշտական եղանակ մը կ՚որոնենք, մեր վիշտը օրօրելու համար, ո՛ր երգահանէն որ ալ ըլլայ, ի՛նչ որ ալ ըլլայ, ծովերգ, գիշերային, մելանուագ։

Իսկոյն կը պատշաճեցնենք զայն մեր ցաւին, և կամ զուարթ Նօթեր՝ մեր հրճուանքին։ Անբացատրելի է թէ ինչո՞ւ այս կամ այն բառը, այս կամ այն նուագը, այս կամ այն տողերը կ՚ընդունինք այս ինչ կամ այն ինչ պարագային։

Թէ հեղինակները այն միևնոյն զգացումը ունեցած են ինչ որ մենք ունինք այն պահուն, այդ չեմ կարծեր. պատշաճեցնելու պէտքն է որ մեզ կը մղէ միայն։

Դրացիներէս մէկը ինձ անծանօթ եղանակ մը կը նուագէր քանի օրերէ ի վեր։ Չէի գիտեր թէ ո՞վ էր նուագողը, ի՞նչ էր նուագուածը. ինձ կը թուէր թէ այդ նուագը կատարելապէս համաձայն էր իմ հոգեկան վիճակիս. ան կը պատկերացնէր անցեալս, ներկաս ու ապագաս, տրտում, խորունկ, անբացատրելի Նօթերով։ Արդեօք երգահանը կամ այդ ջութակահարը ունեցա՞ծ էին իրենց սրտին մէջ այն տարտամ, անպատմելի թախիծը՝ որ այդ օրերուն պատած էր հոգիս։ Չեմ գիտեր։ Բայց, սա միայն գիտեմ թէ այդ քանի մը գիշերները այդ եղանակը մտերիմի մը պէս եկաւ ինծի. կարծես ան կ՚ըմբռնէր բոլոր վրդովումներս և տեսակ մը մորմոքով խառն համակերպութիւն ցոյց

կուտար ինծի։ Սփոփանք կը փնտռէի անոր մէջ. կարծես ան մէկ մասը կը կազմէր այդ օրերու մտահոգութեանս և կը փնտռէի զայն, երբ գիշերուան մութը կոխէր և ես սենեակս առանձնանայի. կը կարծէի թէ ան գուշակած էր բոլոր ինձ վերապահուած նեղութիւնները և կը ջանար անոնց դէմ սրտապնդել զիս։

Արդարև փոխուեցաւ իմ սիրական տանս մթնոլորտը յորմէհետէ փչեց աշխարհը տակն ու վրայ ընող եղեռնին վրայէն բօթաբեր մրրկավար զոյժը։ Տակն ու վրայ՝ խաղաղ երկիրներ, ազգեր անճնաս՝ տակն ու վրայ. տակն ու վրայ՝ և անդորրաւէտ կեանքը, զոր անբաւ տքնութեամբ ստեղծած էի շուրջս։

Վաղորդային անվստահութիւնը, մէկ կողմէն, ամուսնիս հիւանդութիւնը, այլև որ և է գործով զբաղելու անկարողութիւնը, միւս կողմէն, բացարձակ հանգիստի, յարատև խնամքի պէտքը, և այդ պատճառներով իր խորունկ յուսալքումը միացած սպառնալից անցուդարձերու, ժողովուրդներու անստոյգ ճակատագիրներուն վախը, կարի դժուարին դարձուցած էին ինձ ծանր պատասխանատուութիւնը տան մը, ուր պէտք էր ըլլալ քաջարի, անվեհեր ու զուարթ՝ իբրև նեցուկ ամէնուն և մանաւանդ երկու մատաղատի զաւակներուս։

«Աստուած բարձր սարին շատ ձիւն կուտայ», կ՚ըսէր գաւառացի մէկ բարեկամս, որ մասնաւորապէս ներողամիտ հիացում մը ունէր ինձ հանդէպ. բայց ես ինքզինքս շատ պզտիկ բլրակ մը կը կարծէի և պիտի նախընտրէի առանց ձիւնի մնալ տաքուկ արևով կենսունակ։

Այդ օրերուն ինչ անհեթեթ լուր որ կարելի էր տարածել իբրև քստմնեցուցիչ, Պոլսոյ յոռետեսները կը փութային յերիւրել և կարծես երջանիկ էին այդ առիթը գտնելնուն։

Քրիստոնեայ, մանաւանդ հայ օսմանեան երեսփոխանները գոհ էին որ մեր տղաքը կը մտնէին Թուրք բանակին մէջ. առիկա եղբայրակցութիւն մը պիտի ըլլար, բացարձակ հաւասարութիւն մը։ Գրիգոր Զօհրապ պարադլուխն էր անոնց և կ'այպանէին բոլոր այն մայրերը՝ որոնք կուլային, կ'ողբային, մտաբերելով այն սոսկալի օրը՝ ուր իրենց զաւակները պիտի երթային ճակատ։

Ա՜հ, այդ ճակատ բառին ահաբեկիչ նշանակութիւնը։

Պոլսոյ հայ կիները երբեք չէին կրցած առանց տեսակ մը վախի տեսնել Թուրք զինուոր մը, մանաւանդ անոնց ազատ պարտած ժամանակը։ Կոպտութեան, վայրագ ուժի, անսանձ բնազդներու մէկ մարմնացումը կը նկատէին այդ արարածները, եկած ընդհանրապէս Անատոլուի խորերէն։ Անոնց մէջ թերևս, հազուագէպօրէն, բարի մարդիկ ալ կրնային գտնուիլ, բայց, դարերու աւանդութիւնները և անընդհատաբար հոս հոն, մանաւանդ քիչ մը հեռաւոր պատյտի վայրերը տեղի ունեցած բարբարոս ընթացքը այդ Թուրք զինուորին, յոռի տպաւորութիւն ձգած էր եւ կարելի չէր ջնջել այդ գաղափարը քրիստոնեայ կիներուն սրտէն. թէև Թուրքերն ալ շատ փոյթ չէին տանիր ջնջելու զայն և կամ ընթացքնին փոխելու։

Ուրեմն, զարգացած, մշակուած, մաքուր բարքերով և մաքուր հագուստներով մեր երիտասարդներուն խառնուիլը այդ անտաշներուն, հակառակ սիրելի Զօհրապին քարոզներուն, շատ հեռու էր հաճելի նկատուելէ։

Ամենէն չնչին յոյսի նշոյլին կառչիլը մարդկային է. բայց այդ պահուն ախոյեան ազգերու երկնքին վրայ լաւատեսութեան պատառ մը իսկ չկար։

Սկսելու վրայ էր նախաբանը ողբերգութեան մը, չորս արարուածով քստմնեցուցիչ ողբերգութեան մը, որուն վերջաբանը ամենէն բեղուն միտքն անգամ չէր կրնար երեւակայել։

Եւ մենք կ'սպասէինք, լռին հանդիսատես ու կերպով մը՝ դերակատար։

Մայրս որ մինչև այն առեն նախընտրած էր պանդոկի ազատ կեանքը ընտանեկան պարտականութիւններու կաշկանդումէն, պահելով աչխարհիկ սովորութիւնները և իր ըմբռնած կերպով ապրելու հաճոյքը, և որ սակայն, այդ սպառնալից պահուն զգալով հաւանական անպատեհութիւններ, որոնք կրնային ծնունդ առնել իր չուրջը, եկաւ բնակիլ մեզի հետ, մեր տունը, որ սակաւ ինչ ապահով ապաստանարան մը կը թուէր իրեն։

Այդպէսով ես պէտք էր ըլլայի միութեան գիծը երկու սերունդներու միջև, անոնց՝ որոնք, տարիներով բեռնաւոր, չէին կարող ըմբռնել նորածիլներուն պահանջքները, պէտքերը, եռանդները, աւիւնը, և անոնց՝ որոնք հազիւ թեւակոխած դիտակից կեանքի սեմէն ներս, տակաւին այգուն լոյսով ողողուած, չէին կրնար տարակուսիլ իսկ թէ յոգնած սրտերը կրնան ըլլալ երբեմն դառնացած և խժռոտ։

Պէտք էր հաչտեցնել անցեալն ու ապագան, մոխրագոյն, անժպիտ ներկայի մը մէջ. պէտք էր ամոքել մորմոքը անհետացած բաներու ու յոյսով վարդերանգել գալիք օրերը, առանց զգացնելու իմ նորաբոյս բողբոջներուս թէ՝ հաւանականութիւն կար որ խորշակը ընդհուպ փչէ։

*
* *

1915։ Հին, խարխուլ, ընդարձակ որբանոց-վար-

ժարանին վեցերորդ դասարանի բազմաթիւ պատուհաններէն ներս կը խուժէր արեւը, անարգել, ակնախոտիղ, ոսկեզօծ ներկելով նոյնիսկ սարդի ոստայնները, (բան՝ Վիքթոր Հիւկոյի)· պատերը երբեմն իւղաներկ կանանչ, այժմ անգոյն, զարդարուած էին քարտէսներով. մեծ քարեսախտակ մը նոյնպէս հինցած. սեւ ներկը տեղ տեղ ելած գրասեղաններ կարգով, սեղան մը ուսուցչին յատուկ, առջեւը աթոռ մը: Ամէն բան ողորմելի, միայն Gop մը վայելչասիրութեան. ուսուցչին սեղանին վրայ գաւաթին մէջ քարի մը ծաղիկ, ու պատուհաններէն՝ լոյս. անմիջապէս անդին ծովը, զուարթ, լայնատարած ծովը, ժպտուն, ու կապուտութիւն: Ինչ փոյթ հնութիւնը, տախտակներուն ճարճատիւնը քայլերու տակ, գուներուն խարխուլ վիճակը և ձեղունին ծակերը, սեցած ձեղունին ծակերը· ի՞նչ փոյթ. երիտասարդութիւն մը կայ հոն չէնշող· յոյսով, աւիւնով առլցուն:

Աշակերտուհիները գրեթէ չափահաս, մեծ մասը որբուհիներ Ատանայի կոտորածէն փրկուած, կանխահասօրէն զարգացած մարմնով, սիրուն գլուխներ, գէշ սանտրուած մազերով, սև գոգնոցներ հագած, ոմանք վիզերնին ճերմակ օձիքով: Կան՝ որ ժպտագեղ են, կան՝ որ խոժոռ, կարծես կռուասէր: Դասարանը ունի այն մասնաւոր անախորժ հոտը՝ որ ընդհանրապէս դպրոցի սրահներուն յատուկ է և մասնաւորապէս հայ վարժարաններուն:

Ինձ աթոռ մը տուած էին ուսուցչին աթոռին մօտ, որովհետև երբեմն կ'այցելէի այդ որբանոց-վարժարան· չատ անգամ կ'օգնէի խնամակալ մարմնոյն· կր չհագրգռուէի սանուհիներով, նոյնիսկ ծառայութիւններ կը մատուցանէի հաստատութեան:

Մանաւանդ հաճելի էր ինձ համար ներկայ ըլլալ

նախընտրած ուսուցիչներուս դասաւանդութեանը: Այս բացառութիւնը կը վայելէի իբրև մասնաւորապէս գրականութեան ծառայող մը, այլապէս, ուսուցիչներուն հաճոյ չէր որ տիկիններէն մէկը ներկայ ըլլար դասերուն:

Այդ օրը կարծես դասարանը բացառիկ զուարթութեամբ մը ոգեւորուած էր: Ծովին փաղփուն դրացնութի՞ւնը, արեւին մասնաւոր փա՞յլը թէ հաւկասութիւնը գալիք օրերուն:

Սեղանին առջև նստած էր Դանիէլ Վարուժան, գրականութեան ուսուցիչը, զոր սանուհիները կր պաշտէին: Համակրելի էր այդ երիտասարդ ուսուցիչը որ քերթողի լուսաւէտ ցոլքեր կր կրէր գլխուն չուրջը: Ամենէն պարզ բացատրութիւնը կարծես փայլուն նշանակութիւն մը կ'առնէր անոր բերնին մէջ: Իր բանաստեղծութիւններուն հմայքը կը ծածանէր դասարանին մէջ և գեղարուեստական Gop մը կուտար իր դասաւանդութեան:

Տիկին Սրբուհի Տիւսափի գործերուն մասին կը խօսէր ան, մանաւանդ Մայտային և դրուագներ կը կարդար:

Իրաւ է որ այդ քիչ մը հինցած ոճը և գրաբարախառն լեզուն՝ երիտասարդ բանաստեղծին բերնէն արտասանուած, անոր՝ որ մ՛ին քան զմայլելի աշխարհաբարով մը գրած էր իր երգերը, քիչ մը տարօրինակ տպաւորութիւն կ'րնէին: Ինձ կը թուէր նաև թէ ինք տեսակ մը խծբծանք կը դնէր դէպի անուշիկ վաղեմի գրագիտուհիին վէպերը: Ինչո՞ւ սակայն տակաւին այդ դատելու անկարող միաքերուն առջև պարզել թեթև այթաքուումները, առաջին արևմտահայ գրող կնոջ, որ արիութիւնը ունեցած էր հրապարակ իջնելու ու իր սեռին պարտադրուած կաշկանդումներուն դէմ բողոքի ձայն բարձրացնելու:

Իմ յարգանքս դէպի տիկին Տիւսափ կողմնակալութեան արգիւնք չէր. այլ՝ հիմնուած էր կարծիքին վրայ իրեն ժամանակակից ուսուցիչներէն կարողագոյնին, Թովմաս Թերզեանի։ Մօտէն ճանչցած դրացիութենէն, տեղեակ անոր կեանքին, անոր արժանիքներուն, անոր առաքինութիւններուն, ամուսնական կեանքին պատրանաթափութիւններուն, տեղեակ նաև, այն մի միայն մտաւոր չնաչխարհիկ զգացումին՝ որ զինքը կը միացնէր հայ մեծ բանաստեղծներէն սիրելագոյնին՝ Մկրտիչ Պէշիկթաշլեանին, որուն համար ունեցած խորունկ հիացումէն մղուած, արդէն չափահաս, սորված էր հայերէն լեզուն հիմնովին. (ֆրանսական դաստիարակութիւն առած բլլալուն՝ կանխաւ իր զարգացումին մէջ խնամք չէր տարուած մայրենի լեզուի ուսանդութեան)։

Պէշիկթաշլեան իր բացառիկ անուհիին թափանցել տուած էր հայ բարքառին և հայ մտածողութեան բոլոր չքեղութիւնները, մղած զինքը դէպի գրականութիւն և անոր գերազանցապէս զգայուն հոգին, ոսկի լարերու պէս թրթռալով, իր վիշտերէն, իր մորմոքներէն, իր կսկիծներէն, այն նոյն կսկիծներէն՝ որոնցմով տառապած են չատ կիներ, իր իսկ հոգեբանութենէն ուսումնասիրած անոնց հոգեբանութիւնը, րնդվզումները, ցաւագին համակերպութիւնները գրած էր՝ սրտին արիւնէն իսկ քաղելով իր նիւթերը։

Իմ անմոռանալի ուսուցիչս այս ամէնուն հիացումով կ'անդրադառնար ամէն անգամ որ տիկին Տիւսափի մասին հեթանոս մը քննադատական անտեղի մտածումներ կ'ընէր. և ես իր սանուհին, յիշողութեանս խորը պահած էի իր այդ հիացումին մէկ արձագանգը, անձնական տպաւորութիւններուս միացած դէպի եզական գրագիտուհին։

Վարուժան անխոնջ կը խօսէր և ես մարիկ կ'ընէի վերացած, հակառակ չատ տեղ իրեն համակարծիք չըլլալուս. կը հիանայի այն մեծ կարողութեանը վրայ՝ զոր ան ունէր իր մեծ գաղափարները ուժգնօրէն դրոշմելու ուսանողներուն հոգիին մէջ։

Ցանկարծ, օդին, ծովին, և պատկից սրահներուն խոր լռութեան մէջէն ահագնադղորդ պայթիւնի մը արձագանգը, ընդոստ վեր ցատկեցինք ամէնքս. պայթիւն մը ևս. չէնքը կը դղրդայ. արդէն խարխուլ պատուհաններուն ապակիները կը կոտրտին, ա՛յնքան մօտ է ռմբակոծութիւնը։

— Մի՛ վախնաք, տղաք, կը գոչենք Վարուժան և ես միաբերան, թէև երկուքնիս ալ դեփ-դեղին կտրած։

Սանուհիները սարսափահար կուլան, կը պոռան, մանաւանդ Ատանացիները։

Դուրս կը նետուի Վարուժան, թևէն կը քաշեմ.

— Մի՛, մի՛, չէնքէն դուրս ելլէք, կ'աղաչեմ։

Թնդիւն մը ևս. պատերը կարծես պիտի փլչին, ես ևս կ'սկսիմ տղոց պէս դողալ, ամէնքը մեծ սրահը հաւաքած է տեսչուհին։

Տնտեսը որ խուճապահար լուր առնել գացած էր, կը վերադառնայ.

— Բան չկայ, կ'ըսէ. Սան Մթէֆանոյի ռուսական գերեզմանատան մեծ կոթողն է, զոր Թուրքերը ծովէն ռմբակոծեր եւ քանդեր են։ Մեզի վախուս բան չկայ. մեռելներուն դէմ է եղածը։

Լայն չունչ մը կ'առնենք։ Տղայոց չաքար ջուր բաժնել կուտանք և մենք Վարուժանին հետ մէյ մէկ սիկարէթ կը վառենք և տեսչարանին պատուհանէն կը դիտենք ազատ ծովը եւ սպիտակ պզտիկ առագաստները։

Ատեն մը լուռ կը մնանք։

Այդ օրերը արդէն չատեր մեկնած էին Պոլսէն, ո՛մանք Պուլկարիա, ո՛մանք այլուր, որովհետև անապահով լուրեր չրջիլ սկսած էին և հայ և թուրք եղբայրակցութեան իտէալը ողբերգութեան թաղուած, հակառակ զինուորագրութեան և ամէն հայ ընտանիք թուրք բանակին իր զինուորը տուած բլլալուն։

— Դուք չէ՞ք մեկնիր, հարցուց Վարուժան։

— Ես չեմ կարող մեկնիլ, ըսի, ամուսինս տակաւին է, մայրս ծեր, զաւակներս մատաղատի. ո՛ւր երթամ։ Ցետոյ, ի՞նչ կրնան ընել ինձ, ես կուսակցական իսկ չեմ։ Դուք լաւ կ'ընէք եթէ այս երկրէն հեռանաք, և եթէ կրնաք անմիջապէս։ Մի մնաք հոս, Վարուժա՛ն։

Բանաստեղծը արհամարհոտ ժպտեցաւ։

— Ինչո՞ւ կուզէք, տիկին, որ ես ձեզմէ նուազ արիասիրտ ըլլամ. ինչո՞ւ մեկնիմ։ Ապահով եղէք թէ մեզի ոչինչ կ'սպառնայ, պէտք չէ ըլլալ յոռետես։

Լռեցինք մտախոհ, երկար քաշելով թեթև ծուխերը մեր սիկարէթներուն. յետոյ բանաստեղծը, սովորականէն քիչ մը աւելի երկար սեղմելէ վերջ ձեռքս իր ձեռքին մէջ, գնաց նորէն դասարան և ես մնացի տեսչարանին պատուհանին առջև։ Պայծառ օրուան մէջ մռայլ էին խորհուրդները։

Տարիներ աչքիս առջև մնացին այդ տեսարանը, այդ մատղաշ գլուխները՝ որոնց մեծ մասը խնամալուհիներէն մէկուն մէկ անբմբռնելի քմահաճոյքը ղրկուեցան գաւառները, արձակուրդի, օդափոխութեան պատրուակին տակ, և անկից տարագրուեցան, ողջակիզուելու ճամբան բռնեցին դէպի Տէր-Զօր. և այդ երիտասարդ ուսուցիչը, կենսունակ, խանդով լեցուն, հոգին հրաբորբոք քերթողի կորովով, որ փոխանակ, ըստ իր մաղթանքին, երթալու Դեպի աղբիւրը լոյսին անկից գեղեցկութիւններ լեցնելու համար ոսկի սափորին մէջ բանաստեղծութեան, գնաց դէպի անապատ տանող խոպան ճամբուն եղերքի քարերը կարմիր ներկել իր մարտիրոսի արիւնով։

*
* *

Երեք օր յետոյ, Ապրիլի օր մը, ուր Արեւելքի գարունը կը պառթկար ամէն կողմէ, հողէն, բոյսէն, ծառէն, օդէն, այնպիսի ուժգին որ կարծես աշխարհը նեղ գար իր այդ պոռթկումին, բօթ մը հասաւ մեզի ահաբեկիչ։

Սաճաղրկայ սեւ հրաման
Հնոցի ծուխին գայր նման։ (1)

Թուրք կառավարութիւնը հրաման բրած էր հայ աչքառու մտաւորականները ձերբակալել և անմիջապէս աքսորել։

Անուններ սիրուած, անուններ յարգուած, անուններ ազամանդով գրուած, չողչողուն, բերնէ բերան կր թեւածէին։ Գիտութեան, մամուլի, գրականութեան, բանաստեղծութեան, արուեստի ծաղիկը եղող մտաւորականներ, բոլորը, բոլորը։

Ո՛ւր ղրկուած էին, տեղեր անծանօթ։ Պատիժ՝ չգործուած յանցանքի մր։

Հազարաւոր հակայ սիւներու վրայ պալատ մը փլած էր յանկարծ մեր գլխուն և մենք մնացած էինք փլատակներու տակ, առանց մեռնելու, ականատես փլուզումին։

Ապշութիւն մր կարծես իջած էր հայ ժողովուրդին վրայ, ընդվզումն իսկ կանգ առած։

Ատեն ատեն, խաբուսիկ նշոյլ մը յոյսի, որ ամէն

(1) Հայր Ղ. Ալիշան, Շուշան Շաւարշանայ։

աղէտի ժամանակ միամիտ մարդկութեան սրտին մէջ կը թրթռայ շրջմոլիկ հուրի մը պէս, կուգար ու կը մարէր ընդհուպ։

Ամէն առաւօտ կազդուրող լուրի մը հաւանականութիւնը կը ծնէր և երեկոյին կը մեռնէր՝ վերջին ցոլքերուն հետ։

Տիեզերքը կը գլորէր մահուան մէջ։

... Անցած օրեր, տարօրինակ երեւոյթի օրեր, ուր տարիներէ ի վեր ազատօրէն փայփայուած յիմար ցնորքները, շքեղ երազները, որոնց իւրաքանչիւրը կարծես իրականացումն էին դարերէ ի վեր տենչացուած երջանկութեան մը, անքակտելի եղբայրակցութեան մը, հիմա սարսափը կուտային յոռեգոյն բաներու, սահմռկեցուցիչ պատահարներու։

Շատ չէինք խօսեր այդ օրերուն. գաղափարները աւելի ապահով էին մեր գլուխներուն մէջ քան մեր շրթունքներուն վրայ. լուռ էինք։ Կը նմանէինք մէկուն՝ որ անլուսին և անաստղ երկնքին վրայ կը փնտռէ անկիւն մը ուրկից վերջապէս այգուն մէկ նշոյլը պիտի ծագի։

Լուրեր կը շրջէին. չէր կարելի որոշել ստոյգը։

Հայ մեծատունի մը տիկինը, որ, նշանաւորապէս գեղեցիկ, Պոլսոյ հայ կիներուն վայելչագեղներէն մէկը եղած էր, բաղդը ունեցաւ Երիտասարդ Թուրքերու քօմիթէին ուշադրաւ ու ազդեցիկ մէկ անդամին, հանրածանօթ Պէտրի պէյին մօտ, որուն իր ամուսինը ժամանակին շատ մեծ ծառայութիւններ մատուցած էր, յաջողելու իր դիմումներուն մէջ ի նպաստ մէկ քանի մտաւորականներու։ Կարծեմ 4-5 հոգի էին անոնք. Տօքթ. Թորգոմեան, Բիւզանդ Քէչեան, Կոմիտաս Վարդապետ և մէկ երկու ուրիշներ. երկու ամիս մնալէ յետոյ աքսորավայր, վերադարձան ընկճուած, ծերա-

ցած, չափազանց ազդուած, մանաւանդ Վարդապետը։

Այդ միջոցին Թուրք կառավարութիւնը պատեհ առիթ գտնելով կախակայեց Ազգային Սահմանադրութիւնը և անկից բղխած իրաւունքները։

Արդէն, տարիներ առաջ, Հայ Երեսփոխանական Ժողովին մէջ Ազգային Սահմանադրութեան վերաքննութեան առաջարկը բերած էր երեսփոխաններու խումբ մը, որ պալատական կը յորջորջուէր։

Վիճաբանութեան ժամանակ, ատենապետը, Գ. Նորատունկեան «խորհինք այս մասին» ըսած և արգելք հանդիսացած էր այդ յախուռն ձեռնարկին։ Հետագային դէպքերը ցոյց տուին որ ատենապետը իրաւունք ունէր և խոշոր վտանգ մը անցուցած էր Սահմանադրութիւնը։

Միենոյն Թուականին Հայոց Պատրիարքը Զաւէն Սրբազան, զրկուեցաւ իր ծննդավայրը, Պաղտատ. աքսոր մը՝ վայելուչ ձեւի տակ, և իբրև Հայոց կրօնապետ միայն ճանչցուեցաւ Երուսաղէմի Պատրիարքը։

Ոչ մէկ ազգային իշխանութիւն մնաց Պոլիս, բացի Երուսաղէմի փոխանորդէն, որ Պատրիարքարանի պաշտօնը կը կատարէր, աւելի անցուկ շրջանակի մէջ։

* * *

Արհաւիրքով լեցուն արձագանքներ կուգային գաւառներէն։ Անլուր էր ինչ որ պատահած էր. չէինք կրնար ըմբռնել ահաւորութիւնը աղէտին։ Կերած հացերնիս կարծես արիւնի համ ունէր։

Շատ իրիկուններ պարտէզին դրան առջև կը սպասէի, որպէսզի կարենամ վստահելի մէկը տեսնել, նոր լուր մը առնել թերևս քիչ մը ամոքող սոսկումը միւս լսածներուս։ Ամենուն հետ չէր կարելի այդ նիւթե-

րուն մասին խօսիլ. ազգակիցներ ալ կային որ վստահելի չէին։

Վստահելիներէն մէկն էր իմ սիրելի բարեկամիս Զ. Ճ.ին որդին, որ ամերիկեան դեսպանատան հետ յարաբերութեան մէջ ըլլալով, քիչ չատ ճշդրիտ լուրեր կ'ունենար։ Ցած ձայնով, քիչ բառերով կը բացատրէր տիեզերքը լեցնելու չափ խոշոր քստմնեցուցիչ անցքերը տարագրութեան։

Գիշերներ կը չրջէի պարտէզիս մէջ, անընդհատ ծխելով, կը փչէի մտածումիս հովերը և կը ցրուէի անոնց մոխիրները անթև մուխին հետ։ Ամէն ինչ սոսկում էր չորս կողմս, երկինքը, ծաղիկը, գիշերը։ Աչքերս կը տեսնէին կարաւաններ, և ի՛նչ կարաւաններ... և արիւնը մանուկներու՝ որ կը հոսէր, և ձեռքեր՝ որոնք կ'երկարէին պաղատագին,

Զարմիկ մը ունէի որ իր պաշտօնին բերումով մօտէն յարաբերութեան մէջ էր Երիտասարդ-Թուրքերու քոմիթէին մէկ անդամին հետ. երբեմն ան ալ ինձ լուրեր կը բերէր։

Երեկոյ մը, անմոռանալի երեկոյ մը, fուրպան պայրամի նախօրեակ երեկոն, ան գիս կանչեց պարտէզիս անկիւնը և խորհրդաւոր կերպարանքով մը ըսաւ թէ Երիտասարդ-Թուրքերու fomիթեն որոշած է, Պայրամին չորս օրերը անցնելէն յետոյ, տեղահան ընել նաև Զմիւռնիոյ և Պոլսոյ Հայութիւնը, սկսելով Իւսկիւտարէն, Գատը-Գիւղէն, իբր ասիական եզերք։ Կնքուած պահարաններ ղրկուած էին ամէն Թաղի ոստիկանատուները, որպէսզի ծոնը վերջանալուն, բացուին և հրամանը կատարուի։

Արդարև չէ կարելի տառապանքը սորվիլ. տառապանքը կը տարուի, և ես կրցայ տանիլ այդ օրերուն տառապանքը։ Անցուցի գիշերներ, ուր մարդ կը զգայ մազերուն ճերմկիլը։ Տանը մէջ ոչ ոք կը կասկածէր իմ հոգեկան վիճակիս, այդ լուրը գաղտնի էր և զարմիկս խնդրած էր որ մարդու չըսեմ, և եթէ հնար է, կարգադրութիւններ ընեմ։

Բերայի գերման վարժարանին ուսուցչուհիներէն մէկը, Տիկին Ձինքէ, զաւակներուս գերմաներէն լեզուն կ'աւանդեր. լաւ կին մըն էր, մեզի համակիր. խնդրեցի իրմէ որ, եթէ հարկը պահանջէ, յօժարի իր քովը առնել աղջիկներէս մէկը, դրամական վարձատրութեամբ, մինչև պատերազմին վերջանալը։ Ընդունեց սիրով։ Իսկ միւս զաւակիս համար, որոշեցինք բարեկամի մը հետ, ինքն ալ պետական պաշտօնեայ, որուն տղան, 19 տարեկան, բարձրագոյն վարժարանի ուսանող, սպայ եղած էր արդէն, անոր հետ կեղծ ամուսնութեամբ ամուսնացնել իմ տակաւին ուսանող աղջնակս, որովհետև սպաներուն կիները չէին տարագրեր։ Իսկ մայրս, ամուսինս և ես պէտք էր հպատակէինք մեր ճակատագրին։ Մինչ այդ՝ բաւական քանակութեամբ արսենիխի պաչար մը չինեցի և սպասեցի։

Որ և է լեզուի մէջ չեմ կարծեր որ գտնուին բառեր արտայայտելու կարող այդ պահերուն անձկութիւնս։

Ահռելի հեռապատկերներ կուգային կ'անցնէին աչքիս առջևէն. խժդժութիւններու պատմութիւնները ականջներուս մէջ, կը ծխէի անընդհատ։ Սենեակս առանձնացած, առանց լոյսի կը լրջէի աչքերս մեռելի մը աչքերուն պէս, որոնք՝ բաց մնացած՝ սոսկումով կը նային տակաւին աշխարհի անցքերուն վրայ, կը սպասէի, համր կտրած, արիւնս սառած. պարապ կուրծքիս մէջ չէր մններ օդը, այլ՝ կը համախմբուէր կոկորդիս մէջ ծանրօրէն։

Եւ անցան այդ չորս օրերը։ Պայրամը վերջացաւ, ոչ մէկ լուր, ոչ մէկ շարժում. ամէն ինչ բնականոն շուրջերնիս։ Ժամերը դանդաղ գլորեցան մինչև երեկոյ։ Զարմիկս, այս անգամ նուազ խորհրդաւոր, նորէն զիս տարաւ պարտէզիս անկիւնը։

Պերլինէն Թուրք դեսպան Հագգը փաշա, հեռագրած էր Երիտասարդ-Թուրքերու եօմիթէին որ ո՛չ Զմիւռնիոյ և ոչ Պոլսոյ Հայերուն մէկ մազին թելին պէտք չէր դպչիլ. պաշտօնական էր հրամանը, բարձրագոյն տեղէ եկած, և ոստիկանատուները զրկուած պահարանները ետ առնուած էին։

Չեմ գիտեր ի՛նչ զգացի այդ պահուն. երկինքը, ծառերը, պարտէզը, ամէնքը պար բռնեցին շուրջս. ծունկերս թուլցան և երկաթէ նստարանին վրայ ինկայ հեծկլտալով։

Իւղի արատի մը պէս տարածուեցաւ հայ ժողովուրդին մէջ այդ լուրը մէկ քանի օր յետոյ։ Միեւնոյն ժամանակ տեղեկացանք թէ Աւստրիոյ դեսպան Մարքիզ տը Փալլավիչինի Թուրք իշխանութեան մօտ դիմում կատարած էր, որպէսզի մօտակայ գաւառներու, մանաւանդ Պրուսայի, հայ կաթոլիկները տեղահան չըլլան։ Աւստրիոյ Ջիթա կայսրուհին, ջերմ կաթոլիկ, ամէն ջանք թափեր էր, որպէսզի այդ բացառութիւնը ձեռք ձգէ, և յաջողեր էր։

Արդեօք փափկազգած կայսրուհին կ'ենթադրէր թէ մարդկային արարածներ չէի՞ն Լուսաւորչական Հայերը։

* * *

Ինչպէս ամէն սուգէ, ամէն աղէտէ վերջ, կեանքը կը շարունակէր անողոք։

Անցած էր տարի մը, դժնդակ մթին տարի մը։ Բոլոր անձկութիւնները, բոլոր խորունկ կսկիծները, վշտերը, մտահոգութիւնները, հեռուն տառապողներուն, մարտիրոսացածներուն ցաւերուն արիւնոտ արձագանգները, բոլոր դժուարութիւնները ապրելու, օրական պէտքերուն հետ մաքառելու պայքարը, սիրտհատնումով սպասումը պատերազմին ելքին, բոլոր տանիլը դժնդակ իրադարձութիւնները, բոլորը, բոլորը միացած, սպառած էին ջղային դրութիւնս, առողջութիւնս քայքայած. հիւծուած կը զգայի ինքզինքս, ընկճուած, կորովս վատնուած։

Իմ պատուական բժիշկս ջերմօրէն կը խնդրէր ինձմէ թօթափել ինքզինքս, ջանք մը ընել վերագտնելու հաւասարակշռութիւնս, և ատոր համար անհրաժեշտ էր փոփոխութիւններ մտցնել ընկճուած ապրելակերպիս մէջ, գոնէ երկարատև բացօդեայ պտոյտներ ընել, հեռանալ սովորական մթնոլորտէս, երթալ լեռներու մէջ կամ մանաւանդ ծովուն վրայ։

Արդարև ես ալ կը զգայի բնութեան ծոցը մխրճուելու, հովէն, ծովէն, դաշտէն լայն շունչ փնտռելու պէտքը։

Սիրելագոյն պտոյտս էր Մօտայէն Ֆանառաքի ծովախորշին մէջ մակոյկով կամ առագաստանաւով ինքզինքս յանձնել ալիքներուն, մանաւանդ իրիկնամուտի պահերուն, ուր վերջալոյսերը հրաշալիքներ են կարող ամոքելու ամէն մորմոք։

Իրիկուն մը նորէն, զաւակներուս հետ կը վերադառնայինք Ֆանառաքիէն դէպի Գատը-Գիւղ։ Յանկարծ նաւակէն նշմարեցինք Պոլսոյ վրայ անսովոր կարմրութիւն մը, որ հետզհետէ կը բարձրանար, կը տարածուէր, կ'ընդլայնէր, երկինքին մէկ մասը կը գրաւէր, երբեմն ալ կարծես կ'իջնէր բլուրէն վար, դիմելով դէպի ծով։ Հրդե՜հ...։ Մեծ, ահագնածաւալ հրդեհ մը, որ կատաղօրէն կը լափէր հին փայտաշէն տուները և կը վազէր անսանձ, աննուաճ, քանդելով,

կործանելով, փլցնելով։ Տեսարանը եթէ սահմռկեցուցիչ չըլլար, վեհապանծ, ինքնայատուկ պիտի ըլլար։ Այդ բոցերուն մէջէն բարձրացած սլացիկ մինարէները, աղէին սպիտակութիւնը Էսկի-Սէրային։ որ վարդերանգիլ սկսած էր բոցերուն ցոլքէն, արեւմուտքը որ իր ոսկին կը խառնէր հրդեհին արիւնին, չնաշխարհիկ ամբողջութիւն մը կը կազմէին, զոր քիչ աչքեր կրնան վայելած ըլլալ։

Ծովուն կոհակները հետզհետէ կ'սկսէին մութ կարմրութիւն մը ստանալ. և մեզի կը թուէր թէ մեր նաւակը կը տատանէր արիւնէ ալիքներու վրայ։ Սոսկատեսիլ էր այդ, եղերական, բայց, միանգամայն, հազուադէպօրէն տպաւորիչ։

Այդ պահուն, առանց սակայն արդարացնելու, ըմբռնեցի Ներոնի վայելած հաճոյքը՝ հրդեհուած Հռովմին բոցերուն ի տես։ Քիչ մը անդին՝ ուր կրակին ցոլքերը կ'իջնէին ջուրերուն վրայ, նուազ ուժգնօրէն, մեր թեւճակներէն ինկած կաթիլները գոգցես բուստի կլոր հատիկներու վերածուէին, փրցուած նայատի մը մանեակէն։

Մեր նաւավարը, ծերուկ Թուրք մը, հաստատեց թէ բոլոր Թրքաբնակ թաղերն էին որ հրոյ ճարակ կ'ըլլային. արդարեւ Պոլսոյ այդ կողմերը քրիստոնեայ չէր բնակեր։

— Հայերուն ըրածնուս պատիժն է, ըսաւ, գլուխը օրօրելով։

Այդ օրը տարեդարձն էր Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումին, որ կը տօնուէր 3000 տուներու հրդեհուելովը։

... Կարծես այդ ժամանակամիջոցին ինձ վիճակուած էր ինքնայատուկ և արտակարգ տեսարաններու ներկայ ըլլալ, թերեւս ամոքելու համար հոգիիս թախիծը։

Անսովոր տպաւորութիւններու թուականն էր ան։

* * *

Խարխուլ, անկարող, պզտիկ շոգենաւը հե ի հե, հոգին բերանը եկած, յառաջանալով Ոսկեղջուրի դեղնորակ ջուրերուն վրայէն, հազար ու մէկ խոչնդոտներու, բեռնաբարձ մաւունաներու, շոգեմակոյկներու, միաթի դիւրաբեկ նաւերու, ածուխի առագաստանաւերու առջև կանգ առնելէ կամ ընկրկելէ յետոյ, վերջապէս յաջողեցաւ հանդիպիլ նոյնքան խարխուլ, հնամենի նաւամատոյցին։

Հազիւ, վախն ի վախ, երերուն, առկախ կամրջակէն ինքզինքս ազատած ու հաստատ հողին վրայ կոխած, գտանք մեր սիրելի բարեկամը Ցովհաննէս Պօղոսեանը, որ այդ օրը մեզի պտոյտի հրաւիրած էր իր բնակած գիւղը։ Բնաւ այցելած չէինք այդ վայրը. կարծես Պոլիսէն անջատուած տեղ մըն էր, հակառակ այնքան մօտիկ ըլլալուն։

Էյո՛ւպ... Փիէռ Լօթիին Էյուպը։ Առաւօտ էր, ջինջ, աղւոր առտու մը, Անհաւասար քարերով սալարկուած փողոց մը, ցանցառ տուներ. հնօրեայ, փայտաշէն, տախտակները աններկ ու սեւցած, պատուհանները խիտ խաֆեսներ։

Ամայի էր ամէն կողմ. կարծես բնակչութիւնը պարպուած ըլլար անկից և կամ մենք քալէինք իրականութենէն դուրս տեղ մը։

Օդը անուշ կը հոտէր. Իսպահանի վարդերուն բոյրը նմանելու էր այդ բոյրին։ Բարձր պատերուն ետեւը պարտէզներ պէտք էր ըլլային և անկէ, այդ խնկաւէտ շունչը որ կ'արտածուէր։

Ո՛րքան հեռու էր հիմա քաղաքը, Ղալաթիոյ կամուրջը իր աղմուկով։ Հո՛ս՝ խաղաղութիւն, երկնքէն,

արեւէն, գետնի խոշոր քարերէն. խաղաղութիւն, ամէն ինչ։

Օր մը Տանթէ, տաղտկացած այլևս իրերէն ու մարդոցմէն, կ'երթայ զարնել Ապենեան վանքի մը դուռը։

— Ի՞նչ կ'ուզէք, կը հարցնէ դռնապանը։

— Խաղաղութի՛ւն կը պատասխանէ Ստուածածային Կատակերգութեան հեղինակը։

Հոս, առանց խնդրելու մեզի կուտար խաղաղութիւնը, գոնէ առժամանակեայ, Ոսկեղջուրի Թագուհի՝ էյուպ իր նուիրական (1) նկատուած հողին վրայ, այդ գարնան առաւօտն։

Հոն կը տիրէր մեծափառ լռութիւնը քնութեան, միանգամայն մարդկային ճղճիմ լռութիւնը՝ որ սակայն թօթափած չէր ամբողջովին օրական մտահոգութիւններուն հետքերը։

Ո՞ւր փոխադրուած էինք յանկարծ։

Քանի մը հոյակերտ նոճիներ իրենց սլացիկ գագաթներուն մթութիւնը կը հակադրէին լուսաճաճանչ երկնքին։

Սպիտակ բարձր պատ մը, լայն վեհապանծ դուռ մը, որուն մէկ փոքր թեւը բաց ձգուած. ներսը մզկիթը, սպիտակափայլ մզկիթը էյուպի։

Ֆաթիհ Սուլթան Մէհմէտ՝ որուն առաջին փափաքը եղած է Կ. Պոլսոյ տալ բոլորովին իսլամական երեսոյթ մը, ճոխացուցած է գեղեցիկ մայրաքաղաքը բիւրաւոր մզկիթներով։

Ոսկեղջուրի ափերուն ան կառուցանել տուած է

(1) Էյուպի հին գիւղը կը գտնուի երկու բլուրներու մէջտեղ. հոն բոլոր տուները պարտէզներ ունին լեցուն վարդի թուփերով, այն բուռն հոտով վարդերէն՝ որոնք Պոլսոյ բնակչութեան կը հայթայթեն անուշ պատրաստելու յատուկ վարդերը։

արաբական ճարտարապետութեան մէկ զեղեցիկ նմոյշը եղող էյուպի մզկիթը ի յիշատակ Մարգարէին սիրելի դրօշակակիր էյուպին, որ սպաննուած է 668 թուականին Արաբներուն կողմէ Կ. Պոլիսը պաշարուած միջոցին, և ատով՝ նահատակ նկատուած։

Այդ փառաւոր աղօթատեղիին մէջ իբրև նուիրական նշխար կը պահուի Մարգարէին թուրը և ամէն նոր գահ բարձրացող Սուլթան, իր գահակալութեան առաջին ուրբաթը մեծ հանդիսաւորութիւնով հոն կ'երթայ և, երկար արարողութիւններէ ետք, կրօնապետը անոր մէջքը կը կապէ այդ նուիրական թուրը, որով, ըստ աւանդութեան, ան կ'ըլլայ անյաղթելի։

Այդ արարողութիւնը հաւասար է եւրոպական վեհապետներու թագադրութեան հանդէսներուն։ Թրակապութեան հանդէս կ'ըսուի ան։

Ճերմակ մարմարով սալարկուած բակին մէջ կը գտնուի գամբարանը դրօշակակիր էյուպի, զոր ընդհանրապէս էյուպ Սուլթան կը կոչէ ժողովուրդը։ Շքեղ է այդ գամբարանը, քիւրպին։ Արեւելեան ճոխութիւն և խորհրդաւորութիւն կը տիրէ հոն։ Լահօռ թանկագին չալերով ծածկուած չիրիմին մէջ կը հանգչի Մարգարէին սիրելին։

Միակ լայն պատուհանը զարդարուած է նրբակերտ պղինձէ ցեսակ մը վանդակով, որուն մէկ մասը քիչ մը բարակցած է կարծես և արտասովոր փայլ մը ստացած՝ չփումէն անթուելի ուխտաւորներու ձեռքերուն, ըստ Թրքական սովորութեան։ Արդեօք կատարո՞ծ է դրօշակակիրը այդ ամէն խնդրանքները. ոչ ոք է գիտցած այդ։

Աղաւնիներ սպիտակ, արծաթագոյն, զորշ, կը չրջին ազատօրէն բակին մէջ։ Հսկայ ծառեր չուք կուտան և ընդհանուր սպիտակութեան վրայ կը սփռեն

արեւէն, գետնի խոշոր քարերէն. խաղաղութիւն, ամէն ինչ։

Օր մը Տանթէ, տաղտկացած այլևս իրերէն ու մարդոցմէն, կ'երթայ զարնել Ապենեան վանքի մը դուռը։

— Ի՞նչ կ'ուզէք, կը հարցնէ դռնապանը։

— Խաղաղութի՛ւն կը պատասխանէ Աստուածային Կատակերգութեան հեղինակը։

Հոս, առանց խնդրելու մեզի կուտար խաղաղութիւնը, գոնէ առժամանակեայ, Ոսկեղջուրի թագուհի՝ էյուպ իր նուիրական (1) նկատուած հողին վրայ, այդ գարնան առաւօտն։

Հոն կը տիրէր մեծափառ լռութիւնը բնութեան, միանգամայն մարդկային ճղճիմ լռութիւնը՝ որ սակայն թօթափած չէր ամբողջովին օրական մտահոգութիւններուն հետքերը։

Ո՞ւր փոխադրուած էինք յանկարծ։

Քանի մը հոյակերտ նոճիներ իրենց սլացիկ գագաթներուն մթութիւնը կը հակադրէին լուսաճաճանչ երկնքին։

Սպիտակ բարձր պատ մը, լայն վեհապանծ դուռ մը, որուն մէկ փոքր թեւը բաց ձգուած. ներսը մզկիթը, սպիտակափայլ մզկիթը էյուպի։

Ցաթիհ Սուլթան Մէհմէտ՝ որուն առաջին փափաքը եղած է Կ. Պոլսոյ տալ բոլորովին իսլամական երեսոյթ մը, ճոխացուցած է գեղեցիկ մայրաքաղաքը բիւրաւոր մզկիթներով։

Ոսկեղջուրի ափերուն ան կառուցանել տուած է արաբական ճարտարապետութեան մէկ զեղեցիկ նմոյշը եղող էյուպի մզկիթը ի յիշատակ Մարգարէին սիրելի դրօշակակիր էյուպին, որ սպաննուած է 668 թուականին Արաբներուն կողմէ Կ. Պոլիսը պաշարուած միջոցին, և ատով՝ նահատակ նկատուած։

Այդ փառաւոր աղօթատեղիին մէջ իբրև նուիրական նշխար կը պահուի Մարգարէին թուրը և ամէն նոր գահ բարձրացող Սուլթան, իր գահակալութեան առաջին ուրբաթը մեծ հանդիսաւորութիւնով հոն կ'երթայ և, երկար արարողութիւններէ ետք, կրօնապետը անոր մէջքը կը կապէ այդ նուիրական թուրը, որով, ըստ աւանդութեան, ան կ'ըլլայ անյաղթելի։

Այդ արարողութիւնը հաւասար է եւրոպական վեհապետներու թագադրութեան հանդէսներուն։ Թրակապութեան հանդէս կ'ըսուի ան։

Ճերմակ մարմարով սալարկուած բակին մէջ կը գտնուի գամբարանը դրօշակակիր էյուպի, զոր ընդհանրապէս էյուպ Սուլթան կը կոչէ ժողովուրդը։ Շքեղ է այդ գամբարանը, բիւրպին։ Արեւելեան ճոխութիւն և խորհրդաւորութիւն կը տիրէ հոն։ Լահօռ թանկագին չալերով ծածկուած չիրիմին մէջ կը հանգչի Մարգարէին սիրելին։

Միակ լայն պատուհանը զարդարուած է նրբակերտ պղինձէ տեսակ մը վանդակով, որուն մէկ մասը քիչ մը բարակցած է կարծես և արտասովոր փայլ մը ստացած՝ չփուքէն անթուելի ուխտաւորներու ձեռքերուն, ըստ Թրքական սովորութեան։ Արդեօք կատարո՞ծ է դրօշակակիրը այդ ամէն խնդրանքները. ոչ ոք է գիտցած այդ։

Աղաւնիներ սպիտակ, արծաթագոյն, գորշ, կը չրջին ազատօրէն բակին մէջ։ Հսկայ ծառեր չուք կուտան և ընդհանուր սպիտակութեան վրայ կը տիրեն

(1) Էյուպի հին գիւղը կը գտնուի երկու բլուրներու մէջտեղ. հոն բոլոր տուները պարտէզներ ունին լեցուն վարդի թուփերով, այն բուռն հոտով վարդերէն՝ որոնք Պոլսոյ բնակչութեան կը հայթայթեն անուշ պատրաստելու յատուկ վարդերը։

հաճելի հովանի մը։ Քիչ մը անդին նահապետի նմանող ծերունի մը, ճերմակ մօրուքը կուրծքին փռած, աղօթատեղիին մուտքին մօտ, երկար սեղանի մը վրայ ցուցադրած է արեւելեան առարկաներ։

Կարծես ասիացի հեթայիրի մը զարդասեղանը ըլլար ան։

Սրուակներ բիւրեղ, ոսկեզօծ, նեղ ու երկայն, մէջը բոյրեր։ վարդ, յասմիկ, հիրիկ. օճառներ՝ սիրուն ձեւերով, մուշկ բուրող, լոգանքի համար անուշահոտ աւազի գնդիկներ, որոնք մորթէն ներս իրենց բոյրը թափանցելու յատկութիւնը ունին։ Ննջասենեակները, սրահները խնկաւէտելու յատուկ կնդրուկ եւ ասըլ-պէնտ. յետոյ գեղեցկութեան հունտեր, որոնցմէ գրպանը պահողը անդիմադրելի կը դառնայ։

Վերջապէս բոլոր զգլխող հմայքը հարէմին։

Սեղանին միւս ծայրը, վրայէ վրայ դիզուած կարմիր կաշիէ շատ պզտիկ պարկիկներ. կարծես ուղեւոր չերեփազիններու ճամբորդութեան ծրարիկները, մտացածին երկրի մը Լիլլիփութեան մէկ կայարանը փոխադրուելու համար հոն դրուած։ Հալէպի համբաւաւոր ծարիրներն են անոնք, որ հմայքը ունին կնոջական նայուածքներուն սիրագրգիռ եդեմական հեշտանքներ պարգեւող փայլ մը տալու։

Ներսէն սաղմոսերգութեան նմանող աղօթքի մրմունջներ կուգան։ Ես կը մնամ անշարժ՝ ինքզինքս յանձնած երազի մեծ լոգանքի մը։

Բարեկամս թեէս կը բռնէ եւ զիս կ'առաջնորդէ աղօթատեղիէն ներս։ (Պօղոսեան իբր Էյուպի բնակիչ եւ կառավարական պաշտօնեայ՝ թոյլտուութիւն ունէր մեզ այցելել տալու մզկիթը)։

Հոյակապ է ան, վեհապանծ։ Ինչ որ ալ ըլլան

կրօնքներու տարբերութիւնները, աղօթատեղի մը, մանաւանդ այդպէս շքեղաշուք իր ամայութեան մէջ ուր կը ծածանի մուխը սպառած խունկերուն, սպիտակ մարմարներուն ներդաշնակութիւնը զմայլելի, կամարէն առկախ մթագոյն կանթեղները, Արեւելքի իշխանական վրանի մը վերյիշումը տուող եւ օթոցները մետաքս, իբրեւ թէ աստուածային ոտքերէ կոխոտուելու համար, մթնոլորտը անցած աղօթքներուն, խնդրանքներուն՝ բարձրացած դէպի Արարիչը, դէպի Գերագոյն Զօրութիւնը՝ տիեզերքին տիրապետող, հնար չէ որ մարդ մնայ անզգած այդ ամէնուն առջեւ եւ հոգին չհամակուի խորհուրդով։

Միւս անկիւնէն պատանի մը ցած ձայնով արաբերէն աղօթք մը կը կարդայ, ծալլապատիկ, գետինը նստած՝ պզտիկ գրակալի մը առջեւ, դաշն ու մեղմօրօր աղօթք մը՝ որ զմայլելիօրէն կ'ամբողջացնէ աղօթատեղիին վսեմութիւնը։

Ցանկարծ աչքիս առջեւ սեւ վարագոյր մը...։ Հոս՝ աղօթք, անդին՝ ոճիր։

Հմայքը փարատած է ցաւալիօրէն. դուրս ելլել կը շտապեմ, հոգիս խռոված։

Պօղոսեան, մզկիթին ետեւի պուրակներով զարդարուած բլրակին վրայ, մեզի ճաշ մը պատրաստած էր բոլորովին գեղջկական։

Ճաշէն յետոյ խնդրեցինք մեր հաճոյակատար բարեկամէն որ մեզ առաջնորդէ դէպի տունը Պոլսոյ մէջ մեծ համբաւ վայելող հոր նայողին, քույու պագան հօճային։ Այդ հօճան մասնաւորապէս տուրքը ունէր վերագտնելու կորսուած բաները, գողօնները, հարըստութիւնները, նոյնիսկ ամուսինի մը կամ սիրահարի մը սէրը։

Մեր բարեկամը համբերատարօրէն յանձն առաւ

մեզ առաջնորդել այդ հրաշագործ վհուկին մօտ։

Շատ մը զառ ի վեր, զառ ի վայր փողոցներէ, խորտուբորտ տեղերէ, դարաւոր տուներու առջևէ անցնելէ յետոյ, տղեկ մը զանոնք որ քանի մը ղրուշի փոխարէն մեզ տարաւ հօճային տունը։

Զանգակ չկար, ոչ ալ ուռնակ. հին սեւցած՝ իրարմէ անջատուելու վրայ տախտակներէ չինուած դուռ մը, մէջտեղէն ծակուած և աղտոտ պարանի կտոր մը կախուած։ Պօղոսեան քաշեց պարանը և դուռը բացուեցաւ։ Ներսը հողէ բակ մը, մրոտած պատերով, չորս կողմէն սարդի ոստայններ. ջղիկի բոյն, վհուկի բնակարան։

Զայնեցինք, որպէսզի մէկը գայ մեզ դիմաւորելու։ Գորշ, լայն թիկնոցի մը փաթթուած պառաւ մը, գլուխը ճերմակ լաչակով, որուն տակէն կ'երեւային իր հինցայտած մազերուն պոչերը խառն ի խուռն, եկաւ մեզ բարեւել կասկածոտ դէմքով մը։ Փափաք յայտնեցինք թէ հօճան տեսնել կ'ուզէինք։

Մարած ձայնով, մրթմրթալէն ռեհլամը ըրաւ հօճային գործած հրաշքներուն, և վերջապէս եզրակացուց թէ՝ իբրև կանխավճար, պէտք էր վճարել 20 դահեկան։ Կատարեցինք պահանջքը և ան մեզ ֆառաջնորդեց սոսկում ազդող չատ մը նրբանցքներէ, դուռներէ, բակերէ։ Ցետոյ, երկու քարէ աստիճաններէ վեր ելանք, ուրկից մտանք պարտէզ մը։

Հինաւուրց պատերով չրջապատուած քառակուսի պարտէզ մը, երկու ոգատեսիլ, դարաւոր նոճի, որոնք խիստ պահապաններու պէս կը հսկէին հոն։ Տախտակէ հինուկ նստարան մը, ցածուկ ու խարխուլ. ածուի նմանող հողի մտեր, ուր կային ծաղիկներ անծանօթ. կարծես անոնք երբեք ծլած չէին և երբեք ալ պիտի չթառամէին. նիհար ու անգոյն, դեղնորակ ու խոշ-

տանդուած արեւէն, հովէն, կեանքերնին սպառած, բայց՝ միշտ կանգուն։ Նոճիրներէն մէկուն ստորոտը հոր մը, նշանաւոր հորը, լայն, գորշ քարէ եզերքը չրջանակ մը, (Սամարացիին հնամենի հորին եզերքը կը նմանէ՞ր արդեօք ատոր) և մէկ քանի խոհանոցի աթոռակ, ցածուկ։

Անջատուած աշխարհէն, ինձ կը թուէր թէ՝ եթէ դուրս ելլէինք, պիտի գտնուէինք անծայրածիր անապատի մը առջև, ուրկից կարաւաններ իսկ չեն անցնիր. մոռցուած՝ բոլոր մարդկային արարածներէն, կախարդի այդ բնակարանը մնացած էր հոն, դարերու ընթացքին՝ ժամանակին տակալով, ճակատ տալով աւազի փոթորիկներուն, ուր կը մոռնար այցելելու նոյնիսկ Մահը։

Լուռ կը սպասէինք։ Կինը ներս գացած էր. չչուկի, փսփսուքի պէս բաներ կուգային դուռնէն, ու վերջապէս հօճան, ճչմարիտ ուրուական մը, կամաց կամաց կը յառաջանար, ճերմակ յորդածալ վերարկու մը, ճերմակ փաթթոց, ճերմակ երկար մօրուք, մահատիպ ճերմակութիւն մը և մեռելային գունատութեամբ ճմրթկուած մագաղաթէ մորթ մը, աչքեր փոսը ինկած, որոնք սակայն պահած էին գոգցես տպաւորութիւնը բոլոր իրենց մօտէն եկած անցած մարդկային տխմարութիւններուն։

Տարիք ունէ՞ր արդեօք այդ մարդը թէ ոչ այդպէս եղած էր միշտ. ոչ սկիզբ, ոչ ալ վերջ։ Հին նկար մը, կարծես։

Կանգ առաւ մեր մօտը, ձեռքը կուրծքին բարեւեց և անդրչիրիմեան ձայնով մը հրաւիրեց զիս ծընրադրել հորին առջև, մինչ ինքը քովս կեցած արաբերէն բաներ մը կ'ըսէր, որոնք՝ կը խոստովանիմ՝ տպաւորիչ էին։ Ուշադիր կը դիտէի հորի ջուրը. ար-

դարև տարօրինակ ազդեցութեան մը տակ էի. չչուկներ լսել կը կարծէի և հորին մամռապատ քարերը տարտուռ կուտային ինձ: Հակառակ թերահաւատութեանս, բնականոն վիճակս կորսնցնելու վրայ էի. կը մաքառէի կորովիս ուղղութիւնը պահելու: Կամքիս բոլոր ղօրութիւնովը կը ջանայի բան մը տեսնել. նոճիին թաւ ճիւղերն էին որ հովէն տարուբերուելով՝ չուքեր կը ձեւացնէին, որոնք սակայն չատ կը նմանէին մարդկային կերպարանքներու:

Անախորժ տպաւորութեան մը տակ եւայ ոտքի, ի՞նչ կ'ուզէին ինձմէ այդ կերպարանքները:

... Այնքան անիրական էին վայրը, անձերը, մթնոլորտը, որ կարծես երազ մըն էր տեսածս և այդ ամէնը մոխիրի կոյտ մը պէս յանկարծ պիտի ցրուէին օդին մէջ,

Պուրակազարդ բլրակին վարդի բոյրով բեռնաւոր օդը հեչտիւ գգուեց առնգերս:

Իրիկնամուտ էր: Իջանք դէպի ծովափ: Հոն մեզի կ'սպասէր զոյգթի նաւակ մը: Զինուորական զգեստեղէնի գործարանին նաւակը: Մեր չատ սիրելի անձնուէր բարեկամը Պազիլ Պօղոսեանը, դերտնօրէն այդ գործարանին, մեր տրամադրութեան տակ կը դնէր երբեմն ազնուօրէն այդ նաւակը: Գեղարուեստից վարժարանը նոր աւարտած էր այն ատեն Պօղոսեան, և իր բարութեան ու մեծհոգիութեան ձիրքերը լայնօրէն գնահատուած էին թէ իր պետերէն և թէ իր հրամանին տակ գտնուող գինուորներէն, մանաւանդ քրիստոնեաներէն, որոնց նախախնամութիւնը եղած էր:

Իր ճարտարապետական ասպարէզին մէջ եւս Պօղոսեան միշտ կ'որոնէ ազնիւը, գեղեցկը և մարդասիրականը:

... Արեւելքի կախարդանքները:

Բլուրին եռեւէն մայրամուտքի երկնակապոյտին վրայ աստուածային վրձին մը, լոյսի, ոսկիի, վարդի, ամեթիստի երանգներով կը յօրինէր հրաշագեղօրէն ներդաշնակ խաղեր: Գարնան թեթև ամպերն էին որ չողչողուն եզերուած, ոսկեթել, վարդէ փրփուրներու մէջէն կուգային կը դիզուէին, կը յառաջանային անզգալիօրէն, տեղի կուտային լուսաւէտ կապոյտին, փաղփուն անկիւն մը կը քաշուէին, ճառագայթում մը չլացուցիչ, նախ՝ հզօր, ակնախտիղ, տակաւ՝ փոքր ինչ նուաղկոտ, կը սփռուէր բլուրին վրայ: Գերեզմանոցին նոճիներուն մէջէն կը թափանցէին ճաճանչները վերջալոյսին, և չիրիմներուն սպիտակ քարերէն ոմանք աւելի սպիտակ կը փայլէին, մինչ ուրիշներ կը մնային ստուերին մէջ, թոյլ հովանիէն գգուուած:

Իրիկնամուտին հոգեպարար հրաշալիքին մէջ այդ քարերը և այդ չիրիմները կեանք ունենալ կը թուէին. կային որ կ'ապրէին, կային որ պաղած, փոչիացած էին. լոյսը չէր հասներ իրենց՝ ճեղքելով ստուերները. նոյնիսկ հովին սաղմոսերգութիւնը բարձր ճիւղերուն մէջէն չէր հասներ անոնց. անոնք էապէս կորսուածներ էին:

Մեզմէ իւրաքանչիւրը՝ հոգին երկրպագու. գերբնական մեծութեան մահուան ու կեանքին, բառ մը չէր կարող արտաբերել:

Ինձ կը թուէր թէ մեր նաւակը Լօհէնկրինի նաւուն պէս լեցուն էր խորհուրդով:

*
* *

Հովոտ գիշեր մըն էր: Պատուհանիս փեղկերը կը դղրդային. չարագուշակ բան մը կար հովին մէջ, որ կը փչէր մրրկավար. չէի կրնար քնանալ. աչքերս գոց

կը սպասէի բանի մը. ինչի՞. ես ալ չէի գիտեր. կարծես խորհրդաւոր բազէներ կը կծծէին պատուհանիս տակ մերկ ճիւղերը ծառերուն։ Սարսռազին ուրուականներ կը թեւածէին անտեսանելի։

Հոգիս կը մսէր. մօտս մէկը ունենալ պիտի ուզէի. ամէն բան լուռ էր տանը մէջ, ամէն ոք կը քնանար։

Արդարեւ, այդ գիշերը, գաղտագողի, մանգաղը ուսին, անշշուկ, Մահը եկած այցելած էր մեր բնակարանը։

Առաւօտուն ամուսինս չարթնցաւ իր քունէն. ան մեկնած էր յաւիտենապէս, ըստ իր բուռն մաղթանքին, առանց որ եւ է տանջանքի, առանց օրհասի դժնդակ պահերը անցընելու, մէկ քունէն միւսը՝ անդորր ու անխռով։

Այդ օրերը ինծի համար ո՛չ միայն անհուն սուգի օրեր եղան, այլ՝ եղան նաեւ օրեր դառն իրականութիւններու։

Երբեք անհետացող մը այնքան մաքուր յիշատակ մը չէ թողած իր ետեւ քան ամուսինս։ Ան չարիքը ի՛նչ է չէր գիտեր. ներողամտութիւն էր համակ, եւ իր յիշատակը օրհնութիւն մը եղաւ։

Այդ մահը նուիրականութեան մը հանգամանք է ինծի համար, պահուած՝ մաքրափայլ սրբատուփի մը մէջ, զոր ոչ մէկ աշխարհային բան կարող է աղարտել։

Այլեւս իմ պարտականութիւններս բիւր անգամ աւելի ծանր դարձան. զաւակներս միմիայն զի՛ս ունէին իբրեւ նեցուկ։

Արդեօք այն երանելի կիները՝ որոնք սուգի մը պահուն միայն արտասուել, կսկծալ, ողբալ գիտեն, որոնք որ եւ է պատասխանատուութեամբ բեռնաւոր-

ուած չեն. չունին պէտքը կորովի, սփոփանք սփռելու համար ծոցերնին ապաւինած մատղաշ արարածներու. կրնա՞ն ըմբռնել թէ ի՞նչ է ընտանիքի մը հոգը զգալ ուսերուն վրայ, չունենալով մէկը զայն բաժնող եւ կամ խորհուրդ մը տուող, եւ զգալ չորս դին անապատ մը, որ կ'ընդլայնի, ու մեծ մեծ կսկիծ մը յարաճուն. ժամանակը կ'անցնէր, ճնշող, ծանր ու դժուարին։ Երակներուս մէջ կապար կար գոգցես։ Տեսակ մը միսթիքականութիւն պատած էր հոգիս։ Գիշերները լամբարիս մօտ ժամերով կը մխրճուէի Նարեկացիի աստուածանուէր էջերուն մէջ։ Կամաց կամաց մարդկութիւնը կ'աներեւութանար իր բոլոր իրականութեամբ։

Կը դադրէի ըլլալէ ինչ որ էի.

Որ ի ծագել անստուեր ճշուլից ողորմութեան քոյ փառաց..., փարատի մռայլ...

Այդ պահերուն անդրաշխարհային խաղաղութիւն մը կը թուէր զիս պարուրել տակաւ։

* * *

... Պատերազմը կը շարունակուէր. հետզհետէ բոլոր զինուորցուները զէնքի կը կոչուէին։ Ոչ մէկ ճշգրիտ լուր գացողներէն։

Անցաւ նորէն ձմեռը, սպասումի եւ անստուգութեան մէջ։ Մեծ Պահքին հետ եկաւ գարունը։ Երեկոյեան հսկումները շատ քաղցր էին իմ հոգիիս, ինչպէս եւ տրտում շարականները։ Մտերմութիւն մը գոյացած էր Եկեղեցիին եւ իմ միջեւ։ Հոն ինքզինքս աւելի ազատ կ'զգայի յանձնուելու իմ շատ մեծ թախիծիս։

Եկաւ նաեւ Զատիկը, որ սակայն ուրախութիւն չբերաւ ինծի. Քրիստոս Յարեաւ։ Արդարեւ Յարութիւնը յոյս մըն էր. բայց, ժողովուրդին յոյսը ուշ կը մնար

իրականութիւն գտնելու, և ամէն բարիք՝ որ ուշ կը մնայ, կը գունաթափի։

Զատիկին յաջորդ կիրակիներէն մէկն էր, Մայիսի կիրակի մը. անձրև կը կաթկթէր մարգարտագոյն երկինքէն։

Ս. Թադէոս ընդհանրապէս կիրակի առաւօտները լեփ-լեցուն կ'ըլլայ. բայց. այդ օրը մասնաւորապէս խուռն էր բազմութիւնը. ինչո՞ւ արդեօք։ Դպիրները դաշն կ'երգէին բացառաբար։

Մելամաղձութեամբ լեցուն հոգիս բուրվառին մուխին հետ կը ծածանէր, կ'աղօթէր, կը ջանար սփոփանք գտնել։

Ինծ կը թուէր թէ գերազանցօրէն խորհախորհուրդ էր այդ օրուան պատարագը։ Աւարտելու մօտ էր պաշտամունքը, Առաքելոցը կ'երգուէր. Ընդհանուր ամենայն հաւատացելոց...

Յիշեա՛, Տէ՛ր, եւ ողորմեա՛...:

Ու յանկարծ պատարագիչը, ծանր ծանր շեշտելով, ձայնով մը՝ որ քիչ մը կը դողդղար, երկիւղած լռութեան մէջ աղաղակեց.

Եւ զՀանրապետութիւն Հայոց...

Սարսուռ մը անցաւ ժողովուրդին մէջէն. մէկ քանի զսպուած հեծկլտուքներ։

Ուրեմն իրա՞ւ էր։

Տարիներ ալ անցնին անհամար, երբեք պիտի չմոռնամ այն անորակելի յուզումը, այն անբացատրելի զգացումը՝ որ ողողեց հոգիս։

Տեսիլքներ կը պատկերանային աչքիս առջև։ Զարչարագին տեսարաններ. սեւերու մէջ ժողովուրդ մը, սև լեռներ, սև ձորեր, գորշ արիւնէ լիճեր որոնք

կը քշեն կը տանին դիակներ, մթին աւազներ՝ որոնց մէջ սև կմախքներ, և սև երկինք մը, թանձր, խոռունկ, գիշեր յաւերժական, արհաւիրք յուսահատութիւն, փճացում ի սպառ։

Յետոյ... մէկէն ի մէկ, այդ ամէնուն վրայէն տարտամ նշոյլ մը, պզտիկ շող մը վարդերանգ. տակաւ ոսկի ճաճանչ մը և ուրուագիծը սպիտակ լերան մը՝ գագաթը շողշողուն, հազիւ ծագած այգէն...։ Ու ժողովուրդ մը ուժասպառ, նուաղած,ափ մը միայն մնացած, և սակայն, համասարսուռ՝ կեանքով, հոն վեհափառ շուքին տակ ճերմակ լերան։ Կէտ մը գուրգուրանքի, անկիւն մը՝ ուր հնար է շնչել, երանաւէտ անկիւն մը, ուր մեռելներուն ոսկորներն իսկ կ'ըլլան օրհներգ.

Գոհութի՜ւն եւ փառաբանութի՜ւն...

*
* *

Երեկոյեան ճաշի ժամն էր. անսովոր կերպով պարտէզին դուռը բացուեցաւ, նորէն զարմիկս էր, փութացի իր մօտը։

— Ահազա՞նգ մը։

— Ոչ, աւետիս մը։

Այս անգամ կը ժպտէր։

— Քսան եւ չորս ժամ զինադադար։

— Չեմ հաւատար։

— Պատւոյ խօսք։ Զինադադար, յետոյ հաշտութեան բանակցութիւն։

— Ա՜հ, վերջապէս։

Զարմիկս ճամբան շարունակեց իր աւետիսով ուրիշներն ալ ուրախացնելու։

Վեր վար կը շրջէի պարտէզին մէջ։ Ինչ որ զարմանալի էր, բնաւ չողողուեցայ այն ցնծութեամբ որ կ՝ենթադրէի թէ պիտի առթէր ինծ վախճանը չորս

տարուան այդ մղձաւանջին։ Հոգիս յոգնած էր յուսալէ։

... Պալզաք կ'ենթադրէ թէ դիպուածը ամենէն մեծ վիպասանութիւն կերտողն է զոր կարելի է երեւակայել։

Երբեմն, կը բաւէ այսինչ կամ այնինչ անցքին վրայ ակնարկ մը նետել աչքի առջև ունենալու համար եղերերգական, աչխարհը տակնուվրայ ընող էջերը այն մեծ վիպասանութեան որ կը կոչուի ժողովուրդին կեանքը։

Ի՞նչ էինք մենք, և ի՞նչ պիտի ըլլայինք այդ մեծ եղեռնէն յետոյ։ Ինչ աւերներու առջև պիտի գտնուէինք, և կատարուած քայքայումը ինչո՞վ պիտի դարմանուէր։

Սա միայն իրական էր որ Պոլսոյ ժողովուրդը ամբողջ, այսինքն քրիստոնեաները, հրճուանքի մէջ էին Նոյեմբերի այդ օրերուն։

Վերջացած էր պատերազմը։ Մանաւորաբար Յոյներն ու Հայերը ուրախ էին, և ատիկա աննպաստ ցօք մըն էր երկրին տէրերուն համար։

Անոնք պարտուածներն էին և մենք անոնց հպատակները և գոհունակութիւն ցոյց կուտայինք այդ պարտութեան համար։

Թերեւս քիչ մը դիւանադիտութեան պակաս կար մեր այդ ընթացքին մէջ։

Բայց անապատին արիւնները դեռ չէին չորցած և այդ իրաւունք կուտար մեզի հրճուելու մեր դահիճներուն պարտութեան առջև։ Այդ օրերը ամէն տան մէջ կարծես տօն էր։ Գոց էին առհասարակ Թուրքերուն պատուհաններն ու դռները։ Մերինները չամփանեայի չիլեր կը պարպէին, չունեցողն ալ՝ օղի։ Խրախճանքի վայելքը անհեռատես բնազդովը ամբոխին։

Յանկարծ մութէն լոյսը իրաւ է որ կը մոլորեցնէ մարդկային միքար։

Ցիշատակութեան արժանի օր մըն էր նաև այն օրը ուր Համաձայնականներուն տորմիլը Մարմարայէն մտաւ Պոլսոյ ծոցը։ Այդ տեսարանը վեճավայելուչ էր արդարև, այդ չքեղ խումբը զրահաւորներու՝ ամէնի զօրութիւն մը կը ներկայացնէր, սարսուռ ազդող ուժ մը։

Դանդաղ կը յառաջանային անոնք, նախ երկու փոքրիկ ֆրանսական, յետոյ վեհապանծ անգլիական մը, աչխարհակալ արքայի մը պէս, և հետզհետէ բոլոր միւսները, ամէնքը չո չորուն արեւին տակ։

Հայերէն չատեր տանիքներուն վրայ ելած էին. «կեցցէ՛» պոռացողներ ալ կային։

Ուրիշ օր մըն ալ ունեցանք եռանդագին ցոյցեր ընելու, որոնցմէ մէկն էր ֆրանսական զինուորական ուժերուն պաշտօնապէս Պոլիսը գրաւելը։ Բոլոր փողոցները, քարափէն Թաքսիմ՝ զարդարուած էին դրօշակներով, ծաղիկներով։ Գոգ գոգ վարդի թերթեր պատրաստուած էին ընդհանուր զօրավարին, ֆրանչէ տ'Էսբերէյին ձիուն առջև նետուելու համար։ Բայց ան խոժոռ էր ձիուն վրայ, անժպիտ, աչք անգամ չդարձուց երբ մենք, Ճակատամարտի խմբագրատան պատուհաններէն բուռ բուռ իր վրայ տեղացուցինք մանուշակ ու վարդ։

Ինչո՞ւ ֆրանսացի մեծ զօրականը այդպէս խոժոռ, դժգոհ կերպարանք ունէր. թերեւս կը խորհէր ժողովուրդներու միամտութեան վրայ։

Ամէն պարագայի անցքը չատ չքեղ էր, մանաւորաբար յուզիչ էին այն 15 հայ սկաուտները՝ ամէնքը սիրուն պատանիներ, որոնք մարաջախտին եահուէն, զինուորներէն առաջ կը քալէին, խրոխտ և երջանիկ

իբրև թէ իրենք չհաճած բլլային պատերազմը։ Հայ աղուոր մանչուկներ, խոստմնալից ու եռանդուն։

... Ուսումնասիրութեան արժանի ժամանակամիջոց մըն էր այդ 1918—1919 թուականը, ուր, ինչպէս ամէն տեղ, Պոլիս ալ փոխուեցան մարդիկ ու բարքերը. դէպի լա՞ւը թէ դէպի յոռին, դժուար է որոշել,

Մխիթարականը մանաւանդ սա էր որ ազգային մարմինները կը վերադառնային իշխանութեան գլուխ։ Պատրիարքարանը կը զբաղէր ազգին գործերովը, երեսփոխանական ժողովը գումարուելու վրայ էր, տեղապահ մը ունէինք առժամեայ, թաղականութիւններ վերադարձած էին եկեղեցիներուն դիւանատունը, կեանքերնիս կը վերակսէր իր բնականոն ընթացքը։

Ջերթողին ըսածին պէս, բլուրներուն հեւը թերևս նորածիլ յոյսեր կը ննջէին։

***

Կ. Պոլիսը Անատոլուի կցող երկաթուղիին վերջին կայանն է Հայտար-Փաշան, Իսկիւտարի բլուրներուն և խորախորհուրդ նոճեաստանին անմիջապէս առոյրոտը։ Մարմարայի կապուտութեան դէմ կառուցուած հոյակապ կայարանը միանգամայն երկաթուղիի ընկերութեան կեդրոնատեղին մէկ մասնաճիւղն է։ Հինգ յարկով փառաւոր շէնք մը, քարափին վրայ, դէմը, նաւամատոյց։

Կայարանին եռեւն է դաշտը, պարզ ժողովուրդին համար հաճելի վայր մը, ուր կային թրքական սրճարաններ և գերմանական գարեջրատուն մը,

Առուակը՝ որ կ'անցնէր մարգերուն մէջէն, թրքուհիներուն երազները կ'օրօրէր և անոնք ժամերով նըստած անոր ափերուն կը դիտէին ջուրին գնացքը, և-

դիպուածորեն կրծելով ընդհանրապէս։ Եղաւ սակայն ժամանակ մը ուր այդ զբօսատեղին հանդիսավայրը դարձաւ եղեռներէն ամենէն ահեղիին մէկ նմոյշին։

Ցանկարծ օր մը, կառախումբեր լիփլեցուն հասան վերադարձող հայ տարագրեալներով որոնք թափեցան հոն հեղեղի մը պէս,

Ի՞նչ էին անոնք։ Ի՞րապէս մարդիկ որ մեղի նըման ապրած, չրջած, հագուած, վայելած էին, թէ ոչ տարբեր տեսակ արարած եր, չուարած, չմորած, ոմանք կարծես արդէն մեռած, կմախքներ զորս մահը մոռցած էր, նայուածքնին անկենդան. պատառատուն հագուստներով, դիահասխ, այր թէ կին, երբեմն որոչելն իսկ դժուար. երախաներ միայն ոսկոր. իրարքանչիւրը կառչած ողորմելի դոյքերու, այնպէս իբր թէ ամէն մարդ զանոնք պիտի խլէր անոնց ձեռքէն։

Խռնուած էին անոնք հոն, ոչխարներու պէս, քարափին վրայ, դաշտին եզերքը, ասդին անդին, կիներէն ոմանք կուլային, պառաւերը խաչ կը հանէին, տղաք կը ճղային, հիւանդները գետինը պառկած կը հռնդային։

Ո՞ւր պիտի մնային այդ մարդիկը, ո՞ւր պիտի պատսպարուէին, ի՞նչ պիտի բլլային։

Կանխաւ ծանուցուած էր Պոլսոյ կեդրոնին անոնց առաքումը, բայց ոչ այդքան չուտ։

Օրմանեան Սրբազանին առաջնորդութեամբ կազմակերպուելու վրայ էր խնամատարութիւն մը այդ հէք ժողովուրդը ընդունելու համար։ Գատը-Գիւղի յատուկ մասնաճիւղ մը պիտի որոչուէր. բայց տակաւին ոչինչ կար իրական և հարիւրներով տարաբաղդներ կը հասնէին, ոմանք անօթի, չատերը հիւանդ, հիւծուած մանաւանդ մալարիայէն։

Մինչև կեդրոնի խնամակալութեան կազմութիւնը,

մինչև Գաթը-Գիւղի մասնախումբին հաւանական անդամներուն երթերակալը, այդ խեղճերը անսուաղ, ծարաւ, անպատսպար, դաշտին մէջ էին և հովը կը փչէր անխնայ։

Չինուորութենէ վերադարձող քանի մը սրտի տէր տղաքներ, սաստիկ զգածուած այդ ահարկու տեսարանէն, եկան դուռս ափ առին։ Պէտք էր հասնիլ, բան մը ընել անմիջապէս, առիպողաբար։

Առանց գիտնալու թէ ո՞ւր կ'երթամ, ինկայ փողոց, գործ մը տեսնելու, թէև մասնախումբին անդամակցող պարոնները պատուիրած էին ոչինչ ընել մինչև ժողով գումարուիլը։

Այդ պահուն ինքզինքնուս իրաւունք տուած էինք նուիրապետութիւնները ոտնակոխ ընելու լայնօրէն։

Բարեպատեհ դիպուածով մը ճիշտ այդ պահուն դէմս ելաւ իմ ամենասիրելի բարեկամուհիս Տիկին Նեվրիկ Մանուկեանը։ Այդ տիկինը որուն ընկերակցութեամբը չատ անգամներ մասնակցած էի բարեգործական հաստատութիւններու, ինչպէս Եէսի-Գուլէի հիւանդանոցին, կրթական միութիւններու, որբանոցներու ի նպաստ տրուած հանդէսներու կազմակերպութեան, մեր պոլսահայ կիներուն մէջ ամենէն զարգացածներէն և գործօններէն մէկն էր։

Ան Գաթը-Գիւղի հայ բնակիչներուն ներկայացուցիչը եղած էր զերման զօրապետին կնոջ, տիկին Նիգօլայի կազմած աղքատներու ապուր բաշխելու միութեան մէջ և իր չնորհիւ բազմաթիւ հայ ընչազուրկ ընտանիքներ պատերազմին դժուարին օրերուն փրկուած էին անօթի մեռնելէ, մեծ էր իր ազդեցութիւնը այդ միութեան մէջ և ինքը զայն կը գործածէր ի նպաստ ազգակիցներուն։ Զերման տիկնոջ հետ այդ աշխատակցութեան չնորհիւ, տիկին Մա-

նուկեան կարող եղաւ անմիջապէս զտնել չրջուն խոհանոցներ, պահածոյ կաթ, թէյ և այլն, որոնք զերման կ. Ռաչին կը պատկանէին և որոնք նախախնամութենէն եկածի պէս եղան մեզի, և այդ իրիկունն իսկ արդէն պզտիկ օգնութիւն մը եղաւ տղայոց և հիւանդներուս։ Ուրիշ տիկիններ և օրիորդներ եկան միանալ մեզի։

Գաթը-Գիւղցիներուս համար առկէց աւելի սրտաճմլիկ, աղեկէզ տեսարան չէր կրնար ըլլալ. ինչ որ գիտէինք ոչինչ էր տեսածնուս քով։ Ամէնքս կուլայինք. մուրացիկներու պէս զռնէ զռնա կը զարնէինք, առանց կարգ ու կանոնի։

Անմիջական գործի ձեռնարկելը առանց երկար խորհրդակցութեան և վիճաբանութեան, արդարև խոհականութեան, discipline-ի պակաս է, բայց երբ սիրտը, զգացումն է մղողը, այդ չատ բացատիկ պարագային, խոհականութիւնը հեռու կը մնայ. կ'ըլլայ դանդաղ ու եսասէր։ Գաթը-Գիւղի կիներուն մէջ գտնուեցան հիանալիօրէն անձնազոհներ։ Կեդրոնի ինամատարութիւնը բարեբաղդաբար փութով կազմուեցաւ չնորհիւ Օրմանեանի չանքերուն և ղմայլելի կարողութեան։ Նոյն չաբաթ օրը Սրբազանը եկաւ Գաթը-Գիւղ՝ հոն ևս մասնախումբին պաշտօնը որոշելու, գործելու կանոնաւոր միջոցներ նչանակելու։ Որովհետև հետզհետէ կ'ստուարանար թիւը վերադարձողներուն ու մեր գործը սաստիկ կը դժուարանար։ Սրամեան վարժարանը արդէն լեցուած էր. մասնաւորի պարապ տուն այլևս չկար. պէտք էր հնարքներ խորհիլ։

Դժբաղդաբար այդ օրերը այլ կերպով ևս եղերերգական օրեր եղան Գաթը-Գիւղցիներուն համար։

Անակնկալը սուգի, անակնկալը մեծ կորուստի մը։

Օրմանեան չաբաթ երեկոյ նիստ գումարելով արդէն ծրագիր մը ներկայացուց, զրեթէ բոլոր գործ մը

տեսնելու կարող թաղեցիները ներկայ եղան այդ նիստին։ Սրբազանը իր քաջալերող, համոզող, կարգադրող ոգիովը խրախոյս տուաւ ամէնուն։

Հետեւեալ օրը, կիրակի, պիտի քարոզէր Օրմանեան, և պոլսեցի ամէն հայ անխտիր մեծ հոգեկան վայելք մը կը նկատէր անոր քարոզները։

* * *

Թէև սովորական կիրակի մը, սակայն արտաքոյ կարգի բազմութիւն մը լեցուած էր Ս. Թագաւոր եկեղեցին։ Մինչև բակը, մինչև փողոցին դրան առջև երերալու տեղ չկար։ Ընդհանրապէս այդ աղօթատեղին յաճախող դէմքերէն դուրս՝ անծանօթ տիպարներ կը տեսնուէին, այլազան, քիչ մը տարօրինակ տարազներով։ Հին ու մին հագուստներ, հայդուկի զգեստներու նմանող հագուստներ, սև բաբախներ գլուխնին, ամէնքը մաշած, դէմքերնին արեւահար, մալարիայէն դեղին ու մոխրագոյն, աչքեր փոսը ինկած, ժամանակէն առաջ ծերացածներ, կիներ մանաւանդ, ոմանք բաց գլուխ, ուրիշներ լաչակով. բոլոր ասոնք՝ նոր հասած տարագրեալներ։

Ո՛վ գիտէ որքան ատեն զուրկ ժամէ, աղօթքէ, պատարագէ, ազգակից հաւատացեալներէ, եկած էին խեղճերը կարօտնին առնելու խունկէն ու մոմէն, խորանէն ու բուրվառէն, նոյնիսկ մարդոց հպումէն։

Ամենուս սիրտը խորունկ յուզումով լեցուած էր այդ կիրակին, այդ տաճարին մէջ, տեսնելով ահռելի փոթորիկէն խուսափած այդ մնացորդները, կենսունակ ժողովուրդ մը դէպի հոն քշուած այդ բեկորները։

Եսասէրները չտեսնել կը ձեւացնէին, բայց, ընդհանրութիւնը համակուած էր արգահատանքով։ Ի՞նչ կարելի էր ընել ամոքելու համար անոնց ցաւը,

պզտիկ կեանքի շունչ մը տալու համար անոնց, որոնք, հակառակ ծով տառապանքին, իրենց հոգիին խորը տակաւին պահած էին սէր՝ դէպի Հայոց Աստուածը, ականատես՝ իրենց Գողգոթային, իրենց տեւական խաչելութեան։

Կանդ առին դպիրները երգելէ. անօսր մուխին ծածանումները կը խնկաւէտէին լռութիւնը սրբավայրին։ Աջ կողմի դասէն, վեղարը մինչև աչքերուն վրայ, ոտքի ելաւ Օրմանեան՝ քարոզիչի թիկնաթոռէն. գունատ էր ան, մեղրամոմի գունատութեամբ, և յոգնած։ Սրտադողով կը սպասէինք անհամբեր։ Ի՞նչ պիտի ըսէր ան. իր հռետորի հրաշալի, անմրցելի տաղանդը ինչե՞ր պիտի գտնէր պատմելու համար չարչարանքները, մարտիրոսացումները և մատնանշելու անոնց սփոփանք։

Ու խօսեցաւ ան, հմուտ աստուածաբանը, ոսկեբերան քարոզիչը։ Աւա՜ղ, այլևս չէր այն ոգեւորիչը, այն համակ կեանք, համակ համոզում ներշնչող կրօնականը, որ լուսաւոր հաւատքին հիւթը կը սրսկէր ժողովուրդին. չէր այլևս Նարեկացիին հրաթև մտքին աշակերտը, որ կը տանէր ամբոխը դէպի խորհրդաւոր մխիթարութիւնը երկնային մթնոլորտներուն։ Խոնջած ծերունի մըն էր, ընկճուած, որ ջանքեր կ'ընէր իր սպառած կարողութիւնները վերագտնելու. իր հզօր ձայնը անգամ, որ տաճարներուն գմբէթները կը դողացնէր երբեմն, կարծես թրջած լաթի մը մէջ փաթթուած էր։

Կրկին տիրեց լռութիւն տաճարին մէջ, թախծոտ լռութիւն մը,

Ցանկարծ անսովոր շշնկոց մը մեծ դրան առջևի բազմութեան մէջ. ամբոխը ճամբայ կը բանայ. սեւ կերպարանք մը, ուրուականի մը պէս կը յառաջանայ

հապճեպով. կին մը, թրքական չարշաֆի մը փաթթուած, երեսը սեւ քողով ծածկուած, չտապով կը յառաջանայ դէպի դուռը, դէպի Սրբազանը, որ կանգ առած է՝ վերջին օրհնէնքը տալէ առաջ ժողովուրդին։ Երբ այլևս չատ մօտը կը հասնի քարոզիչին, կը խոնարհի, խաչ կը հանէ և բաներ մը կ'ըսէ։ Օրմանեան պահ մը կը վարանի, յետոյ դողդողացող ձեռքով մէկ կողմ կ'ընէ կնոջ թրքական քօղը և չարշաֆը։ Շատ գեղեցիկ նորահաս աղջիկ մըն է որ կը քալէ կը համբուրէ Սրբազանին ձեռքը՝ դէմքը արցունքով ողողուած։

Մեծ կրօնականը կը խաչակնքէ մանկամարդ աղջկան գլուխը, ցած ձայնով աղօթք մը կը մրմնջէ և կը դառնայ դէպի խորանը։

Պատարագը կը շարունակուի,

Պահարանին դրան մէջ ես ու իմ բարեկամս Ներսէս Օհանեան, առանց ինքզինքնիս զսպելու որ և է կարողութեամբ՝ կուլանք, կուլանք կուտակուած յուզումներէն այդ մէկ քանի օրերուն. կուլանք մանաւանդ բոլոր այն հայ աղջիկներուն համար, որոնք քաղդը չունեցան Պոլիս գալու և քօղերնին հայ կրօնականի մը պատռել տալու։ Երգեցողութիւններուն կ'ընկերանան զսպուած հեծկլտուքներ ամբոխին մէջէն։

Այդ մանկամարդ աղջիկը մէկն էր այն հազարաւորներէն՝ որոնք Թուրքերու տուները մնացած էին և բացառապէս Պոլիս բերուած անոնց հետ՝ պատերազմի վերջին տարիներուն։

Լուսիկ Պոլիսեան կը կոչուէր ան, հեռաւոր ազգականուհին գրագէտ Պ. Վահան Ցարութիւնեանին (եղբայրը բանաստեղծին), որուն ընկերակցութեամբ վերադարձաւ Մալկարա իր ծննդավայրը և հոն ամուսնացաւ պատուաւոր երիտասարդի մը հետ։

***

Կիրակի յաջորդ օրէին գարձեալ ժողով, Օրմանեանի նախագահութեամբ։ Երեկոյեան՝ ի պատիւ Սրբազանին ճաշկերոյթ և վերջին կարգադրութիւնները։

Այդ կարճ միջոցին Օրմանեան այնպիսի կազմակերպիչ կարողութիւն մը ցոյց տուած էր՝ հակառակ յոգնած և ընկճուած ըլլալուն՝ որ ամենէն քիչ համակիրներն իսկ զմայլած էին։

Երեք օր, Օրմանեան հիւրը եղած էր Ներսէս Օհանեանին, որ կը բնակէր Գաաը-Գիւղ մեր տան չատ մօտիկը։

Կիրակի երեկոյ ուշ պառկած էին և Սրբազանը ինքզինքը չատ սպառած զգացեր էր։ Երկուշաբթի կէս օրին մօտ, գացի զինքը տեսնելու. խոստացած էր այն օրը մեզի գալ և անկից անցնիլ նախագահելու Ինամատարութեան նիստին։

Ջեմ գիտեր ի՛նչ ընազդումով փափաքեցայ երթալ զինքը առաջնորդել մեր տունը։

Նստած էր բազմոցին անկիւնը և դիս տեսնելուն չատ ուրախացաւ. կատակեց ինչպէս միշտ կ'ընէր. եւ խնդրեց տիկին Օհանեանէն մեզի խահուէ ապսպրել։

Խոստում առաւ ինձմէ որ ամէն բան մէկդի ձգելով զբաղիմ տարագրեալներու խնդրով։ «Սիրտդ դիր այդ գործին մէջ, ըսաւ. գիտեմ որ չատ բանի կարող է կին մը, երբ սիրտ դնէ»։

Հազիւ քանի մը ումպ առած էր սուրճէն, գաւաթը ձեռքս տուաւ։ Մոմի պէս ճերմկած էր.

— Գէշ կը զգամ ինքզինքս, մրմնջեց, ու գլուխը պատին կրթնցուց։

Սաստիկ յուզուած, ամէնքս չուրջը բոլորուեցանք. բժիշկի մը լուր տրուեցաւ։

Հետզհետէ կը վատթարանար վիճակը։ Ժողովեց պահ մը ինքզինքը և խնդրեց ինձմէ որ երթամ Բերա Ինամատարութեան ժողովատեղին և իմաց տամ իր տկարութիւնը, յետոյ գտնեմ Տօքթ. Թորգոմեանը, իր բժիշկը, առնեմ իր մօտը բերեմ, միանգամայն ընտանիքին լուր տալով։

Փութով կատարեցի այդ փափաքները և երբ եկեղեցւոյն վերադարձայ իր մօտ, այլևս չճանչցաւ զիս։ Պառկած էր անկողինին մէջ, աչքերը պղտորած, նեարկումներ ըրած էին. Թորգոմեան անյոյս գտած էր վիճակը։ Ձեռքը բռնեցի, պաղ էր մարմարի պէս, կարծեց թէ Ջաւէն Սրբազանն էի.

— Լաւ ըրիր որ եկար, Ջաւէ՛ն, ըսաւ։

Անկից յետոյ անկապակից խօսքեր միայն կրցաւ արտասանել։

Տապալած էր կաղնին, և մենք հոն մոխիրներուն վրայ կը գուրգուրայինք։

Տէր և Տիկին Օհանեաններ զմայլելի եղան, ըրին ամէն զոհաբերութիւն, ամէն ջանք։

Երբեք պիտի չկրնամ մոռնալ այն ամպամած օրւան իրիկնամուտը, ուր այդ մեծ մտաւորականին, այդ պերճաշուք կղերականին մարմինը Արքեպիսկոպոսի զգեստներով, չաթալթագը գլուխը, Գատը-Գիւղի երիտասարդները դուրս հանեցին Օհանեանին տան դուռէն և ոչ ստուար բազմութեան մը ընկերակցութեամբ տարին Ս. Թադէոս եկեղեցին։

Սակայն աչքերս քօղարկող արցունքներուս մէջէն լուսաճաճանչ բառերով ներկայացան մտքիս իր հսկայ գործերը, իր հոյակապ աշխատութիւնները, ոչ բոնք Գատը-Գիւղի փողոցներէն չատ հեռու, (1) դարերու ընթացքին, հայ գրականութեան, հայ եկեղեցական պատմութեան ճակտին պիտի չողշողան, փոխան մութ երկնքին, այդ իրիկնամուտին, սուգի իրիկնամուտին։

(1) Երեք օր յետոյ Բերայի Ս. Երրորդութեան եկեղեցիին մէջ փառաւոր յուղարկաւորութեան հանդէս մը կատարեցին, հոծ բազմութեան մը ներկայութեան։

***

Ջանքը ընտանիքին պահպանումին՝ այդ հէք տարագրուած ափ մը ժողովուրդին մէջ ա՛յնքան էր զգալի։ Փիլիսոփային ըսածին պէս, անոնք կարծես անխուսափելի քայքայումին հակադրած էին յաւերժական ընտանիքը, որպէսզի կարելի ըլլայ ոչ մէկ հալածանքի պահուն չկասեցնել ցեղին ամենակարող աճումը։

Հայրենակիցները խումբեր կազմած էին, ընդհանրապէս մէկ սենեակ հաւաքուած, իրենց խղճալիութիւնը սփոփելով իրարու մօտ, աւելի դիւրաւ ըմբռնելով իրարու ցաւն ու մորմոքը։

Արամեան վարժարանին երկու չէնքերը լեփ լեցուն էին, ինչպէս նաև հետզհետէ տրամադրուած չատ մը տուներ։ Ճաշերը կը պատրաստուէին Արամեան վարժարանի պարտէզը չրջուն խոհանոցներու մէջ և կը բաժնուէին միւս կայաններու հիւրին տղայոց միջոցով։

Այդ երիտասարդներուն և տիկիններուն մասնաճիւղը օրինակելի անձնուիրութեամբ կը գործէր, երբեմն ալ ընդվզումի ցոյցերով դէպի մասնախումբը՝ որուն առենապետին Ս. Պէրպէրեանին հետ (եգիպտական նախարարութեան պաշտօնեայ, հմուտ եգիպտագէտ) չատ անգամներ բուռն վիճաբանութիւններ կ'ունենայի, իբրև առենապետ տիկիններու մասնաճիւղին։ Կը պատահէր որ չատ լուրջ խօսքեր ըսէինք իրարու, բայց երբեք ոխակալութիւն չկար մեր յարաբերութիւններուն մէջ։

Բնաւ մտքէս չէր անցած թէ այդքան դժուարին գործ է այլազան քաղաքներէ հասած ժողովուրդի մը՝ որ տառապած է անհունօրէն և իրաւամբ դառնացած, սփոփանք, օգնութիւն հասցնել, ջանալ անոնց շատ փոքր գոհունակութիւն մը պատճառել։

Զո՛ւր ջանք, զո՛ւր տքնութիւն։

Կեդրոնի Խնամատարութիւնը որոշած էր կարելին ընել, հետեւելով Օրմանեանի պատրաստած ծրագրին, իրենց երկիրները վերադարձնելու զանոնք՝ որոնց համար այդ հնարաւորութիւնը կար։

Սակայն այդ ալ դիւրին չէր։ Տրտունջները, ընդվզումները տեղի կուտար միշտ, երբեմն իրաւամբ, բայց յանցանքը ոչ մերն էր ոչ ալ Խնամատարութեան։

Իրիկունները ընդհանրապէս յոգնած, ընկճուած, մանաւանդ վերջերը, (երկար ամիսներ տեւեց այդ անխնայ աշխատութիւնը) սենեակս կը քաշուէի և վառարանիս մօտ կը ծխէի։ Հոն կուգար առջեւս գորգին վրայ ծալլապատիկ նստած այն նորահաս աղջիկը՝ Արտեմ զոր տարագրեալներու խումբին մէջէն առած տունը բերած էի, որովհետև կը ճանչնայի զինքը մեր նախկին սպասուհիին ազգականը ըլլալուն։

Անլուր պատմութիւններ այդ մատաղ աղջիկէն իմացայ այդ իրիկունները, որոնց կը յաջորդէին անքնութեան երկար ժամեր։

Գիշեր մըն ալ փոթորիկ կար դուրսը, պատուհանիս առջեւի մեծ ծառերը տապալելու սպառնացող։ Արտեմ խռոված էր, գլուխը կրթնցուցած թիկնաթոռիս եզերքին, սաստիկ տպաւորուած էր կարծես տարրերու զայրոյթէն, յանկարծ վեր ցցուեցաւ, գրեթէ ծնրադիր և սկսաւ պատմել։

«Այսպիսի փոթորիկի գիշեր մըն էր, ըսաւ, մեր

կարաւանը երկար քալելէ յետոյ մօտեցած էր Հալէպի. կանգ առած էինք գիւղի մը մէջ։ Ամբողջ օրը սաստիկ տաքը տանջած էր մեզ ամէնքս, ջուրերնիս նուազած էր, պէտք էր տոկալ անտանելի ծարաւին։

«Ինծի նման տղաք շատ կային կարաւանին հետ, մանաւանդ աղջիկներ. ամէնքս կը ճզայինք յուսալով որ մէկը կը գթայ մեր վրայ։

«Կը քալէինք, կը քալէինք, անդադրում, մայրս, ինծմէ մեծ քոյրս և եղբայրս՝ 17 տարեկան։

«Այդ եղբայրս օրերով տաքութիւն ունեցած էր սաստիկ, բան չէր կրնար ուտել, այլեւս դժուար կը քալէր, կարողութիւն չունէր։ Մայրս յոյս ունէր որ, Հալէպ հասնելնուս, պիտի կրնար խնամել, բուժել զայն։ Ինչպէս ըսի, տաքը անտանելի էր. եղբայրս, սպառած, ա՛լ չկրցաւ քալել, խեղճ մայրս ստիպուեցաւ կռնակը առնել զայն։ Այսպէս շարունակեցինք ճամբան մէկ քանի ժամ։ Մայրս երբեմն կը կքէր բեռին տակ, վար կը դնէր տղան, շունչ կ'առնէր, յետոյ նորէն կը շալկէր, ամբողջ կարաւանին աչքը մօրս յառած էր. կարծես հրաշքով ոտքի վրայ էր ան. եղբայրս կ'աղերսէր.

— Թո՛ղ զիս, մայրի՛կ, ձգէ՛ հոս մեռնիմ...»։

«Մայրս անխօս կը քալէր։

«Կէս օրը անցած էր արդէն. ճամբան կ'երկարէր մեր առջեւ անհատնում։ Փոսի մը եզերքը մայրս գլորեցաւ իր բեռին հետ, փութացին իր մօտը. ա՛լ կարողութիւնը չէր մնացեր, մարելիք եկած էր վրան։ Շուրջը պատեցին. կը համոզէին զինքը որ հոն թողու զաւակը։ Նախ սոսկաց, ընդվզեցաւ, յետոյ, մեզ տեսաւ, քոյրս և զիս՝ իր քղանցքէն կախ, բռնեց մեր ձեռքերէն, պիշ պիշ նայեցաւ մեզի։

«Կարաւանը չէր կրնար սպասել, անհնար էր կըր-

կին կռնակը առնել տղան, ծունկերը կը դողային, մենք երկուքս կը քաշէինք ձեռքերէն, վախնալով որ հոն առանձին կը մնանք, միւսները կ՚երթան։ Մայրս՝ խելացնոր՝ մեզի կը նայէր մէկ մը, մէկ մըն ալ եղբորս. մենք քրոջս հետ կուլայինք, «Երթա՛նք» կը ճչէինք։ Եղբայրս անշարժ պառկած էր փոսին եզերքը։

«Մայրս ընդոստ շարժումով մը մեր ուտեստեղէնի տոպրակը նետեց զաւկին մօտ, առանց բառ մը ըսելու քաշեց մեր երկուքին ձեռքէն և վազեցինք դէպի կարաւան։

«Ո՛չ մէկ արցունք թափեց մայրս մինչև երեկոյ, ո՛չ մէկ բառ ըսաւ, ոչ ալ բերանը բան մը դրաւ։

Ամբողջ կարաւանը սահմռկած էր։

«Երեկոյեան ուշ ատեն գիւղ մը հասանք, մեզ դէշ աղէկ պառկեցուցին, մայրս ճամբուն եզերքը նստաւ։

«Գիշերը, այս գիշերուան պէս՝ սաստիկ փոթորիկ մը ծագեցաւ, կայծակ, որոտում, մենք քնացանք, քոյրս և ես։

«Առաւօտուն դադրած էր մրրիկը, արև ծագած՝ պայծառ, աղուոր։ Կարաւանին մարդիկը միշտ փոսին եզերքը գտած էին մայրիկս, անշարժ, երեսը դարձուցած ճամբուն, որ կը տանէր դէպի հոն՝ ուր ձգած էր զաւակը։ Մեռած էր խեղճ մայրիկս։

«Երկու օր վերջը հասնող կարաւանէն պատմեցին թէ 7 ժամ անդին փոսի մը եզերքը մեռած տեսած էին պատանի մը երեսը դարձուցած դէպի ճամբան որ կ՚երկարէր մինչև մեր իջևանած գիւղը։»

Աղջիկը լռեց, ձգած գլուխը ծունկերուս վրայ, ձեռքս իր մազերուն մէջ, մնացի երկար ատեն։ Կը խորհէի թէ, ո՛վ գիտէ, թերևս փոթորիկին մէջէն հէք կնոջ հոգին գտած էր զաւակին հոգին և թևերուն վրայ առած զայն, տարած էր երկինք նահատակներու լոյս պսակով պսակուելու։

Սեւ վարագոյրը իջած է մեծ եղեռնին վրայ։ Բայց մարդկութիւնը ի՞նչպէս պիտի կրնայ մոռնալ ազգի մը մարտիրոսացումը։

* * *

Այդ օրերուն շատ երկար ժամանակ չունէինք ճակատագրին գերագոյն հանելուկը լուծելու ջանքեր ընելու, փիլիսոփայելու չարին ու բարիին վրայ։ Իրաւ էր որ խորհելու, խորհրդածելու նիւթ տուող մեծ անցքեր, եղերերգութիւններ, եղելութիւններ կային չուրջերնիս, բայց ռումբի մը պէս յանկարծ պայթած կռիւը գործելու, կազմակերպելու, պայքարելու, հասնելու, մտածումները կը վանէր հեռու և օրեր կային, ուր բոլորովին մեքենական կը դառնայինք։

Անսահման երջանկութեամբ մը կը դիտէի այն գութի, եղբայրասիրութեան, գորովի զգացումը որ հիանալիօրէն արթնցած էր Պոլսոյ Հայութեան մէջ. պոռթկում մըն էր ան, նման գարնան ծլարձակումի պոռթկումին։ Ամենէն աւելի աղապատանքի առարկայ էին այն նորաբողբոջ էակները, այն վտիտ որբերը՝ որոնք շարան շարան կը հասնէին հեռուներէն թէ մօտերէն. պզտիկ սիրելի բաղդազուրկեր, որոնք մեզի առատ արցունք թափել կուտային։

Կեդրոնի թէ արուարձաններու մեծագոյն մասին մէջ փութով կը բացուէին որբանոցներ, որոնց կազմակերպիչ մասնախումբերը անխոնջ ժրաջանութեամբ կ՚աշխատէին. և հայ ժողովուրդը կուտար լիաբուռն։

Ամենէն աւելի Ենի-Գաբուն, Գում-Գաբուն և Սամաթիան էին որ գութի, գուրգուրանքի գրաւականներ կուտային, բանալով իրենց սիրտն ու քսակը ազգին մեծ աղէտին առջև։

Կը յիշեմ, Գում-Գամբուցի կիները, տասն և հինգ

օր չարունակ, եկան աղջկանց որբանոց մը, ուր 300 պզտիկներ կուտակուած էին, զանոնք մաքրելու. լուալու, հագուեցնելու, անկողին պատրաստելու իրենց ծախսով։ Իսկ սափրիչները, բարի աղնիւ ժողովուրդի մարդիկ, թողած խանութ, յաճախորդ և գործ, եկան օրերով, աղտոտ, ոջլոտ, քոսոտ, դիսախիւ գլուխները մաքրելու, ածիլելու, դարմանելու, սանտրելու։ Շատ յուզիչ տեսարաններ էին ատոնք և մենք եթէ ատեն ունենայինք, պիտի փղձկէինք։

Ամէն վազվզուքներու, հանգանակութիւններու, ժողովներու, երբեմն անհասկացողութիւններու, վէճերու, պայքարներու անախորժութեան քով կար սակայն պզտիկ հրճուանքի անկիւն մը, այն ալ ի նպաստ կազմակերպուած հանդէսներն էին. (թէև ես ի վաղուց կողմնակից եղած չեմ թշուառութիւն մը ամօքելու նպատակով զուարճութիւն ստեղծելուն)։ Բայց, վարիչներէն շատեր կ'ենթադրէին թէ՝ վերջապէս երիտասարդութիւնն ալ պէտք ունէր հաճոյքի և ջանք ընելու էր օգտակարը կցել հաճելիին։

... Այլազան բարենպատակ հաստատութիւններ կը կազմակերպուէին հետզհետէ։ Կեդրոնական և մասնակի որբախնամ մարմիններէն զատ իր չատ կարեւոր դերը եկաւ բռնել Հայ Կարմիր Խաչը, նախաձեռնութեամբ Տօքթէօր Բարսեղեանին և իր խօսեցեալ՝ օրիորդ Արուսեակ Փանոսեանին։

Այդ միութիւնը, որուն ատենապետութիւնը յանձնուեցաւ Պոլսոյ հայ տիկիններուն կարողներէն մէկուն, Տիկին Մարի Ստամպօլլեանին, չուտով նախանձելի վիճակ մը ստացաւ. ունեցաւ իր մասնաճիւղերը, Բանկալթի, Գատը-Գիւղ, Իւսկիւտար և այլուր, նախ փոքր ինչ առ խարխափ, յետոյ՝ բաւական կանոնաւոր։

Ամէն գթասիրական ձեռնարկներուն հետ, Պոլսոյ

հայ կիները, առաջնորդութեամբ մէկ քանի մտաւորական տիկիններու և օրիորդներու, փափաքեցան հիմնել Լիկա մը՝ որ կոչուէր Հայ Կանանց Լիկա և զբաղէր քիչ մը հայ կնոջ ճակատագրով. բարոյական վիճակով, պաշտպաններ անոր իրաւունքները, զարգացնէր զայն ըստ կարելւոյն, զբաղէր նաև կրթական, մտաւորական, արուեստագիտական, բարեսիրական և փոքր ինչ ալ քաղաքական հարցերով։

Իր նպատակներուն այս վերջինը ժպիտը տուաւ չատ մը քաղքենի կամ լաւ ևս ասիական մտայնութեամբ այրերու, բայց, անդամուհիները այդպիսի արհամարհանքներէ երկնչելու միտքը չունէին։

Առաջին գումարումին, ժողովի հրաւիրուեցան գրագիտուհիներ. ուսուցչուհիներ. ծանօթ առեւտրականներու կիներ, վերջապէս բոլոր այն հայ տիկինները և օրիորդները՝ որոնք մեծ կամ միջին անուն մը չինած էին։

Առենապետել այդ ժողովին ինձ վիճակուած էր՝ խնդրանքներուն վրայ տիկիններ Պահրիի, Ս. Թէոդիկի, Հայկանոյշ Մարքի և օրիորդ Մաննիկ Պէրպէրեանի, որ ինքն ալ ատենադպրութիւնը կ'ընէր։

Բաւական չահեկան վիճաբանութիւններէ յետոյ, քուէով ընտրուեցաւ դիւանը, որ միաձայնութեամբ նոյն օրուան վիճակը պահեց։ Որոշուեցաւ Գործադիր Մարմին մը ընտրել և զբաղիլ Միութեան հիմնական կանոնագրով։

Շատ գովելի ոգեւորութեամբ մը սկսաւ այդ Միութիւնը, չատ խօսելու նիւթ տուաւ. չատեր կարծեցին թէ ան պիտի ընէր փրօփականտը ֆէմինիզմի և ատով ընդվզումի մղել հանդարտիկ, աւանդական պարկեշտութեամբ օժտուած յարգելի հայ կինը։ Այդ անիմաստ ենթադրութիւնը այնքան չեչտուեցաւ և

ֆէմինիզմը այնքան ծուռ մեկնուեցաւ՝ որ ես, խնդրանքներուն վրայ տիկին Թէոդիկի և տիկին Հ. Մարքի, ստիպուեցայ յօդուածաշարք մը գրել և բացատրել թէ ի՛նչ է ֆէմինիզմը՝ իր բարոյական բարձր ըմբռնումին մէջ։

Հայ Կ. Լիկային լաւագոյն ձեռնարկներէն մէկը եղաւ մղել սրամիտ ու երիտասարդ կարող գրագիտուհի տիկին Հայկանոյշ Մարքը հիմնելու չաբաթական հանդէս մը, որ կոչուի Հայ Կին և ըլլայ օրկանը Լիկային։ Տիկին Մարք առաջին օրէն ցոյց տուաւ զմայլելի խմբագրուհիի մը բոլոր յատկութիւնները. իր վարժ գրիչը, խծբծող ոճը, սահուն աշխարհաբար լեզուն, դատելու, ըմբռնելու, քննադատելու սուր, անբաղդատելի կարողութիւնը, իր պօհեմիարթին ծերուկ պահակներուն սրտին պէս քաջարի և որ և է հարուածէ չվախցող սիրտը զինքը անմիջապէս դասեցին առաջնակարգ թերթ վարողի դիրքին։

Լիկային քայքայումէն յետոյ ևս 15 տարիներ Հայ Կինը պահեց իր եզակի տեղը հայ լրագրութեան մէջ. և թերևս ցարդ մնար ան իմ մեծ գոհունակութիւն հայ մտաւորականութեան, եթէ տխուր դաւադրութեան մը զոհ գացած չըլլար և խափանուած՝ ի սպառ։

Լիկան ունեցաւ նաև իր չէնքը, շնորհիւ Պ. Առաքել Զաքրեանի, որ այն օրերուն անպատասպարներու նախախնամութիւնն էր, և անոր շնորհիւ իւրաքանչիւր բարեպատակ միութիւն կ'ունենար ձրիօրէն հանգստաւէտ չէնք մը, և որքերն ալ՝ օգտաէտ ու խնամքով կառուցուած բնակարան։

Այդ կեդրոնատեղին կը գտնուէր Բանկալթի, Շիտակ ճամբուն վրայ։ Լիկան հոն պատսպարեց որբուհիներ, բաւական թուով, որոնք նախնական ուսում կ'առնէին, կը խնամուէին, ոմանք ալ կ'ամուսնանային կին չատ անգամ հայրենակիցներու հետ։ Գործ. Ժողովին տիկինները կը հսկէին այդ հաստատութեան և խնամակալ կին մը միշտ մնայուն էր հոն խոհարարուհիին և տնտեսուհիին հետ,

Բոլոր որբերը որ կը հասնէին Պոլիս, ամէնքը ուղղակի Խնամատարութեան չէին յանձնուեր դժբախտաբար. կային որ Թուրքի տուներուն մէջ էին, անոնց հետ վերադարձած դաւառներէն. կային ալ որ, թէև Խնամատարութեան ։ օտ, բայց թրքախօս էին, և ինքզինքին Թուրք կը կարծէին։ Այդ պատրուակներով Թուրքերը խնդիր հանած էին թէ Հայերը և Ամերիկացիները Թուրք տղաքներ կ'ուզեն հայացնել և Թուրքերուն ձեռքէն կ'առնեն այդ նպատակով։

Այդ բոլոր բողոքներուն վերջ տալու և հայ մանուկները Թրքութենէ ազատելու համար, պէտք եղաւ որոշել վայր մը, չէզոք տուն մը, ուր այդ անորոշ ազգութեամբ տղաքը, այսինքն՝ կասկածելիները, բերուէին և ամերիկացի, հայ և Թուրք խառն մասնախումբ մը կազմուէր, և քննութենէ անցընէին զանոնք, մինչև որ իւրաքանչիւրին յիշողութիւնը քերքրուէր, ապացոյցներ կամ խոստովանութիւններ ձեռք բերուէին։

Ամենէն յուզիչ տպաւորութիւնը՝ զոր պահած եմ Չէզոք Տունէն, հարսանեկան հանդէսի մը առթիւ է։ Պոլիս խուժող հոծ թիւով որբուհիներէն առաջինը, Լիկային մէկ պաշտպանեալը, ամուսնացաւ Չէզոք Տան մէջ իրեն հայրենակից երիտասարդի մը հետ։ Իր տեսակին մէջ առաջինն էր այդ հանդէսը։ Որպէսզի խեղճ աղջիկը չատ չզգայ անհայր անմայր ըլլալը, (իբր թէ կարելի ըլլար չզգալ այդպիսի պակաս մը), մեծ մասը Լիկայի տիկիններէն, Կ. Խաչի անդամուհիներէն, առենապետ, առենադպիր, գանձապետ, բոլորը

ներկայ էին հոն։ Փեսային ազգականները, բաւական բարեկեցիկ ու պատուաւոր վաճառականներ. խնդրեր էին Պատրիարք Զաւէն Սրբազանէն ներկայ ըլլալ ա-րարողութեան, և Սրբազանը՝ որ մասնաւոր գուրգուրանք մը կը տածէր դէպի որբերը, սիրով եկած էր նախագահել։

Ինչ անգամ հանդէս մը այդքան լուրջ, տպաւորիչ եղած է։

Երբ քահանան խունկին հոտերուն մէջ կ'օրհնէր սպիտակազգեաց հարսը և երիտասարդ թխագեղ փեսան, կարծես մուխին ծածանուած ծուէններուն մէջէն կրկնապատկերի մը պէս կ'ընդնդմարուէին բիւրաւոր հոգիները նահատակուածներու, որոնք, մոռնալով իրենց աշխարհային չարչարանքը, աքսորը տաժանելի, տօթը անապատին, պապակը անհանդուրժելի, մարակը անողորմ չավուշին, լիճերը արիւնի, և ընկերակցութեամբ լուսացնցուղ քերովբէներու, եկած էին տեսնելու պսակը՝ խանձած մեծ դաշտին թոշնած ծաղիկներէն մնացած մէկ քնքոյշ բողբոջին, որ այգեւէտ սարերու վրայ պիտի ծլէր, ծաղկէր, դեղեցկօրէն և ցեղը պիտի չարունակուէր աննուաճ։

* * *

Մարդիկ կարծած են, կը կարծեն և պիտի կարծեն ապահովաբար միշտ թէ՝ տառապանքը իրաւունք մը կուտայ երջանկութեան և թէ՝ մանաւանդ անիրաւօրէն հալածուածը օր մը կը գտնէ վայելքը արդարութեան։

Միամի՛տ մարդկութիւն։

Բացուած էին դռները ցնորքներուն։ Փարիզէն, ծրնէվէն հասած լուրերը մեզի թեւեր կուտային վերանալու, ճախրելու դէպի հեռաւոր սարերը սպիտակափառ։

Ի՛նչ երազներ չէինք հիւսեր, որոնց ամէնքը կը փաթթէինք նոր ծածանող հայկական դրօշակին մէջ, որ պաշտելի էր մեզի իր մութ կապոյտ, նարնջագոյն և կարմիր խորհրդաւոր երանգներովը։

Բնաւ չեմ մոռնար, օր մը, տիկին մը Բերայի Շիտակ Ճամբուն վրայ, սաստիկ յուզուած, թեւէս քաշեց տարաւ դիս ցուցափեղկի մը առջև, ուր չնորհալի ծալքերով ի տես դրուած էին ֆրանսական, անգլիական և հայկական դրօշակներ, քով քովի։ Սրդարև, ես ալ բաժնեցի տիկնոջ յուզումը. ա՛յնքան կարօտը ունէինք երջանիկ յուզումներու։

Փարիզի պատուիրակութիւնը մեր երազներուն կեդրոնն էր. Պօղոս փաչան, Նորատունկեանը։ Հեւ ի հեւ կը հետեւէինք անոնց գործունէութեան, երթեւեկներուն, տեսակցութիւններուն, Ահարոնեանին, Զօպանեանին ամէն քայլափոխին, որոնց արձագանգները մեր սրտերուն հրճուանքն էին։

Վայրկեան մը մտքերնուս չէր անցներ թէ՝ թերևս մինչև մեզի հասնելնուն, կը խեղաթիւրուէին լուրերը և թէ՝ թերևս մենք մեր փափաքներն էր զորս իբրև իրականութիւն կ'առնէինք։

Մեր Լիկային ժողովներուն մէջ, երբեմն, վէճի նիւթ կ'ըլլար թէ՝ ո՞ր պետութեան մանտան օգտակարագոյն պիտի ըլլար Հայաստանին, մեծ, ընդարձակուած Հայաստանին։ Նոյնիսկ օր մը առաջարկ եղաւ որ հեռագրուի նախագահ Վիլսոնին, որպէսզի ամերիկեան մանտան ընդունուի։

Բուռն ոգեւորութեան օրեր՝ ուր մարդ իր կարեւորութեան չափն իսկ չէր կարող կշռել։

Վիլսո՛ն. ի՛նչ պաշտելի դէմք, ի՛նչ բարիքներ, ի՛նչ երանութիւններ պիտի պարգեւէր ան մեզի։ Ա-ռաքեալ մը ղրկուած Աստուծմէ մարդկութեան, այլ

մանաւանդ Հայերուն բարիքին համար: Ա՛յնքան հրաթեւ էր եռանդը և մեր երեւակայութիւնը ա՛յնքան ուժգին կը գործէր որ եթէ երբեք իմաստուն մը իրականութեան բերելիք հիասթափութեան վրայ խօսէր մեզի, իսկոյն կ'իյնար արժէքէ, եսասէր, յոռետես, ազգատեաց կը յորջորջուէր:

Թերթերը հրաշունչ յօդուածներով լեցուն էին. հանդէսները կը վխտային քերթուածներով, ուր շատ աղմուկ կար և քիչ գեղեցկութիւն: Ի՛նչ փոյթ, ժամանակը չէր պզտիկ բաներով զբաղելու. պէտք էր խանդավառուիլ և խանդավառել:

Նոր թերթեր լոյս կը տեսնէին, (մութէն լոյս), ինչպէս Ժողովուրդի Ձայնը և ուրիշներ, շատերը կարճ կեանքով:

Հայ խմբագրութեամբ ֆրանսերէն թերթ մը ևս սկսաւ հրատարակուիլ. Վերածնունդ անունով, որուն վարչութիւնը յանձնուած էր քաջ ֆրանսագէտ Տիգրան Զայեանի: Շահեկան եղաւ այդ թերթը իր մաքուր ֆրանսերէնով, լուրջ խմբագրականներով և կարելի եղածին չափ լաւատեղեակ լուրերով ու շրջահայեացութեամբը:

*
* *

> «Եթէ Ղազարոս խօսած ըլլար, մահուան գաղտնիքին թափանցելէ յետոյ, հիմա ոչ Կէօթէ, ոչ Բասքալ, ոչ Պօտըլէռ, ոչ Վինչի գոյութիւն պիտի ունենային: Ղազարոս լուռ մնաց»:
>
> ՌՕՊԷՌ ՔԷՄԲ

Տարիներէ ի վեր Թումանեան թափանցած է գերեզմանին գաղտնիքին, ան ստիպուած է Ղազարոսին նման, աստուածային հրամանով, լուռ մնալու:

Լո՞ւռ: Երբե՛ք:

Իր ստեղծագործութիւնները երաժշտութիւն մըն

են որ կը նուագեն յաւերժապէս, իր գամբարանը չի կրնար մնալ լուռ, բանաստեղծութիւնը լուսադողդոջ, իր դիւթահրաշ տաւիղը կը հնչեցնէ հոն:

Ան քերթողն է անիրական տեսիլքներու, քերթողը Հէքեաթներու, քերթողը որ պարզ հպանցումով մը ամէն ինչ կը դարձնէ կախարդիչ:

Իր երկերուն հորիզոնին վրայ կ'արփաւետին հրաշալիքներ, ընդլայնում մը գերմարդկային անցքերու, անհուն հեռապատկերը խորհրդաւորութեան մը որ ամենէն խոնարհ տեսարաններուն իսկ կուտայ գաղտնածածուկ գեղեցկութեան մը բիւրեղացումը:

Պարզ պատմուածքէ մը ան կը ժայթքեցնէ վճիտ բանաստեղծութեան ցոլքեր, շողշողացող, ակնախտիղ, և անոնք ծնունդ կուտան չքեղ գրական ճոխութեան մը, մտաւոր անբաղդատելի ջրվէժի մը որ հրաշալիք մը կը դառնայ:

Երբեմն սովորական իրականութիւն մը կը փոխէ դիւթահրաշ հրապուրիչ տեսարանի մը: Ամէն իր գրածները կեանք են գերմարդկային շնորհով գեղուն:

Ինչպէս անմահ երգահանին Ռիչար Վակնէրի համար ըսած է գերման մեծ քննադատ մը, Թումանեան ներշնչուած է իր ներքին աշխարհին լուսաճաճանչ տեսիլքներով:

Հէքեաթները իրենց անակնկալներով, իրենց երփներանգ աղբիւրներով, բեհեզ հուրիներով, չափիւղեայ լճակներով, ձիւնէ նունուֆարներով, դիւցազուններով որ չեն նուաճուիր, ինչպէս Սասնոյ Դաւիթը, արիւններով որ չեն խաւարիր, մեր պատանեկութենէն լուսաւետած էին մեր հոգիները, հրդեհումէ հրդեհում տանելով մեր երեւակայութիւնը եւ մեր չափահաս տարիքը սփոփած՝ գռեհիկ իրականութիւններու դաժան դիմաստուերներէն, շնորհիւ իր հրաբորբոք հանճարին:

կը մտաբերէինք զինքը մէկ տիպարը հին աշուղներու, տրուպատուրներու, տաւիղը անուրթին, նայուածքը մնացած գերմարդկային տեսարաններու մէջ, հուժկու ու տրտում, քաղցր ու խրոխտ, ներչնչուած մը՝ որ հրաշքներ չօշափած էր, վերջապէս անմատչելի բացառիկ մը, հպարտ ու հեզ միանգամայն, վէս ու քնքոյշ, այս էր կերպարանքը զոր տուած էինք Ծովհաննէս Թումանեանին մեր մտքին մէջ։

... Երբ սրահին դուռը բացուեցաւ ու ծանուցին իր անունը, սիրտս ոստումմ մը ունեցաւ։

Սեւեր հագած, բարեվայելուչ, նրբամարմին, աչքեծաղիկ գլխով, յոյժ աղնուական, վերջին ծայր համակրելի, քերթողը քաղցր ժպիտով մը ձեռքը ինձ երկարեց։

Պահ մը լուռ մնացինք, կարող չեղայ անմիջապէս գտնելու բառերը որոնցմով երջանկութիւնս արտայայտէի, թերեւս յուզումս աւելի պերճախօս էր։

Հակառակ միջավայրը կէս պաշտօնական ըլլալուն, կարելի եղաւ ինձ իրեն հետ երկարօրէն տեսակցելու բարեբախտութիւնը ունենալ։ Պոլսոյ գրական դէմքերուն մասին խօսեցանք, մանաւանդ կին գրողներուն որոնք մեծ թիւ մը չէին կազմեր, բայց որոնք իրական արժանիք ունէին։

Բանաստեղծը տեղեակ էր թէ կնոջական հանդէս մը սկսած էր հրատարակուիլ. ուզեց տեղեկութիւններ։ Առաջարկեցի իրեն միասին երթալ խմբագրութիւնը հին քնակարանը որ կէս մը խմբագրատուն էր և ժամադիր եղանք։

Երեք օր յետոյ Բերա մեծ սրճարանի մը առջեւ գտանք զիրար ու պողոտայէն սկսանք քալել միշտ խօսակցելով։ Շէնշող էր ամէն կողմ, վաճառատուններուն ցուցափեղկերը ճոխ, վայելչագեղ. կարծես հոգի կուտային մայթերուն։

— Ո՞ր ցուցափեղկը աւելի ձեզ կը չահագրգռէ, որո՞ւն տէրը ըլլալ պիտի ուզէիք, հարցուց ինձ։

Նոյն վայրկեանին ճիշդ առջեւն էինք մեծ ծաղկեվաճառին, Սափանճաքիին։

Հրաշալի վարդերու, մեխակներու, լէյլակներու խուրձերը ցոյց տալով ըսի.

— Ասոր և այն սիրուն ծխամաճառի խանութին ուր Թրքական երազ տուող սիկառէթներ կան։

Ժպտեցաւ քերթողը և կառք մը կեցուց մեզ տանելու համար մինչև Տիկին Հայկանոյշ Մարքին, Հայ կինի խմբագրուհիին տունը։ Ցանձնարարեց կառապանին, զիս տեղաւորցնելէ յետոյ, որ սպասէ պահ մը, ու ներողութիւն խնդրելով հեռացաւ։

Քիչ մը զարմացած մնացի, կարճ միջոցէ մը յետոյ վերադարձաւ, Նիսէն եկած չատ գեղեցիկ մեխակներու երկու փունջերով բեռնաւոր, յետոյ ծունկերուս վրայ դրաւ ոսկեզօծ տփիկ մը տիկիններու յատուկ անմոռանալի սիկառէթներու։ Այդ ժեսթը իր կնամածարութեան մէկ չատ նուրբ արտայայտութիւնն էր։

Տիկին Հայկանոյշ Մարք առաջին կին խմբագրուհին էր հայ ազգին մէջ։ Ան ունէր մտաւորական կնոջ բոլոր հազուադէպ յատկութիւնները։

Անհունօրէն հաճելի եղան անցնող ժամերը. Տիկին Մարք սրամիտ, զարգացած և փոքր ինչ չարաճճի, հրապուրեց քերթողը։ Ստեղծուած մտերմիկ մթնոլորտին մէջ ան մանաւանդ, իբրև սրտակից, յայտնեց մեզի թէ պոլսահայ կինը անդիտուած էր դեռ, զգածուած չեչտերով յայտնեց իր ջերմ համակրանքը այն գրողներուն հանդէպ որոնք կարողացած էին, հակառակ ամէն ճնշումի, բարգաւաճ պահել հայ գրականութիւնը։ Եռանդագին քաջալերեց խմբագրուհին յարատեւելու աննկուն իր գեղեցիկ Հայ կինը։

Հետեւեալ կիրակի առաւօտը Պոլսոյ մտաւորական երիտասարդութիւնը իրեն ի պատիւ թէյատօն մը սարքած էր սրահի մը մէջ։ Կ'ենթադրէինք թէ հոյակապ, խանդավառ ցոյց մը պիտի ըլլար ան։

Տիկին Սիպիլին հետ, ինքը Հայ կղզիէն, ես՝ Գատըգիւղէն, չանացած էինք ճիշդ ժամուն հասնիլ, բայց քիչ մնաց հիւրընկալ պարոններ մեզ ներս չառնէին, որովհետեւ բազմութիւնը հոծ էր, սրահը փոքր և թեւրեւս ալ մեզ չէին ճանչնար իրենք։ Բարեբախտաբար նոյն պահուն Թումանեան ևս հասաւ իր զաւկին հետ և մեզ հոն գտնելով գոհունակութիւն յայտնեց, խնդրելով որ իրմէն առաջ անցնինք, թերևս չէր կրնար ըմբռնել թէ այր մը կարելի է որ կնոջմէ մը առաջ անցնի։ Ներսն ալ դժուար գտնուեցաւ մեզի աթոռ, և մինչև մենք չնստանք, մեծանուն հիւրն ալ ոտքի կեցաւ, գեղեցիկ դաս մը տալով հիւրամեծար երիտասարդներուն։

Քանի մը բանախօսներ բարի գալուստի պաշտօնական ուղերձներ կարդացին և իրենց հիացումը յայտնեցին քերթողին գործերուն, յետոյ բեմ ելաւ Կառվարենց, գիրուկ, կլոր, գիւղի աբբայի մը պէս, և սկսաւ կարդալ գրախօսական մը։ Կենցաղագիտական ամէն կանոն և պատշաճութիւն մէկ կողմ դրած, փափկանկատութեան վրայէն կոխած անցած քննադատութիւն մըն էր այդ գրուածքը, ծանօթ մեծ գրագէտի մը, և Կառվարենց պահիկ մը իսկ չէր խորհած թէ երբ հիւրի մը ի պատիւ թէյ կը տրուի, հոն Թոյլատրելի չէ քննադատութիւն, մանաւանդ անտեղի քննադատութիւն ընել, ու կը կարդար հիացիկ։

Սիպիլ և ես և բոլոր մտաւորականները հոն ներկայ, ասստիկ կը նեղուէինք, Թումանեան քիչ մը ա-

ւելի գունատած, մարիկ կ'ընէր, ձեռքին մէջ փոքրիկ թուղթի կտոր մը ճմրթկելով։ Սաստիկ անախորժ պահ մը, ուր իւրաքանչիւրը մաղթեց հոն եղած չըլլալ։ Ի վերջոյ քանի մը դրուատանքի խօսքեր եկան բռնազբօսիկ կերպով սրբագրել տպաւորութիւնը և կառավարենց իջաւ բեմէն ակադեմիի ճառ մը կարդացած ըլլալու հպարտութեամբ, թէև ինքը բաժին չունէր գրուածքին մէջ։

Հանդէսը վերջանալէն առաջ, Թումանեան ոտքի ելաւ, չատ քաղաքավար, չատ նրբանուրբ, համոզիչ բառերով պատասխանեց քննադատականին, լուսաբանելով իր ինչ ինչ երկերուն վերագրուած թերութիւնները. զգածուած չնորհակալութիւն յայտնեց կազմակերպիչ երիտասարդներուն։

Որոտընդոստ, խանդավառ ու երկար ծափեր չանք ըրին մոռցնել տալու սիրուած «ազգին բանաստեղծ»ին այդ փոքր միջադէպը, որ զրական կաճ մըն էր։

Բայց քերթողը այնքա՜ն խորապէս բարի էր, այնքա՜ն մեծհոգի, գեղեցկութիւն փնտռող նոյնիսկ ամենէն տգեղ բաներուն մէջ որ անշուշտ չուտով մոռցաւ այդ պզտիկ սկրթուքը,

Երբ մեզմէ բաժնուեցաւ ան, կարծես իր եռեւէն թողուց վէտվէտուն լոյսի, քաղցրութեան, ներդաշնակութեան հէքեաթներ, իր սպիտակ գլուխը ճնշց մեր աչքերուն առջև իբրև խորհրդանշանը ճառագայթով հիւսուած բանաստեղծութեան և իր հերոսները վերակենդանացան մեր հոգիներուն մէջ իբր բարեկամներ վաղեմի, ապրած հոգնավրդով կեանքով ու պսակուած՝ անմահութեամբ։

Իր առաքելութիւնը յաջողութիւն գտաւ թէ ոչ, իր մեկնած օրը Պոլիսը կորնցուց չնորհ մը որ իր վրայ իջած էր աստուածներու ծոցէն, զոգեհս կորսըն-

ցուց իր լուսափայլ պայծառութիւնը, սև Թռչունի թեւեր վարագուրեցին երկինքն ու ծովը և Ոսկեղջիւրի դալար ափերուն ուռիի փոխուած աղջիկները յորդառատ արցունք թափեցին ու տակաւին․

Ջրերի վրայ
Գըլուխնին կախած,
Դողում են անոնք
Ու լալիս կամաց:

* * *

Հայ Կղզի՛ն․․․ Այնքա՛ն ջինջ է օդը հոն որ կարծես առաւօտ կանուխ բերինները լուացած են զայն։ Հովը կը փչէ, թեթև, իր շունչովը կենսատու վանելով ժանգերը մտքին ու հոգիին։ Մաքուր է ամէն ինչ առանց մաքրուած ըլլալու, գետնի քարերը ճեփ ճերմակ են, ծառերուն վրայ չկայ փոշի, լոյսը թրթռուն է ու միջօրէին արևը չխանձեր, չտոչորեր։

Հոն հայ է ամէն բան, նոյնիսկ մեծ չինարի ծառը որ իր բարձունքէն կը տիրապետէ և որ համբաւաւոր է. հայ է թերևս այդ ծառը, որովհետև իր ճիւղերը միշտ հովանաւորած են հայ մանկտիներուն խաղերը և չափահասներուն խոկումները։

Փողոցներուն մէջ, ծովափը, նաւամատոյցը մի միայն հայերէն կը խօսին․ յոյն տղաքը հայերուն պէս կը խօսին և Թուրք հազուադէպ երախաներն ալ գիտեն հայերէն․ խանութպանները հայ են ամէնքը, և յոյն քահանան մեր լեզուով կը տեսնուի Տէր Վահանին հետ եւ ատիկա ոչ ոք կը զարմացնէ։

Իր տեսակին մէջ եզական վայր մըն է այդ կղզին որ ինձ սիրելի էր մասնաւորապէս, մանաւանդ անոր համար որ հոն կը գտնէի կազդուրումը իմ երբեմն շատ յոգնած ջիղերուս. քիչ մըն ալ իմս կը զգայի այդ հայ մթնոլորտը։

Սիպիլ ևս մասնաւոր համակրանք մը ունէր Հայ Կղզիին և հոն եկած հաստատուած էր խնամելու համար իր ամուսինը որուն մտասեւեռումը իր ծայր աստիճանին հասած լուրջ հանգամանք առած էր։ Հրանտ Ասատուր այլևս ինքն իր վրայ իշխելու անկարող, անձնատուր եղած մէկ մտածումի․ կը կարծէր թէ ամէն ոք զինքը թունաւորելու մտադրութիւն ունի։ Ոչ ոք տեսնել կ'ուզէր և միմիայն կինն ու երկու աղջիկները իր սենեակը կրնային մտնել։

Կսկծալի էր այդ երեւոյթը։ Սիպիլ իր կանացի փափուկ խնամքներով շատ քիչ կրցաւ սփոփել ամուսինը, որովհետև անագորոյն էր հիւանդութիւնը և դարմանը գրեթէ անհնար։

Կ'երթայի երբեմն տեսնել տիկին Ասատուրը, այլևս ան չէր այն կրակոտ կինը, որ համակ եռանդ էր, կքած էր քիչ մը, և իր ճակտին արդէն իջած եղեամը, և այդ գեղեցիկ ճակտին վրայ կը նշմարուէին թեթև ակօսներ ամէն անգամ որ վերէն, ամուսինին սենեակէն պզտիկ աղմուկ մը լսէր։ Միասին ժամեր կ'անցնէինք իր պատշգամին վրայ, ուրկից կ'երևար ծովը և հանդիպակաց լեռները։ Կոհակները կուգային ետեւէ ետև փշրուիլ եզերքի քարերուն վրայ և մենք, երբեմն լուռ մտիկ կ'ընէինք անոնց երգին․ երգը թերևս ծովանոյշներու որ կ'ուզէին մեր խռովքը օրօրել։

Ինձ կը թուէր թէ գրագիտուհին շատ աւելի համակրելի, շատ աւելի քնքոյշ էր այդպէս աշունը թեւակոխած, քիչ մը յոգնաբեկ, քիչ մը թախծոտ, կը սիրէի զինքը բոլոր սրտով։

Երեկոյ մը երբ այդպէս պատշգամը նստած էինք, արտակարգ խրարանցում մը եղաւ փողոցին մէջ։ Որ և է լուր չունէինք քաղաքէն և չէինք գիտեր թէ ինչ

կ'անցնի կը դառնայ։ Երթալով մեծցաւ աղմուկը. չուրջի տուներէն ամէնքը կը դիմէին ծովափ, բայց դէմքերը ուրախութիւն կ'արտայայտէին և հեռուէն «կեցցէ՛»ներու արձագանգը կու գար։ Դրացիներէն ծոյն մը չտապով տուն կը դառնար, Սիպիլ հարցուց անոր թէ ի՞նչ կար։

— Հայ մեծ անձնաւորութիւն մը եկած է, ըսաւ, ինչ որ է վէնիզէլոսը մեզի, նոյնն է այս եկողը ձեզի Հայերուդ։

Կղզին տակն ու վրայ էր, վազող վազողի տեսնելու համար մեծ մարդը որ Խատիսեանն էր։ Ամբողջ Պոլիսը խանդավառ ընդունելութիւն ըրած էր անոր և Հայ Կղզին ալ չէր կրնար նոյնպէս չընել։ Խատիսեան Հայաստանի կառավարութեան իբրև պատուիրակ, եկած էր անկախութեան փոխառութիւնը կազմակերպելու և զայն յաջողութեամբ պսակել տալու համար։

Դրօշազարդ չոգեմակոյկով մը եկած էր ան, և գիշերը պիտի հիւրընկալուէր Պ. Հ. Յոսրովեանին տունը։ Տեսնելու համար ան որ կուգար հեռաւոր հայրենիքէն, ան որ կը բերէր անոր հովէն, բոյրէն, օդէն ծուէն մը, բոլոր կղզիաբնակ Հայերը իր իջեւանած տան պարտէզին երկաթ որմերէն վեր կը չուլլուէին, զիրար կը հրմշակէին և խայտանքնին չափ չունէր։

Արդարև սրտառուչ է տեսնել ժողովուրդ մը որ այն ինչ ճողոպրած հալածանքէ, կաչկանդումէ, չունչ կ'առնէ, և ինքզինքը կը զգայ ազատ, հաւասարը միւս ազգերուն, ազատ այնքան որքան միրապետողները և կը պոռթայ իր երջանկութիւնը, զգալով ինք ալ որ այլևս արեւուն տակ իր հողը, իր ապրելու իրաւունքը, իր վայելելու կարելիութիւնը պիտի ունենայ։

Ու լուանկային փայլփլուն քողով ծածկուած կըղզին այդ գիշերը երջանիկ անուրջներ տուաւ համակ հայ բնակչութեան։

Չեմ գիտեր թէ Պ. Խատիսեան իր բաժինը ունեցա՞ւ այդ երազներէն։

Ամէն պարագայի, երբ չատ վերջը իրեն հանդիպեցայ Փարիզ, հաճոյքով վերյիշեց այն խայտանքի երեկոն և հրճուանքը ազգակիցներուն և հրապոյրը Հայ Կղզիին։

Տակաւ չատ մը զեղեցիկ բաներ կը վերածուին մոլխի, ծուէնի և յոյսերն ալ օճառաձին պղպջակներու։

* * *

Տեսակ մը խելացնոր խոյանք կը մղէր Պոլսեցիները զուարճութեան, ծեր, երիտասարդ, կին, աղաղղիկ, երախայ ամէն բանէ առաջ զուարճանալ կը մտածէին։ Ամէն կողմ թատրոն, պառ, խնջոյք, տեսակ մը անյագ վայելք յիմարութեան։ Թրքուհիները վար չէին մնար քրիստոնեաներէն։ Անոնց խնջոյքները, անոնց սեղանները հազար եւ մեկ գիշեռներէն մնացած հրապոյր մը ունէին, որով կը դիւթէին ֆրանսացի թէ անգլիացի երիտասարդ զինուորականները և այդպիսով չատ բարձր դիրք մը կը գրաւէր թուրք կինը անոնց արեւելամոլ մտքին մէջ։

Բարենպատակ ամէն հանդէսներուն մէջ որոնք յաճախակի տեղի կ'ունենային, մանաւանդ Կ. Յակինն պարահանդէսները առաջին տեղը կը բռնէին, թէ՛ իբրև կարգ կանոն և թէ իբր ճոխութիւն։

Տուներուն մէջ ևս կը պարէին նոր պարեր, երբեմն զուրկ զեղեցկութենէ, ճաշակէ, թերևս քիչ մըն ալ լպիրշ։

Բանախօսութիւնները այլևս ձանձրացուցիչ բաներու կարգը անցած էին։

Գատը Գիւղն ալ ընդհանուր հոսանքին կը հետեւէր, բայց հոն կը գտնուէին տակաւին տուներ ուր հնաւանդ սովորութիւնները պահուած էին, խօսակցելու, լուրջ երաժշտութիւն ընելու, նաև արտասանութիւն ելն.։

Մեր անպաճոյճ բնակարանը այս վերջին դասակարգին կը պատկանէր։ Կային որ մեր այդ սովորութիւններուն համար մեզի ածիլող (raseur) մակդիրը կուտային։

Ընդհանրապէս ուրբաթ օրերը մեր տան մէջ կ'ունենայինք դրական ցերեկոյթներ ոչ պաշտօնական, ժամանակակից գրողներէն այր թէ կին, անոնք որ համակիր էին ինձ կը հաւաքուէին մեր մօտը, եւ մտաւոր անստգիւտ վայելքի պահեր կ'անցնէինք։ Այդ մտերիմ շրջանակին մէջ ունէինք նորածին տաղանդի մը յոյսը, որ քիչ յետոյ պիտի շողշողար, հիացում ազդէր, Ժանէթ Պէկեանը, դեռահասակ տակաւին, շնորհագեղ, մասնաւորապէս օժտուած միտք մը, խոստմնալից քնքոյշ էակ մը, զոր կը սիրէի իր բոլոր չքնաղ յատկութիւններուն համար, կը սիրէի իբրեւ իմ հարազատ զաւակս։

Ան յետոյ ամուսնացաւ իմ սրտակից բարեկամիս, բանաստեղծ Ցակոբ Անտոնեանի հետ եւ Ժանին Մէյ ծածկանունով գրեց զմայլելի վէպեր ֆրանսերէն լեզուով, որոնք Փարիզի խստապահանջ գրական քննադատներէն գնահատուեցան եւ անոնց նուիրուեցան ներբողի սիւնակներ լուրջ թերթերու մէջ, դասելով Ժանին Մէյը ոճաբաններու դասը, ինչ որ հազուադէպ պատիւ մըն է։ Այն ժամանակին Հայ Կինի մէջ Ժանէթ Պէկեան «Անթուանէթ» ստորագրութեամբ աղուոր պատմուածքներ կը գրէր զորոնք կը թարգմանէր Ց. Անտոնեան իր ոսկեղնիկ աշխարհաբարովը։

Այդ սիրասուն Ժանէթը հիանալիօրէն կ'արտասանէր ֆրանսերէն քերթուածներ, երբեմն ընկերակցութեամբ դաշնակի զոր աղջիկս կը նուագէր. ատիկա հմայիչ նորութիւն մըն էր Պոլսոյ մէջ։

Կը պատահէր որ զարմիկս Սիրաքեան եւ Վահան Թէքէեան գիշերէին մեր տունը. ի՜նչ քաղցր ժամեր էին որ կ'անցնէինք միասին։ Երբ այլեւս յոգնէինք խօսակցելէ, Թէքէեան քանի մը քերթուած կը կարդար մեզի Վերլէնէն զոր կը պաշտէր. ես ալ իրենց կը կարդայի հատուածներ Կաբրիէլ Տ'Աննունցիօի «Կրակ»ը վէպէն, որուն թարգմանութիւնը նոր աւարտած էի։ Այդ վէպին ամէն մէկ է՛ը մէկ մէկ քերթուած էր։ Երբեմն այգը յանկարծ կը ճերմկցնէր երկինքը մեր պատուհաններուն ետեւէն։

... Այսպէս անցան մէկ երկու տարիներ, մէկ կողմէն պատրանաթափութեան տպաւորութիւնը անջինջ էր մեր վրայ. մեր տենչանքներէն ոչ մէկը իրականացած էր։ Փարիզէն ուրախ լուրեր չէին գար եւ պատուիրակութիւնը մեզի լոյս տուող փարոս մը ըլլալէ դադրած էր։ Հզօրագոյնին իրաւունքը եւ մեծերուն շահը ջախջախած էին փոքրերուն արդար պահանջքը. մթին, ցաւալիօրէն ընդվզեցնող լռութիւն մը կը տիրէր մօտաւոր անցեալին վրայ։ Տարագրեալները մեծ մասամբ իրենց երկիրները վերադարձած էին։

Աւա՜ղ, ամէն ինչ կը յոգնեցնէ, ամէն ինչ կը բեկանի և ամէն ինչ կ'անցնի։

Իմ հոգիիս մէջ իջած էր տեսակ մը փիլիսոփայական անդորրութիւն, իբրեւ ճշմարիտ արժէքը ճանչցած ըլլալու անդորրութիւնը։

Զաւակներս, նորաբողբոջ՝ կը զարգանային, մինչ ես տակաւ կը թառամէի աննշմարելի բայց ապահով կերպով.

անոնք այգուն ժպիտէն ցողաթարմ էին, մինչ ես ամբան կիզող միջօրէին խորչակէն սակաւ ինչ խանձելու վրայ էի, անոնց սրտերը զնդուն էին լոյսովը և յոյսովը կեանքին, մինչ ես կը նշմարէի իրիկնամուտին ստուերները հեռաւոր հորիզոնին վրայ, ու կ'ներթայինք այսպէս նոյն ուղիէն, տարբեր տարբեր ուղեւորներ, թէև սերտիւ կցուած իրարու։

***

Մարդկային հոգեբանութեան զարմանալի երեւոյթներէն մէկն ալ այն է թէ մայրերը, առհասարակ, որքան ալ զարգացած ու դաստղութեան աէր ըլլան, իրենց զաւակները յաւերժապէս երախայ կը տեսնեն, անկարող ըմբռնել թէ տարիները անոնց վրայէն ևս կ'անցնին և անոնք կ'ըլլան պատանի, յետոյ նորատի, յետոյ չափահաս և ի վերջոյ հասուն տարիքով։ Երբեք մայր մը չհանդրտառնար թէ զաւակին քունքերուն սպիտակ թելեր սկսած են երեւալ, ճակտին խորշոմներ։ Ան միշտ կը տեսնէ կարճ տափատը, սկրթուած ծունկերը և ծածան մազերը լայն ժապաւէնով ամփոփուած ոստոստուն աղջնակին։

Ատիկա ճշմարտութիւն էր նաև ինձ համար։ Քիչ անգամ մտքիս առջև կուգար թէ զաւակներս կրնային ինձ նման ճանչնալ աշխարհը օր մը, ըմպել անոր աղբիւրէն մերթ քաղցր, մերթ լեղի, աւելի լեղի քան քաղցր. կը կարծէի թէ իմ թեւերուս տակ պիտի մնային յաւէտ, չունչովս տաքցած երջանիկ թռչնիկներ։

Ատոնք բոլորը չարժանկարի մը պէս եկան անցան մտքիս առջևէն այն նոյեմբերի վոթորկայոյզ օրը, ուր ձմեռնային պարէզի մը պէս աշնան վարդերով, քրիզանթեմներով, թանկագին տունկերով զարդարուած մեր տանը սրահին մէջ, չրջապատուած մտերիմներով, կը սպասէի որ սանդուխէն վար իջնէր իմ մարգարտածաղիկս։ Ճերմակ հագուած էր ան, նարինջի ծաղիկներ մազերուն մէջ. արծաթ թելերով խառն սպիտակ քողերու պլլուած, քողեր որ կը նմանէին լոյսէ ցնորքներու. ժպտուն ու համակ չնորհ, կ'ողջունէր ազգականներն ու ընկերուհիները, իմ աղջնակս։

Հա՛րս...։ Ուրեմն իմ պզտիկ աղջիկս էր ան։ Ան՝ որ գիշերները սեղանին առջև ծնրադիր դասերը կը սորվէր, ան՝ որուն պուպրիկներուն հագուստ կը կարէի։

Իմ աղջիկս հարս եղած էր ու պիտի մնար ամուսնական կեանքին մէջ. պիտի կրէր հարուածները ճակատագրին, պիտի ստիպուէր խորհիլ իրականութիւններու, փոչիներու մէջ ձգած Միւսէն, Հայնէն, Շոփէնը և ոսկի երազները։

Սրտէս մուխ մը բարձրացաւ դէպի աչքերս, պահ մը բան չտեսայ, կուլ տուի այն խորչակները որոնք հրկիզեցին էութիւնս։

Ձեռք մը բռնեց ձեռքս, համակրելի կերպարանք մը հակեցաւ դէպի ինձ. այդ ձեռքի սեղմումին մէջ կար զորով, կար յարգանք, կար նաև խոստում մը նուիրական։ Փեսաս էր, աղջկանս ամուսինը, Տօքթ. Սուրէն Ուզունեան։

Աղջկա՜նս...։ Ուրեմն այլևս ան էր տէրը իմ զաւակիս, ան պիտի վարէր անոր հոգին, անոր կնոջական կեանքը։

Ու Տէր Վահանը, Հայ Կղզիի քահանան, խունկին մուխերուն, ծաղիկներուն բոյրին, հանդիսականներուն ժպիտներուն մէջէն.

«Առեալ զձեռն եւայլ...»։

Ինձ համար այլևս ամէն ինչ մտաւ ծածանուտ ամպերու մէջ. մնացի գրեթէ անդիտակից իրականութեան: Կեանքը ինչ պիտի տար զաւկիս: Ուժգին, ժայռեր փշրելու չափ ուժգին աղօթք մը թռաւ հոգիէս: Ինչ կարելի է բաղդատել այն ահարկու կերպով հզօր բանին որ է մաղթանքը մօր մը, իր զաւակին երջանկութեան համար:

*
* *

Մեր երջանիկ օրերը եղան վազադրաւ, խանդարուեցան մեր մտերմիկ ընտանեկան քաղցր օրերը, մեկնումովը փեսայիս, Տօքթ. Ուզունեանին, աղջկանս հետ դէպի Պուլկարիա. դառն եկաւ չատ սրտիս այդ բաժանումը, ես որ այնքան գեղեցիկ երազներ հիւսեր էի, միացած կեանքով ապրելու զաւակներուս հետ: Որքա՜ն քիչ բան պէտք է կործանելու համար մեր երազները:

Ընդարձակ տան մը մէջ մնացինք միայնակ կրտսեր աղջկանս հետ գլուխ գլխի: Կային պահեր ուր մեր փոխադարձ անհուն գորովը չէր բաւեր ամոքելու միւսներուն բացակայութիւնը: Կարծես ամէն բանի վրայ թախիծը իր թեւերը տարածած էր, ձանձրոյթը բազմած էր բոլոր կարասիներուն վրայ: Պէտք էր զուարթութեան նոր բոց մը, խանդավառելու համար մեր մթնոլորտը, և այդ խայտանքի չողը ծնաւ այն օրը ուր իմ երկրորդ աղջնակս սիրտը տուաւ իր հաւակրած մէկ երիտասարդին: Ան մտաւորական մըն էր, Հրանտ Թորոսեանը որով ինձ կրկնակի հաճոյք պատճառեց: Այդ նշանախօսութիւնը մոռցնել տուաւ միւսներուն մեկնումին թողած պարապը: Նորէն տանը մէջ ծնաւ խայտանք:

Շատ հաճելի պիտի բլլար չարունակել այդպէս մեր կեանքը. ճակատագիրը չարաճնեց:

Հանր. Պարտուց Վարչութեան քննիչ և ելեւմտական ուսումնասիրութեանց դեր անօրէն, գործելու բերումով, փեսացուս ստիպուեցաւ մեկնիլ Գերմանիա և ամուսնանալ վերադարձին:

Մինչ այն քաղաքականութիւնը տակաւ սպառնագին հանգամանքներ կ'առնէր, Թուրք բանակը կը յառաջանար դէպի Զմիւռնիա, Ֆէմալական յաղթանակները մեծ ազմուկ կը հանէին: Ոչ ապահովիչ լուրեր նորէն կուգային գաւառներէն, որոնց չէինք ուզեր հաւատք ընծայել:

Օր մըն ալ, յանկարծ, փայլակի մը պէս հասաւ գոյժը թէ բանակը մտած է Զմիւռնիա: Մանրամասնութիւններ քաոսմեցուցիչ. ջարդ, կողոպուտ, հրդեհ, քայքայում. աւերում:

Ամէն օր նոր ահազանգ. և Պոլսոյ մէջ վիթխարի ցոյց մը. զինուորական գրաւման ուժերուն քթին տակը, հազարաւոր ցուցարարներ, խուռն ամբոխ մը ծովածաւալ, մէկ ծայրը Ստամպօլ, միւսը՝ արդէն Բերա: Գոռում-գոչում, ոռնում. ճամբուն վրայ գտնուող գլխարկաւորներուն գլխարկները ոտնակոխ ընել, հանրային չէնքերուն ապակիները կոտրտել. ահաբեկիչ խուժանային ցոյց, Յոյներուն, Հայերուն սրտերը սարսափեցնող:

Մեծ խայտանք Թուրքերուն մէջ, որոնք իսկոյն վերսկսան իրենց յոխորտանքը: Անգլիական զօրքերը երբեմն Բերայի մեծ փողոցէն զօրանցք կ'ընէին, բայց Թուրքերը կը հեգնէին զանոնք, ըսելով թէ նոյն փոքր չոկատն է որ կ'անցնի ու կանցնի:

Զմիւռնայի աղէտէն մազապուր ազատուած հայ կիներ, աղջիկներ հասած էին Պոլիս, սրտակեղեք վիճակի մէջ, ամէն ինչ կորսնցուցած, պատառատուն հագուստներով, ոմանց նոյն իսկ ականները կոտրտած, և

ինչ որ կը պատմէին, զարհուրելի էր։

Իրենցմէ յետոյ անգլիական նոյն չոգենաւին հասնելու ջանք ընողները, ջարդուելու վախէն փախած, նաւակներով երբ հասած կառչած էին չոգենաւին պարաններուն վեր ելլելու համար, նաւը լեցուած ըլլալուն, վերէն նաւապետը հրաման ըրած էր պարանը կտրելու, և մարդկային խումբերը ծովը թափած էին, մեծ մասը կին և տղայ, մինչ չոգենաւը ճամբայ կ'ելլէր։

Ականատես վկաներ էին ասոնք պատմողները, և զարգացած ու բանգէտ կիներ, որոնք սկիզբի օրերը խօսելու կարողութիւնն իսկ կորուսած էին։

Գաառ Գիւղ և Իւսկիւտար ամենէն աւելի վտանգի տակ էին, որովհետև այն տեղերու զօրանոցներէն անգլիական զօրքերը կը մեկնէին դէպի Բերա, դէպի Եւրոպական եզերքը։ Ըսողներ կային թէ մօտակայ թըրքաբնակ գիւղերէն, ինչպէս Էրէն-Գիւղ, Ներաիվին-Գիւղ ևայլն., թուրք սօփաճիներ գիշերանց պիտի իջնէին Գաառ-Գիւղ, յոյն և հայ տուները կողոպտելու, մանաւանդ ճոխ տուները։

Անհնար է այդ օրերուն տիրած արհաւիրքը պատմել։ Ոչ ոք խորհած էր թէ օր մը կրնան կրկնուիլ ինչ որ անցած, լմնցած կը կարծուէր և գրաւման բանակը այսպէս պիտի լքէր Պոլսոյ քրիստոնեայ ժողովուրդը։

Նորէն մեկնելու, փախչելու, գաղթելու պատրաստութիւն։ Ուրեմն թափառական Հրեային պէս, Հայը տեղ մը կանգ պիտի չկրնա՞ր առնել այլևս։

Ամէն երեկոյ նոր քաամնեցուցիչ լուրեր։ Անգամ մըն ալ ծանուցին թէ մուրթը կոխելուն սօփաճիները պիտի գային Գաառ Գիւղ, հոն միանային տեղացի Թուրքերուն և կողոպուտ ու ջարդ տեղի պիտի ունենար։

Այդ գիշերը կրկին եղաւ մէկը այն անմոռանալի գիշերներէն, զորս մարդ, եթէ հազար տարի ալ ապրի, չէ կարող մոռնալ մէկը՝ աներեւակայելի վտանգներու տակ մնալու սոսկումէն։

Միւս կողմէն միակերպ նամակներ Գերմանիայէն և Պուլկարիայէն մեզ յորդորող որ թողունք Պոլիսը և մեկնինք։ Անստոյգ վիճակի մը մէջ էինք։

Վերջապէս լուսցաւ սպառնալից գիշերը ուր տասրօրինակ տիպարով մարդիկ Գաառ-Գիւղի փողոցները չրջեցան ժամերով, խոր լռութեան մէջ. ոչ մէկ գիշերապահի ճոկանի ձայն։

Առաւօտը զարմիկս Նուբեանը եկաւ և պընդեց որ պէտք է հեռանալ Գաառ-Գիւղէն նախ, յետոյ Պոլսէն. ահարկու թիւով ազդակիցներ ճամբայ ելլելու վրայ էին։

Աղջկանս հետ, ափ յափոյ ինչ որ կրցանք ժողուեցինք քանի մը ժամուան մէջ, հրաժեշտ տուինք մեր սիրելի անկիւնէն, սրտերնուս խորը թաղեցինք կերպարանքները բոլոր այն առարկաներուն որոնք հոգեկան կապեր ունէին մեր էութեան հետ, և մեկնեցանք, գացինք Բերա բարեկամուհիի մը տունը, անկից զբաղելու համար անցագրի խնդրով։

Այցելեցի Զաւէն Պատրիարքին, որ ինքն ալ ինձ խորհուրդ տուաւ մեկնելու։

Անհրեւակայելի բազմութիւն մը կը մեկնէր այդ օրերուն։ Ծունկական հիւպատոսարանին պատուհաններէն խաղողի ողկոյզներու պէս մարդիկ կախուած էին, կարենալ ներս մտնել վիզա առնելու համար։ Անհեթեթ տեսարաններ ամէն կողմ. փողոցները միայն ուղեւոր, մանաւանդ հայ երիտասարդներ. ոչ ոք կը համարձակէր բան մը հարցնել միւսին։

Ամենէն դժուարինն էր անցագիրի խնդիրը. ոչ

Ռումանիա և ոչ ալ Պուլկարիա այդ օրերուն գաղթական չէին ընդունէր: Ամէն կողմ դիմեցինք. ամէն զոհողութիւն ընելու պատրաստ. ապարդիւն. չէր կարելի: Վերջապէս Զաւէն Սրբազանին խնդրանքով պուլկար կրօնապետը, (Էկզարք) սիրով յանձն առաւ միջամտել և ինծ և աղջկանս պուլկարական վիզա տալ: Ատիկա շատերը ապշութեան մատնեց, մանաւանդ պարոն մը որ զիս յուսահատեցուցած էր բոլորովին: Գրագիտուհիի հանգամանքս կրօնապետին մօտ իր ազդեցութիւնը ունեցած էր: Այդ դժընդակ օրերուն իրական կրտսեր եղբօր մը դերը կատարեց ինծ մօտ իմ բարեկամս Յակոբ Անտոնեան, թէև ինք ալ շատ ընկճուած ու մեկնելու փափաքող, իր Մօրկընթաուի քարտուղարը եղած ըլլալը դէչ նօթ մըն էր յաչս Թուրքերուն. սակայն ան մինչև վերջին պահը եղաւ ինծ նեցուկ ու խրախոյս, նոյնիսկ արիութիւնը ունեցաւ այդ օրերուն ինծ քերթուածներ կարդալու:

Անգլիական հիւանդանոցները կը սկսէին պարպուիլ պատերազմի մը հաւանականութեան առջև. կարծես կրակի վրայ կ'ապրէինք, միշտ նախանձելով անոնց որ արդէն հեռացած էին:

Աղուոր, խաղաղ, լուսաւէտ աշնան երեկոյ մը մեկնեցանք Պոլիսէն աղջկանս հետ, ֆրանսական շոգենաւով մը, թողլով մեր էութեան լաւագոյն մասը ճաճանչագեղ երկինքին տակ,

Այդ օրէն ըմբռնեցի բոլոր դառնութիւնը գաղթական կեանքին, թէև վերադարձի մը յոյսը կը պլպլար հոգիիս խորը:

* * *

Բայց տան տեսիլք ընտանի, հիմա այնչափ հեռացած,
Ըսէ, իրա՞ւ է որ ալ պիտի երբեք չբացուիս
Դիմացն զքեզ փընտրող իմ անսահման կարօտիս:

Դուն որ եղար, ո՜վ Պոլիս, լոյսն աչքերուս նորաբաց,
Ճի՞շդ է, ըսէ, որ ալ մենք օտարներ ենք իրարու,
Եւ իրաւունք չունիմ ես քու հողիդ մէջ թաղուելու:

Քերթողը անպատում մորմոքը կարողացեր է վերածելու զմայլելի տողերու, իր ամէն մէկ արցունքի շիթէն մէկ մէկ գեղեցկութիւն ստեղծելու: Իսկ ե՛ս...:

... Մեր շոգենաւին մէջ կար մեծ խումբ մը հայ երիտասարդներու, պատանիներու, որոնց շատերուն մայրերը խնդրած էին ինձմէ հոգատար ըլլալ անոնց: Մեկնումը այդ պատանիներուն վերջին Պոլիս հասած աներեւակայելի լուրի մը հետեւանքն էր. քստմնեցուցիչ էր այդ լուրը. Պոլսոյ մէջ շատ ծանօթ երկու ընտանիքներու երիտասարդ երկու տղաքները, մանաւանդ մէկը Հանր. Պարտուց Վարչութեան պաշտօնեայ, Թուրքերը բռնած և Զմիւռնիոյ մարդաբնակ փողոցէ մը ոչ շատ հեռու տեղ մը, փոսեր փորել տուած էին, իրենց իսկ ձեռքով և զանոնք ողջ ողջ հոն թաղած. ոչ մէկը չէր հասած անոնց օգնութեան. քաջ ծանօթ էին մեզի այդ խոստմնալից երիտասարդները:

Ու մեզ ուղեկից հայ տղաքը խոյս կուտային զոհ երթալէ այդպիսի խժդժութեան մը, նախընտրելով թողուլ ամէն բան, ընտանիք, ուսում, վարժարան, ապագայի պատրաստութիւն եւն., կ'երթային անոնք ո՜վ գիտէ ուր, միայն թէ ըլլար կեանքը ապահով: Երբ կը դիտէի անոնց մտահոգ դէմքը կաթիլ կաթիլ արիւն կ'երթար սրտէս:

Հազիւ դուրս ելած Վոսփորի հրաշալիօրէն գեղեցիկ գօտիէն, մեր չոգենաւը սկսաւ փոքր ինչ արագ երթալ. բայց յանկարծ կանգ առաւ. ծովին վրայէն պոռչտուք մը։ Իրաւ է որ մեր նաւը ֆրանսական էր, բայց այդ բաւական չէր, նկատի առնելով անցած դարձածները։ Ազգակից պատանիները մօտս ժողուըւեցան, իմ՞նչ կար, սարսափը գունատած էր ամէնուս դէմքը։

Չեմ գիտեր ո՛վ եկաւ ըսելու թէ նաւուն մէջի Հայերը դուրս պիտի հանէին, թուրք կառավարութիւնը այնպէս հրաման ըրած էր։ Ատիկա ալ կրնար ըլլալ, տեսնենք պէս կը դողայինք։

Պոռչտուքը մեծցաւ ծովուն վրայէն, բայց որ և է պաշտօնական նաւ չէր մօտենար մեզի, անձկութիւնս մեծ էր անստուգութեան մէջ։

Ցոյն պարոն մը անդրադառնալով մեր յուզումին.

— Բան չկայ, ըսաւ, Քիլիոզի ձկնորսներն են որ ծովուն մէջ իրենց ուռկանները ձգած են, և կ'աղաչեն չոգենաւուն որ անոնց վրայէն չանցնի և չպատռտէ, նաւապետն ալ տեղի տուեր է, առանց խորհելու թէ հայ ուղեւորներ ինչ ենթադրութիւններ պիտի ընեն։ Քիլիոզ Պոլսոյ ամենէն շատ ձուկ գտնուած տեղն է, հրաշալի է արքայաձուկը։

Այդ րոպէէն այլևս կարծես թեթեւցաւ Պոլիսը ձգելու կսկիծս, վերջին այդ ցնցումը ջնջած էր սրտէս Թուրքիա ապրելու յոյսը։

Առաւօտ կանուխ կանգ առած էինք Վառնայի ծովափին։ Սիրելի դէմքը աղջկանս հեռուէն կը տաքցնէր սառած արիւնս։

Առաջին տպաւորութիւնը զոր կրեցի Պուլկարիոյ այդ ծանօթ քաղաքէն, բաւական աննպաստ եղաւ։ կարծես թերաւարտ էր ան, փողոցները անկանոն կերպով սալարկուած, տուները կիրով ճերմկցած։ Չկար հանրակառք. իբրև փոխադրութեան միջոց մէկ կամ երկու ձիով կառքեր և, անդին, փոխանակ լուսաշող Մարմարային, կոհակները Սեւ ծովուն.

Իմ պաշտելի հօրաքոյրս հիւրընկալեց մեզ, թէև արդէն գաղթած ազգականներով լեցուած էր իր տունը։ Կարի դժուարին էր այդ պահուն գտնել բնակարան, օրերով փնտռեցինք, վերջապէս բարեկամ մը մեզի գտաւ Պէզճիքացի կնոջ մը քիչ մը հանգստաւէտ տունը։

Հազիւ չունչ մը առած, պէտք եղաւ զբաղիլ կրտսեր աղջկանս դէպի Գերմանիա մեկնումին խնդրով, խօսեցեալը Թորոսեան այլեւս չէր կրնար դառնալ Պոլիս, և պիտի հաստատուէր Ֆրանքֆօրթ։

Ու աչնան երեկոյ մը մեկնեցաւ աղջնակս։ Հոգիս ծովին հետ ողբաց մինչև լուսածագ։

Քիչ առենէն ողորմելի թղթի կտոր մը, հեռագիր մը եկաւ ծանուցանել թէ ամուսնացած են անոնք։ Այս էր բոլոր հարսնիքը։

Պոլսոյ Պատրիարք Զաւէն Սրբազանը ևս, փախըստականի՝ չատ մը պատճառներով, եկաւ Վառնա առեն մը մնալու։ Կը պատմէր թէ չատ հեշտին չէր եղած իր մեկնումը Պոլիսէն. անգլիական չոգեմակոյկ մը դինքը փոխադրած էր մինչև ֆրանսական չոգենաւը որ յատկապէս ծովուն բացը կանգ առած էր իրեն համար։

Սրբազանը չատ մտահոգ էր պոլսահայութեան մասին։

Քիչ յետոյ եկաւ նաև Վահան Թէքէեան։ Ան բաւական նեղուեցաւ. պանդոկ բնակիլ ստիպուած էր և Վառնայի պանդոկները, այն տեսն, հանգիստ չէին ոչ մէկ կերպով, մանաւանդ ձմեռը։

Բաղդատաբար մենք աւելի բաղդաւոր եղած էինք, թերևս կանուխ հասած ըլլալնուս։

Ունէինք խոշոր ակնահաճոյ վառարան մը որուն

մէջ անտառ հոտող կոճղերուն ճարճատիւնը դիտելով, շատ յաճախ, կը խորհէի աղջնակիս. ի՞նչ կ'ընէր ան հեռաւոր Գերմանիոյ ինձ անծանօթ մէկ քաղաքին մէջ, կը մտէ՞ր արդեօք, երամէն բաժնուած թռչնիկի մը պէս։ Կը տենչայի տեսնել անոր աղուոր աչքերը, երջանկութեամբ շողշողուն, զինքը սիրող սրտի մը մօտ։

Ե՞րբ պիտի կարենայի զինքը տեսնել։ Շաբաթները, ամիսները կ'անցնէին դանդաղ. կարծես մշտնջենապէս գորշ երկինքն էր որ ամէն հրճուանք հեռու կը մղէր։

* * *

Ու եկաւ Կաղանդի երեկոն։ Հեռուէն ոռնումը Սեւ Ծովին։ Սաստիկ ցուրտ, միակերպ ձիւն։

Դեկտեմբեր մը սարսռազդեցիկ։ Երկինքը ամպակոյտ մը մութ, սառէ արցունքը թափելու պատրաստ։

Կը մսին Պոլսէն նոր գաղթած Հայերը, գէշ աղէկ զետեղուած գրեթէ կարասի չունեցող տուներու մէջ ու կ'ողբան հեռուն մնացած կապոյտ երկինքը, հարաւին դաղջ շունչը ու տաքուկ սենեակները, ու կը դողան։

Կը մսի մանաւանդ Թէքէեանը, ինչ որ ամենէն սրտակեղէքն է. կը մսի իր պանդոկին մերկ խուցին մէջ ուր պարզ կրակարան մը իսկ չկայ։ «Ա՛խ, կրա՛կ, բոցե՛ր, բազմոց մը հանգիստ», կ'ափսոսայ խեղճ պանդուխտ արեւի կարօտ քերթողը, իր կորսնցուցած շատ մը բաներուն հետ կ'ափսոսայ անոնց ալ վրայ։ Ի՞նչ մնացեր է իրեն, այդ յուսալքումի օրերուն...։ Հանճա՛րը, լուսափիւռ հանճարը միայն որ իր շուրջը կը ճառագայթէ։

Կաղանդի գիշերն է. այլեւս չի ձիւներ, երկու օր է չի ձիւներ, սառ կապած է ամէն բան, կարծես համայն աշխարհ սառած ըլլայ։

Տուն մը հիւրընկալ։ Սեղանը Կաղանդի իր բոլոր պսպղումով ու ակնահաճոյ զարդերով։ Դալար տերեւներ, հակասող դուրսի սառնամանիքին. պտուղներ թարմ՝ յիշեցնող աղուոր աշունը, նուռեր կարմիր բոցերու պէս, հայկական հրուշակներ՝ քնացնելու համար հայրենաբաղձութիւնները։ Արծաթ ու բիւղեր, բագիններու ծածկոցներուն հանգոյն սփռոցներ։ Եւ աղջնակները ծիծաղկոտ, հմայող նուագարաններու պէս, որ կը հրամցնեն, կը ճռուողեն, կ'ոգեւորեն։

Մեր սրտերը սակայն, Թէքէեանին և իմ, լեցուն են այն անհուն թախիծով որ գաղթողներուն հոգին կը թունաւորէ։

Մարդկային բնութեան յատուկ զգացում մըն է այդ, տեսնելով ուրիշին մօտ ինչ որ կորսնցուցած են իրենք և անիրաւօրէն։ Բարեացակամ հիւրընկալներ չեն կարող ջնջել այն դառն կաթիլը՝ որ տակն է ամէն բաժակի, ըլլայ այն նոյնիսկ լաւագոյն գինիով զեղուն։

Երիտասարդութեան հրճուանքներուն մէջ Թէքէեան մնացած էր տրտում, երբեմն մեր մասնակի խօսակցութիւններուն մէջ կ'ոգեկոչէր ան Իւսկիւտարը.

Իմ գիւղս, Տէ՛ր, արդեօք ինչ զով զեփիւռներ,
Ծով արեւներ, ծով ստուերներ կը տեղայ,
Իմ հոն թողած, իմ հոն թաղած սրտիս վրայ...։

Հոնտեղի Կաղանդի երեկոները և Իճատիէի փողոցներուն մէջ հայ տղան, պարիթոնի ուժեղ ձայնով բոկեղ կը ծախէր և երբեմն կ'երգէր. «Հայոց աշխարհին դռնակը բացուեցաւ...»։

Երգ որ մեզի յոյս մը կը թուէր, մարգարէութիւն մը։

Ժամերը կը սահին։ Մեզմէ շատեր գիտեն թէ այն միջոցին քերթողը քառեակներ կը գրէ, ժամանակակից

հայ ծանօթ գրողներու վրայ, առանց անուն տալու, մանաւանդ ազգային գործիչներ կը մատնանշէր, երգիծանքով։

Կը խնդրենք որ անոնցմէ կարդայ մեզի. դժկամակութեամբ երկու հատ կը կարդայ, որոնցմէ մէկը միայն կը յիշեմ։ Թէ Պոլիս և թէ Փարիզ ծանօթ բանասէր գիտութեան մարդ մը տարէց, որ մարմաջն ունէր բանախօսելու և միշտ կը փղձկէր խօսած առեներ։

Փոշոտած ուրի
Գրականութեան գետափին վրայ
Սիրտը միշտ կ'ուրի,
Աչքերով, ֆիքով՝ մօրուքով կուլայ։

Իսկոյն Պոլսէն եկողները ճանչցան թէ ո՛վ էր։

Ժամեր կը սահէին, մոմերը կը սպառին հեռերնին տանելով կաղանդը։

Սթամպուլիսքիի բռնապետութեան ժամանակն էր. ճիշդ հետեւեալ օրը տեղի պիտի ունենային թաղապետական ընտրութիւններ, որով չատ խստիւ արգիլուած էր կէս գիշերէն յետոյ փողոցը մնալ, պատիժը բանտ էր և Պուլկարիոյ մէջ այն ատեն բանտ տարուողին հետ լաւ չէին վարուեր։

Մենք սեղանին չուրջը մոռցած էինք ժամանակին անցնիլը։

Մեր բնակարանը հեռու էր, գրեթէ ամբողջ քաղաքը պիտի անցնէինք, մինչև ամառնային ծառաստանը որուն մօտն էր տուներնիս։

Վատահեցուցին մեզ թէ կարելի էր կառք գտնել և թէ ճամբան երբ պահակի հանդիպէինք, պէտք էր ֆրանսերէն խօսէինք որպէսզի օտար հիւպատոսարանի պատկանող կարծէին մեզ, եթէ ոչ ուղղակի բանտ կը տանէին։ Այդ յուսադրիչ չէր։

Թէքէեան սրտնեղած էր, օճիքը վեր քաշած, գրկախարկը վար կը քալէր քովէս։ Միւս հիւրերը մօտ կը բնակէին և բաժնուեցան մեզմէ։

Ոչինչ այնքան տրտմատեսիլ է որքան այդ ճամբան բոլորովին պատած թանձր սառով, սառ մը աղտոտած, ցանցառ տուներ սկիզբը, կարծես անմարդաբնակ։ Առաւօտեան ժամը մէկն էր և մենք կ'երթայինք համակերպած։

Սառէ երիզներով մէկ քանի ծառեր կարծես կուգային դէպի մեզի, բերելով մեծ ազէտներու լուրերը, և մենք չէինք համարձակեր նայիլ անոնց որպէսզի չգիտնանք այդ գոյժերը։ Երբեմն մեր քայլերը կը հնչէին գետնի սառին վրայ, իբրև մահուան զօրանջները հեռաւոր զանգակատունէ մը եկած որ կը պատկանէր միմիայն մեռելներ պարունակող գիւղի մը դէպի ուր մենք կ'երթայինք,

Անպատում լռութեան մէջ երբեմն կը լսուէր հեռուէն ոռնումը Սև Ծովին, իբրև խուլ ոռնումը վիշապի մը որ մարդկութեան կէսը կուլ տուած էր և մինչև միւս կէսը կուլ տալու ատեն պահ մը կանգ կ'առնէր։ Ամէն բանի վրայ անհնարին ողբերգութիւն մը ճնշել կը թուէր։

Արիութիւնը չունէինք բառ մը արտաբերելու, երկուքս ալ կը կարծէինք թէ մղձաւանջ մըն էր այդ, ու ճամբան իր սոսկումովը պիտի տեւէր յաւիտենապէս։

Անկիւնէ մը երեք սև կերպարաններ, երեք պահակներ. վերջապէս անխուսափելին տեղի պիտի ունենար։ Մ՛հ, տպաւորութիւնը այդ պղտոր սպիտակութեան վրայ այդ երեք սև սիլուէթներուն։ Ինչպէս չուրջը ամէն ինչ, անոնք ալ անդրաշխարհային էին կարծես։

Ֆրանսերէն խօսիլ փորձեցի։ Ձայնը մեռաւ կոկորդիս մէջ, Թէքէեան ևս լուռ էր։ Մեր գաւազանները կրծնած, անվեհերօրէն յառաջանալ կը ձեւացնէինք։

Պիչ պիչ մեզի նայեցան պահակները և անցան։

Կարծես սթափում մը եղաւ այդ մեզի և սկսանք աւելի փութով քալել հակառակ մեր ծունկերուն կթոտումին և գացինք, գացինք, հետզհետէ մօտենալով ծովուն ճիւաղային ոռնումին, գացինք ինչպէս կ'երթան անյոյս, անլոյս, վաստակաբեկ ուղեւորները անվերջանալի ուղիէն կեանքին։

... Խումբ մը տուներ, մութ ամէնքը, ճերմակ պատանքով ծածկուած դիակներ։

Հեռուն պզտիկ պլպլուք մը, լոյսի նշոյլ մը... Ա՜հ, լոյս, կեանք, վերջապէս, մեր տուներ որ կը կարծէի թէ պիտի չվերազտնեմ այլևս։

Բանալիին հեչտին ճռինչը որ կը բանայ դուռը։

Սենեակը գաղջ է թռչնափետուրի պէս, մտերմիկ բոյրը ռունգերը կը զրգռէ։ Մեր տան տիրուհին, պուլկար բժիշկի մը այրին, տարեց պելճիքացի տիկինը, հոգածութիւնը ունեցած է ջերմութեան և լոյսի։

Տակաւին երէրտիպ տպաւորութեանը տակ մեր ուղեւորութեան, չենք կրնար խօսիլ։ Կը հրաւիրեմ Թէքէեանը պահ մը հանգչիլ։ Ի՞նչպէս պիտի վերադառնայ մինչև իր պանդոկը. մտահոգ է ակներեւ։

Վառարանին ածխացած կոճղերէն մէկէն յանկարծ կայծեր կը փայլփլին զուարթօրէն, Թէքէեանի դէմքին վրայ տարտամ ժպիտ մը կ'ուրուագծուի.

— Ըո՛չ մը... կը մրմնջէ։

Արդարև անդորր դիւերուան մը յոյսը, հիւրընկալ տան մը մէջ, օթեւան ցանկալի։

Տան տիրուհին որուն չատ անգամ բանաստեղծին

մասին խօսած եմ, կուգայ, փափկանկատօրէն իրեն առաջարկել նոյն գիշերը անցընելու համար՝ իր բացակայ զաւակին սենեակը ու անկողինը։ Ես ևս կը պնդեմ անուչիկ պառաւին հետ։

Խեղճ Թէքէեանը կը տատամսի, ու վերջապէս, հակառակ իր հպարտ բնաւորութեան՝ կ'ընդունի, այնքա՜ն անկեղծ է մեր փափաքը ու վերադարձի հեռապատկերը սարսռազդեցիկ։

— Գիշե՛ր բարի, Թէքէեա՛ն, բարի տարի՛։

... Միշտ կը լսուի հեռուէն դաժան մռնչիւնը ծովին։ Դեռ սրտատանջ վրդովումս բոլորովին չփարատած, կը ծխեմ կրակիս դէմ։

Վերը, քերթողը, իր կակուղ բուրդէ ծածկոցներով անկողինին մէջ կէս քուն, կը նախազգայ իր յաւիտենական հանգիստը արեւոտ, լուսաթափանց պայծառութեամբ երկրին ծոցը, ուր գիշերները Նեղոսը իր դաշն «սէնֆոնի»ները կը մրմնջէ և այն հողակոյտը ուրուն չուրջը կապոյտ «լօթիւս»ներու նման լոյսէ ծաղիկներ մշտնջենապէս պիտի սփռուին ու փարաւոնները իրենց ոսկեհուռ պատանքին մէջէն պիտի հարցնեն իրարու թէ որո՞նն է այն չիրիմը զոր անտեսանելի թագուհիներ, մթնշաղին, կուգան զարդարել աստուածային ծաղիկներով։

*
* *

Նախապէս Պուլկարիա հաստատուած Հայերը չատ չէին ախորժեր խուժումէն գաղթականներու։ Անոնք կը վախնային որ մի գուցէ այդ նորերը աւելի բանիբուն, աւելի ընդունակ ամէն բանի, իրենց հացը ձեռքերնուն առնեն։ Մեծագոյն մասը Թրքահաս էին և առած բոլոր տեղական բարքերը, մանաւանդ այդ երկրին մէջ տիրող ծայրայեղ խնայասիրութիւնը, կ'ապ-

րէին զրկուած ամէն հանդիսաէ, ամէն հաճոյքէ երկու լեվա աւելցնելու համար։ Թէև կային յարդելի բացառութիւններ, զորոնք ճանչցանք վերջէն մեծ գոհունակութեամբ։ Սակայն մթնոլորտին մէջ կար մերժողական բան մը, թէև Պուլկարը, հակառակ եւրոպական միւս ազգերուն քաղաքակրթութիւնը չունենալուն, երբեք աննպաստ չվերաբերիր օտարին հետ, դիւրաւ չարտասաներ «օտարական» բառը որ իրեն համար անարգանք մը չէ։

Այդ ազգը տառապած է և գիտէ թէ ինչ է բարոյներու ձեռքէ հալածուիլը։ Ան ի բնէ բարի է ու պարկեշտ, ուղղամիտ, ինչ փոյթ թէ չատ նրբին բաները դժուար մուտ գտնեն իր ուղեղին մէջ։

Վառնա՝ որ առաջին տեսքով հեռու է հրապուրիչ ըլլալէ, ունի սակայն ընդարձակ զմայլելի ծառաստան մը, հակայ եղեւիններով, թմբիներով, սօսիներով հովանուտ, վարը աւազուտ ծովափը, անդին անծայրածիր հորիզոնը։ Ամառ եղանակին չատ չէն չոզ է այդ ծառաստանը, երկրին ամէն կողմէն փարթամ ընտանիքներ կուգան հոն լոգանքի համար և իրենց fhoշկերուն մէջ կ'անցնեն մէկ երկու ամիս։ Թատերական խումբեր ևս կուգան ներկայացումներ տալու, ձմրան մեռելութիւնը փոխարինելու համար կարծես։

Ամբողջ տարի մը մնացինք այդ քաղաքը հակառակ որ երբեք չկրցի ինքզինքս համոզել թէ կարելի էր վերջնականապէս բնակիլ հոն, այդ չրջապատին մէջ անցնել կեանքս։ Բարեբաղդաբար այլազան պատճառներ մեզի արգելք եղան հոն հաստատուելու և որոշեցինք անցնիլ Ռումանիա, ուր ունէինք բարեկամներ որոնց չնորհիւ կարելի եղաւ մեզի մուտքի արտօնութիւն առնել, ինչ որ դիւրին չէր այն առեն։

Ինչ որ ինձ անմոռանալի պիտի մնայ այդ մեկնումէն, այն ալ չրթներուս վրայ վերջին համբոյրն է զոր տուի իմ սիրելի հօրաքրոջս, այն հրեչտակատիպ կնոջ, համբոյրը յաւիտենական բաժանումի։

* *

Պուքրէ՛չ։ Տարփաչխարհը, ինչպէս անուանած է զայն խստարարոյ գրագէտ մէկ բարեկամս։

Շողշողուն աւանդավէպերու երկրին մայրաքաղաքը, իր արեւելեան հմայքով և տրեւմտեան քաղաքակրթութեամբ, ուր կը տիրապետէ տեսակ մը պօհեմ անփութութիւն ամէն բանի մէջ, անփութութիւն մը համակրելի և ինքնայատուկ։

Հոն չկայ խիստ կարգապահութիւն, չկայ մանրակրկիտ մաքրութիւն, Եւրոպայի պերճանքը, մանաւանդ Գերմանիոյ գրեթէ ամէն քաղաքներուն, բայց գեղեցիկ է ան, հաճելի, թրվռուն. գռեհիկ՝ երբեք։

Բնաւ իրարու մօտ գտնուելու չսահմանուած բաներ կարելի է գտնել բնականօրէն քով քովի, ինչպէս հոյակապ պալատ մը, չքեղ ճարտարապետութեան հրաշալիք, և անոր պարտէզին կից՝ ցածուկ, կիրով ծեփուած տնակ մը։ Լուսաշող ցուցափեղկերով վաճառատուն մը, ուր արուեստի առարկաներ կը ցոլացնեն իրենց չնորհը և անոր քով՝ պզտիկ փերեզակի խանութ մը, պարզ ապակիէ չաքարամաններով և անօթներով, և այսպէս չարունակաբար։

Լայն պողոտաներ, ծառաստաններ, հրապարակներ, որոնց մէջտեղերը յիշատակարաններ, հայրենիքին համար զոհուած կամ անոր մեծ ծառայութիւններ ըրած հերոսներու. Միքայել Վիթազու, Ստեփան Զիլմարէ, Դուտոր Վլատիմէսքու, որոնք Ռումանիոյ ազատագրութեան սատարած են, ինչպէս նաև փառաւոր մէկ արձանը Պրաթիանուին, հայրը նախկին նախարարա-

պետին, ինքն ալ նախարարապետ, որ հիմը դրած է ռումանական թագաւորութեան, գահ բարձրացնելով Քարոլ Հօհէնցոլէրն իշխանը, ամուսինը Գարմէն-Սիլվա բանաստեղծ թագուհիին: Փոքր հրապարակի մը վրայ ալ արձանը Հռովմայեցիներուն պատմական գայլին, էգ գայլ մը, ստինքները ուռճացած, ուրկից կաթ կը ծծեն երկու երախաներ, Ռէմիւսը և Ռօմիւլիւսը, չէ՞ մի որ Ռումանացիք կ'ենթադրեն սերած ըլլալ հին Հռովմայեցիներէն:

Իւրաքանչիւր նախարարութեան շէնք մէկ մէկ սքանչելիք էր, մանաւանդ Արտաքին Գործոցը՝ զոր իշխան մը նուէր ըրած է կառավարութեան:

Դաշտի մէջ կառուցուած ու լայնատարած, Պուքրէշ տարբեր տարբեր կեդրոններ ունի, կեդրոնը ազնուականութեան՝ Լասքար Քաթարճիու գեղեցիկ պողոտան, կեդրոնը՝ առեւտուրի Լիբական, կեդրոնը համեստ բնակչութեան՝ Գալէա-Մօշիլօր, ուր համախմբուած են Հայեր, (մասնաւորապէս իրարմով զբաղող), և վերջապէս, կեդրոնը վայելչասէրներու, պճնամոլներու ցուցադրութեան՝ Գալէա-Վիքթօրիան, որ ինքնին կրնայ ընդհանուր գաղափար մը տալ մայրաքաղաքին վրայ: Նեղ եւ երկար փողոց մըն է ան, ուր կան Ռումանական Նաճառը և արքայական պալատը, երկու կողմը ճոխ վաճառատուներ, շիք սրճարաններ և ծաղարաններ. Պուքրէշի բնակիչները ամենէն աւելի կը սիրեն առաւօտէն երեկոյ ծաղարան երթալ և քաղցրեղէն ճաշակել, ո՛ր ժամուն ալ ըլլայ: Ամէն տեսակ մարդ կարելի է տեսնել Գալէա-Վիքթօրիայի վրայ. փարիզեան ճոխ վայելչութեամբ կիներ, կախարդիչ իրենց շպարին տակ, թանկարժէք մուշտակներով, չափհասութիւնը անցուցած այրեր, անոնք ալ ճաշակով հագուած, ջանքեր ընելով տարիներու աւերները սրր-

բագրելու, և երիտասարդներ, մեծ մասը ժիկօլօներ, թեթև մը կարմիր ներկուած, աղջիկ-մանչեր, ամէնքը վեր վար կը շրջին, կը խաչաձեւեն զիրար և ժպիտ ու նայուածք կը փոխանակեն: Եւ այս ամէնուն մէջէն երեւան կուգան յաճախ, աղքատիկ գնչուհիներ, երկար քիւլահով, ծաղիկ ծախող գիւղացիներ, բոկոտն. գիսախռիւ, շատ անգամ հրապուրիչ, և եօւրտճիւներ՝ ուսերնուն վար կախուած մածունի ափսէները, ճիշդ Պոլսոյ Սիլիվրիի մածուն ծախողներուն նման, լակոտներ՝ որոնք ալուճէ (պխտակ) կը ծախեն. ամէնքը նոյն մայթին վրայ զիրար կը հրմշտկեն: Գեղանի կիներուն քօփիի բոյրը կը խառնուի Գնչուներուն, շըրջուն վաճառորդներու աղտոտ հագուստներու հոտին: Զմայլելի ինքնաշարժներն ալ կը ստիպուին երբեմն տեղի տալու նոյն նեղ փողոցին մէջ սոխ, ածուխ, փայտ բեռցած գիւղացի սայլերուն, մինչ անդիէն խուլ ռռնումի նմանող հայհոյանքներ կը հանեն երկձի կառքերու կառավարներ, մութ գոյն թաւիշէ մինչև ոտքերնին յորդածաւալ պարեգօտներ հագած, մէջքերնին ծոպաւոր գօտի ճեփ-ճերմակ և գլուխնին աստրական գլխարկ, իշխանի հովեր առած:

Կը պատահի որ այս խառնիճաղանճին մէջէն անցնի ճերմակ ծաղիկներով զարդարուն կառք մը, մինչև ձիերուն գլուխը նարինջի ծաղիկ, և առաջին կառավարին երկու քովը երկու մեծ վառուած կերոն, ոռոնք հրաշքով երբեք չեն մարիր, նոյնիսկ եթէ հով ըլլայ. ամէն անցորդ կը խայտայ, կարծես ինք ըլլար հարսնեւոր:

Երբեմն ալ ուրիշ թափօր, առջեւէն Ծնունդի ծառ մը, պզտիկ լոյսերով և դրօշակներով պճնուած, ցիկան նուագածուներ քայլերգ մը կը նուագեն. ետեւէն քառաձի կառք մը. յուղարկաւորութիւն մըն է.

Ծնունդի տօնին մօտերը ըլլալուն՝ մեռնողը ծառը հետը կը տանի։ Բոլոր գլխարկները վար կ'առնուին. կիները երեսնին կը խաչակնքեն, ինչպէս նաև միւս Թափօրին հարսը, և յուղարկաւորները կը ժպտին անոր։ Այս բոլորը հոգեբանութիւնն է այդ երանելի ժողովուրդին։ Սուգն ու խայտանքը գիրկընդխառն կ'ընթանան։

Ռումանացին միշտ հաճոյակատար է, հիւրասէր և կենցաղագէտ, երբեք՝ կոշտ։ Երբ ցերեկուան ժամը 11ին որ և է պաշտօնատուն երթաս, նոյնիսկ դատարան, պաշտօնեաները, մեծէն մինչև պզտիկը, նոր ելած են, և երբ գործիդ վրայ խօսիս, ծածուկ մը կը յօրանջեն, աչքերնին քունով բեռնաւոր. երբեմն ալ տարտամօրէն կը ժպտին, թերևս նախորդ գիշերուան հաճելի տեսիլքներուն։

Երջանի՜կ ժողովուրդ, որ վաղուան հոգը չունի։ Կեանքին պայքարը չի նսեմացներ իր զուարթութիւնը, և կ'ուզէ միշտ զուարճանալ. սեղանաւորէն մինչև կօշիկ ներկողին համար՝ առաջին գծին վրայ է զուարթութիւնը. հոգերը չեն որ կը տիրապետեն իրենց։ Ապագա՞ն։ Ինչո՞ւ մաշիլ ապագայի մտատանջութիւնով, քանի որ ան Աստուծոյ է։

Իսկ կիները հաստատ համոզումը ունին թէ ամենէն մեծ հրապոյրը, որով պիտի կարենան գրաւել այր մարդուն սիրտը, զուարթութիւնն է, և ռումանացի կնոջ համար այր մարդուն սիրտը գրաւելը իր կեանքին առաջին պայմանն է. խնդիր չէ թէ այս սիրտը վերջէն արհամարհէ։

Աշխարհի պատահարներուն եղերական հանգամանք տալ չի սիրեր Ռումանացին. ամէն ինչ հարթելու միջոցը գտած է. նոյնիսկ անյարմար ամուսնութիւնները մեծ դժբախտութիւն չեն նկատուիր. ա-

ամուսնալուծումը պսակուելու չափ դիւրին է։ Ամուսնալուծուած այր և կին շատ անգամ կը մնան իրարու լաւ բարեկամներ. կը պատահի նոյնիսկ որ կին մը նախկին ամուսնոյն օգնութեան փութայ՝ անոր ձախորդութեան մէկ պահուն, երկրորդ ամուսնոյն միջոցով, և այսպէս փոխադարձաբար։

Պուքրէշի մէջ ճանչցայ քաղքենի ընտանիքէ, զարգացած, սիրուն կին մը, որ իր երկրորդ ամուսինին հետ, արձակուրդի միջոցին գնաց հիւր իր ամուսնալուծուած առաջին ամուսինին ամարանոցը, անոր մօտ մնալու ամիսներ։

Երբ այս երևոյթին մասին քիչ մը զարմանք յայտնեցի, հեգնեցին զիս ռումանացի ծանօթներս իբրև Արևելքցի և կեանքին ամէն անցքերը տռամի վերածող։

* * *

Երկու հարիւրէ աւելի որբեր այն ատեն (1924) կը խնամուէին, կը կրթուէին Սթրունկայի (մայրաքաղաքէն քանի մը ժամ հեռու) որբանոցին մէջ, որուն տնօրէնն էր Պ. Սրենց։ Հին գաղութէն հայ դղեկատէրեր կը հոգային տարեկան պէտքերուն մեծ մասը, ինչպէս վառելափայտ, ածուխ, պահածոյ ևլն., իսկ Պուքրէշի մէջ կար խնամակալ մարմին մը և տիկնանց միութիւն մը որ, հանգանակութիւններով, հանդէսներով ևլն. կ'օժանդակէր այդ հաստատութեան։ Խնամակալներէն շատեր երբեմն կ'այցելէին հոն, մօտէն հսկելու համար, և իրենց հետ կը տանէին միշտ բըժիշկ մը, քննելու համար տղաքը և առողջապահական կանոնները։ Այդ բժիշկը ընդհանրապէս փեսաս, Տօքթ. Ուզունեանը կ'ըլլար։

Անհունապէս սիրալիր էր վերաբերումը զոր մեզի

հանդէպ ցոյց տուին ռումանահայ ընտանիքները. մի-
ջավայրը հաճոյալի էր չատ, հայկական, բայց այլ
տեսակ հայութիւն մը, պատուաստուած ռումանակա-
նին վրայ, թէև քաղաքակրթութիւն մը չատ նուրբ:

Կարծես մենք, իբրև գաղթական, տեսակ մը նուի-
րականութիւն ունենայինք իրենց աչքին, և մեզ իւրա-
ցնելու համար բան չէին խնայեր:

Մասնաւորապէս գուրգուրանք ունի Ռումանահայը
դէպի իր եկեղեցին, բառ մը հայերէն չգիտցողը ան-
գամ կը յաճախէ եկեղեցի, կը խոստովանի, (քահա-
նաները ռումաներէն կը խոստովանցնեն), կը հաղոր-
դուի, ամէն քրիստոնէական պարտականութիւնները
կը կատարէ, հոգին խորապէս հայ մնացած է, թէև
լեզուն օտարացած:

Հովանուտ մեծ ծառերով գեղեցիկ պարտէզ մը
ունի մեր եկեղեցին, ուր կիրակի առաւօտները կար-
ծես ժամադիր եղած ըլլան, զիրար կը գտնեն գաղթա-
կանները, մանաւանդ Պոլսեցիները, նոր եկողները
կ'ողջունեն, երկարօրէն կը տեսնուին, լուրեր կուտան
կ'առնեն: Երբեմն նոյնիսկ հոն, անգործներուն գործ
հայթայթողներ կը գտնուին, բնակարան չգտնողին
բնակարան, և այլ դիւրութիւններ ազգակիցներ, մա-
նաւանդ հինները նորերուն կուտան:

Ժամերգութիւնը աւարտելէն չատ վերջը տակա-
ւին պարտէզը լեցուն կ'ըլլայ հաւատացեալներով: Թե-
թեւս իրարու օգտակար ըլլալու հաւատքը:

Ամէն ինչ չատ հաճելի գտանք հոն, բայց միայն
ցուրտն ու տաքը անտանելի էին, ամառը անհնար էր
չնչել կարծես, և ամէն քնակիչ, հարուստ թէ աղքատ
պէտք էր գիւղ երթար, խնդիր չէր դրամ ունենար
կամ ոչ, չունեցողը փոխ կ'առնէր, չապիկը գրաւի կը
դնէր կամ... աւելի սիրտին մօտիկ բան մը և դիմէր

օգտաուն վայր մը, անոնք չատ բարակը չէին նայեր
խոչնդոտները կոխել անցնելու համար, լայնախոհ են
այդ մարդիկը:

Հետեւելով ընդհանուր հոսանքին մենք ևս գա-
ղինք անցնել ամառը քաղաքէն ոչ չատ հեռու գիւղ
մը, Քումբուլունկ, ուր Հայեր կ'երթային առհասա-
րակ: Մասնաւոր հրապոյր մը չունէր այդ վայրը,
բայց չրջակաները, հազուագէպ բնանկարներով
զմայլելի էին. կային հնութիւններ, վազող ջուրեր և
անտառներ:

Շատ յաճախ երկար պտոյտներ կ'ընէինք, թէև
ճամբաները չատ ապահով չեն, կ'ըսէին: Ռումանացին
քաղաքին մէջ երբեք դողութիւն չըներ, բայց ճամ-
բաներուն վրայ սիրով կը կողոպտէ կառքով անցնող
ուղեւորները, սպաննութիւն չըլլար: Տխուր բան
պէտք չէ:

Մենք քալ կառապան մը գտած էինք, (թերևս
ալ ան պատերէն մէկն էր ճամբու աւազակներու
խումբին) և յաճախ մեզ պտոյտի կը տանէր, գիտէր
ամենէն չահեկան անկիւնները և որովհետեւ տօք-
թէօրը փեսաս գինքը գարմանած էր, անոր միշտ
կուզէր հաճոյք պատճառել:

Արեւով ողողուն Ծուլիսի առաւօտ մը, բաւական
հեռու գացած էինք, յանկարծ բլուրի մը կողքին,
ժայռի մը մէջ փորուած աղօթատեղի մը գտանք,
խորհրդաւոր բլուր մը, հովանուտ պզտիկ գիւղի մը
մօտիկ, որ կարծես մասնաւոր դրուած էր հոն:

Դուրսէն խոշոր, գորշ ժայռ մը միայն, ցցուած
ուռի մը պէս, բնաւ չէր կարելի երեւակայել թէ ներ-
սը աղօթատեղի մը գոյութիւն ունէր: Աւիկա կը յի-
շեցնէր Փանոս Թերլէմեզեանին նկարած մէկ եկեղե-
ցին. ապառաժի մը մէջ, աւելի խոշոր, Հայաստանի

լերան մը կողքին, որ Միւնիխի ցուցահանդէսին գնահատուեցաւ ու ծախուեցաւ։

Փափաքեցանք դուռը բանալ տալ. մօտէն վանքի նմանող չէնքէ մը կրօնաւոր մը ելաւ, մեզ ողջունեց և առաջնորդեց ցած դուռնէ մը ներս, որուն առջև կէս թաղուած մեծ կաթսայ մը կար և մուրճ մը երկար օղակներով։

Ջանգակի տեղ կը ծառայէին այդ թաղուած ժանգոտ կաթսան և մուրճը։

Տպաւորիչ էր անորոշ խունկ մը և խոնաւութիւն բուրող աղօթատեղին, ո՞վ գիտէ քանի դարեր առաջ փորուած քարերու սրտին մէջ։ Ո՞րոնք եկած անցած էին անկից։ Ո՞ր ասպետները, ո՞ր բամբիշները բարբարոսներու հալածանքէն խուսափած եկած էին ապաստանիլ հոն ճգնաժամային պահերուն։ Ճակատի պատին վրայ չատ հին նկար մը, լայն ոսկեզօծ չրջանակով որ կարծես իսկոյն պիտի փշրուէր, փոչիանար առաջին հպումէն։

Երեք կրօնքներու մէջ յարգուած երեք կիներէն ամենէն աւելի փառաբանուածին, պաշտուածին, աստուածածնին Մարիամին նկարն էր ան, սեւցած արծաթէ թագը գլխին։ Դարերու ընթացքին հինցած, ճաթռտաց կտաւին վրայ, կէս մուխին մէջ, կենդանի էին երկու կանանչ աչքեր, աչքեր, որոնք հետզհետէ զոգցես թափանցկութիւն և լոյս կ'ստանային և արքավայրին ստուերները տակաւ կը ցոլային այդ լոյսով։

Ինչ անդին, երկրորդ սրահի մը անկիւնը կար խորանի նմանող սեղան մը վրան խաչով, թերևս ժամանակին պատարագ կ'ընէին։

Քրիստոնէութեան առաջին տարիներուն ծածուկ պաշտամունքի գետնափոր փայրերու յիշատակը եկաւ անցաւ մեր հոգիներէն իր բոլոր միսթիք խորհուրդներով։

Ո՛հ, այդ կանանչ աչքերը թափանցող։

***

Մամռապատ մարմարէ քանի կը աստիճան վար իջանք գաւաթնիս լեցնելու համար արծաթիկ ջուրէն որ կը հոսէր անընդհատ ու կ'անցնէր կ'երթար ոռոգելու համար բարեբեր հողը. սառնորակ էր ու քաղցր այդ ջուրը։

Տերևներու խշրտոց մը ուշադրութիւնս գրաւեց, գլուխս դարձուցի. երկու կիներ մեղրամոմի պէս սպիտակ, գորշ, յորդածալ հագուստներով կրօնաւորուհիի, կեցած էին հոն, ու կը ժպտէին մեզի։ Վեր ելլելու պահուս յանկարծ, չատ անո՜ւշ ձայն մը, մեզմ, իբրեւ թէ անդրաշխարհէն գար, կ'երգէր, աւելին, կը մըրմնջէր։

Առաւօս լուսոյ
Արեգակն արդար...։

Նախ ցնորք թուեցաւ մեզի։ Այդ հեռաւոր անկիւնը ռումանացի կնոջ մը բերնէն լսել Շնորհալիին հոգեզմայլ տաղը։

Ի՞նչպէս հնար էր։

Կրօնաւորուհին ենթադրելով թէ հայ ենք, կամ լսելով մեր խօսակցութիւնը փափաքած էր մեզի հաճոյք մը պատճառել։ Ինքը հայկական չարականներ սորված էր իր մօրմէն որ հայ քահանայի մը աղջիկն էր Ռումանացիի մը հետ ամուսնացած, և այժմ այդ քանի մը տողերը միայն կը յիշէր և երբեմն կ'երգէր։

Ինքը եկեղեցական երգեցողութեան դասեր կ'աւանդէր, գիւղին մանկտիին և հոն վանքին մէկ անկիւնը կ'ապրէր ուրիշ մէկ երկու Ռումանացի կրօնա-

ւորուհիներու հետ, քշուած աշխարհի փոթորիկներէն։ Իր միակ սփոփանքն էր սրբազան երաժշտութիւնը զոր կը պաշտէր։

Վերյիշումներ կեանք առին մտքիս մէջ և ինձ թուեցաւ թէ փոխադրուած էի յանկարծ անցեալին ծոցը և կը գտնուէի Հայաստանի եկեղեցիներէն մէկուն մէջ, ուր երջանկայիշատակ Սահակդուխտ, նոյնպէս դպիրներուն կ'ուսուցանէր շարականներ և անոնց կ'ընկերանար երբեմն իր բիւրեղ ձայնով, միշտ դոց վարագոյրին ետևէն։ Ու դարերու չունչէն անօսրացած դիմաստուերը սրբակրօն կնոջ, տարտամօրէն ուրուագծուեցաւ այդ տաճարին մէջ ու մեղեդիներ անուշ ու թեթև պարուրեցին զինքը։ (1)

*
* *

Կարծես հանդիսավայր մըն էր Պուքրէշի միակ կայարանը այդ իրիկունը, ինչպէս ամէն իրիկուն, այնքան ճռուողուն են հոն կինները եւ այրերը՝ կատաղասէր։ վերագարձողները կը ծիծաղին, մեկնողները կը ժպտին, երբեք չեմ մը արցունքի, այդ կը հաւատ

(1) Սահակդուխտ քոյրն էր մեծանուն Ստեփաննոս Եպիսկոպոս Սիւնեցիին, Սիւնեաց աշխարհին մետրապոլիտ։ Այդ մաքրակենցաղ կինը, հրաժարած ամէն աշխարհային վայելքէ, խորապէս հմուտ երաժշտական արուեստին, սրբազան երաժշտութիւն կ'ուսուցանէր դպիրներուն առանց անոնց երեւալու, տաճարին վարագոյրին ետեւէն եւ կը յօրինէր շարականներ ու տաղեր։ Ստեփաննոս Օրպէլեան պատմագիրը կը գրէ նաեւ թէ Սահակդուխտ յօրինած է տաղ մը որուն առաջին գիրերը կը կազմեն «Մարիամ Աստուածածին» Տիրամօր անունը։

Սահակդուխտէն շատ վերջը, Շնորհալին կարծես իրեն մտքի հաճոյք ըրած է, որպէսզի մեծ մասը իր զմայլելի շարականներուն, տաղերուն, իւրաքանչիւր տունին առաջին տողին առաջին տառերը կազմեն իր անունը «Ներսէս» եւ կամ հայ այբուբէնը ամբողջովին. ինչպէս «Այսօր անճառ»ը, «Նորասաեղծեալ»ը եւ ուրիշներ։

հրաւիրէ դժբաղդութիւն, ըստ Ռումանացիին. ամէն կողմ լոյս և ուրախութիւն։

Արեւելեան ճեպընթացին խցիկը որով պիտի ճամբորդէինք մատաղատի բարեկամուհիս և ես, լեցուն էր ծաղիկներով, հարսանեկան սենեակի մը պէս. քարափին վրայէն ողջերթի եկող մեծ խռովքը կը ժպտէր մեզի, որ մեր պատուհանէն կը ժպտէինք իրենց, վերջին պահուն, բայց ես որոշ կը տեսնէի իմ աղջնակիս աչքերուն մէջ գլորելու վրայ արցունքի կայլակներ, դիւերը ողջոյն դէմս էր անոր նայուածքը վարագուրուած արցունքով։

Ու կը սուրայինք, հովի պէս, երազներու պէս։ Օրեր, գիշերներ սուրացինք, քնանկարներ դիւթահրաշ անցան սրարշաւ, ոչինչ վայելեցինք անոնցմէ։ Հունգարիան, Արլբպէրկը, Թիրօլը, սարերը ձիւնապատ, լիճերը կապոյտ, մարգերը զմրուխտ ու ձիւնածաղիկ. ու զանգակատուները ճերմակ, ու գիւղերը ուր պահ մը հանգչիլ պիտի տեսնէինք։ Կարծես հասնելու չիմարութենէն բռնուած ըլլայինք, և կամ խոյս տայինք ահարկու հալածանքի մը առջեւէն, և ըսել թէ ուղեւորութիւններուն նախընտրուածն է ճեպընթացը։

Ա՛խ, ի՛նչ հեչտանք պիտի ըլլար երկաթ կառք մը այդ զմայլելի ճամբաներուն վրայ։

Մեծ կայարանի մը մէջ պաշտօնեան քարափին վրայէն ֆրանսերէն պոռաց.

— Հի՛նդ վայրկեան...

Վերջապէս Ֆրանսա էինք և քիչ առեղն Փարի՛զ։ Փարի՛զ, հրաշագեղ ոստանը որուն երազած էինք ամբողջ կեանքերնիս. Փարի՛զ. նպատակը ամէն արուեստագիտական իղձերու։

Անճաշակ չարքեր տուներու, մուխ, փոչի, ոչ

մէկ ուշադրաւ բան։ Աստուա՛ծ իմ, ուրեմն այսքան անչքօրէն չրջապատուած է մուտքը այդ անրջային ոստանին։

Բիւրաւոր դիծերու մէջէ, տակաւ կը դանդաղի գնացքը, գորշ մթնոլորտ մը, կը մտնենք ընդարձակ կայարանը, ալ ժամանակ է, մեզ բերող խելայեղ ճիւաղը կանգ կ'առնէ։

Ողջագուրանք, խնդումն լաց. հոս Ռումանիոյ պէս չէ։

Թաց աչքեր կան մեկնող ու հասնող։

... Անցքը տարիներու, աւեր, դրոշմը անջնջելի սիրուած դէմքերու վրայ։ Միասին ծերանալը սա ա-ռաւելութիւնը ունի որ անզգալի կ'ըլլայ քայքայումը։ Թելերը փրթած նուագարանի մը նման, թրթռուն ծիծաղներու, վառվռուն խօսակցութիւններու տեղ մարած լոյսեր աչքերու, նուաղուն ցօղեր ձայներու, ամէն ինչ մթագնած կարծես հեռաւորութեան մէջ։

Ժամանակը փոխած է չատ բան, իր լայն քղանցքը տարածած, մոխրագոյնի վերածած է չատ փայլուն բաներ։ Կեանքը իր բովանդակ ունայնութեամբ կը ճնշէ հոգիիս վրայ այդ վերատեսութեան պահուն։

Նորատունկեան միշտ կենցաղագէտ, միշտ հաճոյակատար, սակայն չէ այլևս այն խոշոր անձնաւորութիւնը որ իր չուրջը պատկառանք ազդէր։ Ան կայսրութեան մը նախարարը չէ, այլ՝ եւրոպական, հանգիստի կոչուած դիւանագէտ մը, դիւրահաղորդ և պարզ։ Իսկ քոյրս, բարի և ազնիւ պառաւ ազնուական տիկին մը. ո՞ւր է իր չողչողացումը։

Այլազան զգացումներ կ'ողողեն էութիւնս այդ առաջին չաբաթներուն։

Փարիզի Պատուիրակութիւնը այլևս յիշատակ մըն է միայն, չուրջը թողած խորունկ պատրանաթափութիւն մը։

Սակայն այդ մասին պատմուածները սաստիկ կը չահագրգռէին զիս։ Ո՛րպիսի յոյսի, եռանդի, վերացումի, (խելայեղ կրնամ ըսել) պահեր ապրած էին հոն և յետոյ ի՛նչ դառնութիւն։

Գիշերները կ'անցընէինք վերյիչելով դրուագներ։ Աւա՛ղ, այլևս ամէն ինչ աղօտ վերյիչում էր միայն և Պօղոս Նուպար փաչան իր յարկաբաժինին մէջ ոչինչ ունէր ընելիք, այլ՝ միայն ափսոսալ աչխարհի անիրաւութիւններուն վրայ և մանաւանդ մեծերուն եսասիրութեան՝ հանդէպ փոքրերու, նոյնիսկ եթէ չարչարուած, խողխողուած ըլլան անոնք։

Իրական հաճոյքով կը տեսնուէի իմ հին մտաւորական ծանօթներուս հետ, մանաւանդ Բաչալեանին, որ պահած էր իր սրամիտ խօսակցելու կերպր. Տօքթէօր Թորգոմեան Ճոճ երանելին կը յիչեցնէր Ֆիղիքապէս. կային որ փոխուած էին բոլորովին, ինչպէս Տ. Կամսարականը։ Շատեր Փարիզի գաղութէն ճանչցայ Նորատունկեանին տունը։

* * *

Նոյն միջոցին Հայաստանի երկրագործական նախարար, Արամայիս Երզնկեան եկած էր Փարիզ, կարգ մը կարեւոր խնդիրներով զբաղելէ զատ, Հայաստանի երկրագործական դրամատան գործերով չահագրգռելու համար Փարիզի հայ գաղութը, ինչպէս յետոյ նոյն նպատակով պիտի այցելէր արտասահմանի բոլոր հայութեան, գոնէ գլխաւոր երկիրներու մէջ։

Այդ առթիւ, երկար խորհրդակցութիւններէ յետոյ, համախմբում մը տեղի ունեցաւ Նորատունկեանի տանը մէջ, ուր ներկայ էին հրապարակին վրայ չատ մը ծանօթ ազգայիններ, առեւտրական և կարեւոր դիրք ունեցողներ, որոնց համար թերևս չատ հետաքրքրա-

չարժ էր համայնավար հայ նախարար մը տեսնել. նոր երեւոյթ մըն էր առիկա։

Պաշտօնական գաղափարներու փոխանակութենէն յետոյ, ուր նախարարը խօսեցաւ կարճ և ազդու կերպով, մտերիմ թէյասեղան մը տրուեցաւ, որուն իբրև առնախիկին առիպուեցայ նախագահել, քոյրս ակար ըլլալուն։

Զարմանալիօրէն բուռն եղաւ յուզումս երբ քեռայրս զիս ներկայացուց Երզնկեանին. «Հայաստանի նախարար»։ Մինչև այն առեն հայ նախարարներ տեսած էի, բայց Թուրքիոյ կամ Ռուսահայոց հայ նախարարներ։ Այս անգամ բուն իսկ իմ հայրենիքիս հայ նախարարն էր, մեր նախարարը. ամենաջերմ փափաք մը ունեցայ վիզը պլլուելու ողջագուրուելու, զինքը համբուրելու կարօտով, երջանկութեամբ, բայց Երզնկեան այնքան լուրջ էր, այնքան պաշտօնական որ ապահովաբար անախորժ պիտի գտնէր գրագիտուհիի մը այդ վայրկենական սրտաբուխ չարժումը և բաւականացայ պէտք եղածէն քիչ մը աւելի երկար սեղմելով իր ձեռքը, ամբողջ գուրգուրանքս դնելով այդ պարզ արարքին մէջ։

Նանսէն, իր «Մերձաւոր Արեւելք և Հայաստան» չահեկան գրքին մէջ, դրուատիքով խօսելէ յետոյ Երզնկեանի արժանիքներուն և կարողութեան մասին կ'աւելցնէ թէ ան հետաքրքրաշարժ սիպար մըն է իր համակրելի Մէֆիսթօի գլուխով։ Աւելի ճիշդ նմանութիւն չէր կրնար ըլլալ։

Ամէն չարժուածքին մէջ չափուած, կշռուած, նոյն իսկ քիչ մը անժպիտ, Փարիզի միջավայրին համար, սակայն անհունապէս լաւ ապաւորութիւն թողուցանու

Զդիտցանք թէ ինքը ի՞նչ գաղափար կազմեց Փարիզի հոն գտնուող դրամատէրերուն վրայ, գա՞ւ

զանոնք այն մակարդակին վրայ ուր զիրենք դրած էր Նորատուկեան։

Մինչ դրամատուն հիմնելու հարցին չուրջը խորհրդակցութիւնները կը չարունակուէին, խումբ մը Հայեր, մտաւորականներու ճաչկերոյթ մը սարքեցին ի պատիւ Երզնկեանին, չքեղ սրահի մը մէջ։

Սփ յսփոյ պատրաստուած ըլլալ կը թուէր այդ ճաշը, որովհետև մտաւորական ըլլալէ չատ հեռու անձեր կը մասնակցէին անոր և իրապէս, ծանօթ մտաւորականներ չէին հրաւիրուած։

Անվերջանալի ճառեր խօսուեցան, չատը զուրկ ոգեւորութենէ. տիկին Զապէլ Եսայեան խօսեցաւ չատ մտացի և սիրուն, բայց նորէն աւելիէն թուղթ խօսողը Զօպանեանն էր։

Ամէն պարագայի, ինձ թուեցաւ թէ փարիզահայութիւնը կրնար աւելի ոգեւորութիւն ստեղծել առաջին անգամ հոն այցելող նախարարին չուրջը, Ջանալ ժըպիտը բերելանոր չրթներուն վրայ. կիները, աղջիկները բոլորուիլ անոր մօտը, խօսիլ իրենց հայրենիքին մասին, իրենց սիրտին խորէն գտնել գորովի, սիրոյ, աղապատանքի բառեր, ղրկելու համար նախարարին հետ դէպի դէպի հայրենի հողը, դէպի սարերը մեծաձքանչ, դէպի հեռակայ քոյրերը, որոնք իրենցմէ աւելի բաղդաւոր՝ հայ երկնքի տակ կ'ապրին, ու Երզնկեան թերևս իր ուղեւորութեան ամենէն երջանիկ պահը ապրած պիտի ըլլար լսելով անկեղծ հոգիներու խորէն եկած այդ խօսքերը կարօտի և սիրոյ։

Բայց անոնք հեռու կեցան, վայելչագեղ իրենց աղուոր արդուզարդերուն մէջ, ճնայուն ժպիտ մը չրթներնուն։

*
* *

... Ինձ համար անհունապէս հրապուրիչ էր այ-

ցելել Փարիզի գեղեցկագոյն վայրերը, ծանօթանալ բոլոր այն բաներուն որոնց մանկութենէս տենչացած էի, երազած։

Լսել երկիւղած լռութեան մէջ հնամեայ, տպաւորիչ թատերաբեմերէն դասականներու հրաշալի տողերը մեծագոյն արուեստագէտներու բերնէն։ Ներկայ ըլլալ «բանաստեղծական ցերեկոյթ»ներու։ Մտիկ ընել բանախօսութիւնները գրական կամ գիտական ֆրանսացի մտքի տիտաններու՝ որոնց, ամէն մէկ բառը արժանիք մը կը ներկայացնէ. այցելել թանգարաններ, գեղարուեստի ցուցահանդէսներ, բոլոր այն բաները վայելել՝ որոնք անունդ մը կուտային իմ ծարաւած հոգիիս։

Ու ցաւ կը զգայի, սիրտս կ'արիւնէր, երբ իրիկնամուտներուն Լիւքսէնպուրկի պարտէզէն դէպի Փանթէօնի գմբէթը կը յառաջանայի, մինչ ամպերը հոյակապ գմբէթին հետ խաղալ կը թուէին. կը ցաւէի սրտիս խորէն, էութեանս հիմքերէն թէ ինչո՞ւ չէի կարողացած երիտասարդութեանս զալ այդ լոյսի կեդրոնին մէջ զարգացնել ինչ որ կար մէջս գեղեցկութեան փոր մը, արուեստագիտական պատառիկ մը, բանաստեղծութեան կաթիլ մը։ Կը ցաւէի, և Փանթէոնին խորը պառկող փիլիսոփաները թերևս կը հեգնէին իմ ցաւս։

Եւ ի՞նչ բանի ծառայած էր իմ կեանքս, աշխարհի ամենէն տափակ իրաղարձութիւններուն, չրջապատուած պարապութեամբ։ Որքա՜ն իրաւացի է Քանդիտ բսածը.

«Մէկ բան կայ միայն որուն մասին բացարձակապէս վստահ ենք, այն է թէ ի՞նչ պարտ ենք ընել։

*
* *

Սէն-Միշէ՛լ... ո՛րպիսի սրտի սեղմումով առաջին անգամ գացի հոն, նկարիչ Ս. Խաչատուրեանին հետ, ձմրան կիրակի օր մը։ Սէն-Միշէլ, պողոտաներուն ամենէն չահեկանը, մեծ պողոտաներուն ամենէն մտաւորականը, ինքնատիպը։

Իրիկուն կ'ըլլար, չաբթուան ուսանելու ճիգերէն յետոյ, խենթութեան պահը ուսանող-ուսանողուհիներու։

Ուսանո՛ղ... Սէն-Միշէ՛լ... տարիներ սերունդներ, ուսանող բժշկական, իրաւաբանական, ճարտարապետական։ Անցեալը կրկին կը բերէ իր ուրուականը, դիմաստուերներ կուգան կ'անցնին. նախ իմ տարաբաղդ եղբայրս, գեղեցիկ թուխ երիտասարդը, բժշկութիւնը աւարտելու մօտ, հոն թողած՝ իր երիտասարդութիւնն ու հազուադէպ մտքի կարողութիւնը. յետոյ միւսները, անոնք որ յաղթականած դարձած են Պոլիս, ինչպէս Թիրեաքեաններ, Խօրասանճեաններ. Մերեմ-Գուլի (փաստաբան)ներ, Խնդիրեաններ, ևլն., անմոռանալի դէմքեր, ամէնքը հոն ուսանող եղած, երբեմն մեծ զոհողութիւններով մեծ երազներ հիւսած, մեծ իտէալներու ետեւէն վազած։ Աւելի հեռուն, Ռուսինեաններ, Օտեաններ։

Պանծալի հայ երիտասարդութիւնը, Սէն-Միշէլէն Պոլիս, գոգերնին թանկագին բեռը գիտութեան։ Ախտաժէտ մարդկութեան բոյժը, և յոյսը իրենց ազգին։ Քիչ անդին ծառաստանը Լիւքսէնպուրկի, իր թագուհիներու չարքով, իր Մէտիսիի աւազանով համբաւաւոր ուր Կիկլոպ Փոլիֆէմը կ'ողբայ յաւերժապէս իր վիշտը և նուռնուֆարներ կը ծիտան անոր ողբէն ցաւագին։

Ո՞ւր են այժմ այն փոքրիկ գործաւորուհիները որ չատ անգամ կը բաժնէին նիհար նախաճաշը հայ գեղագէմ ուսանողներուն, ան սիրուն աղջիկները որ վայելած են անոնց առաջին սէրը, արեւելքցի տղոց բուռն սէրը։ Մշուշին մէջ կորսուած բոլոր աղուոր կերպարանքներ. հսկայ ծառերը միայն կը յիշեն ջերմ համբոյրներն ու երդումները։

Եկաւ պահմը ուր թախիծինման բան մը վարագուրեց հոգիս։ Շուրջս պակաս մը կը զոյանար, չրթներս ծաբաւ ունէին զաւակներուս համբոյրներուն, գգուանքին. կ'որոնէի չորս դիս չողչողացումը անոնց աչքերուն։

Պէտք էր մէկը կամ միւսը իմ հոգիիս երկու մասնիկներուն, գրկէի, սեղմէի սրտիս վրայ։ Որոշեցի մեկնիլ, երթալ միանալ կրտսեր աղջկանս Թորոսեաններուն, Ֆրանքֆօրթ։

Նորաստունկեան չատ տրտմեցաւ և պնդեց որ չուտ վերադառնամ. քոյրս կ'արտասուէր, բայց ան ունէր իր չնորհաղեղ աղջիկը իր մօտ, որով հանգիստ սրտով հեռացայ։

* *

Ցաղթական երկիրէ մը դէպի պարտուած երկիր մը։

Փարիզէն Ֆրանքֆօրթ։

Աչնան առտու մը, մշուշ մը թեթեւ, հով մը անախորժ ու պաղ, մաքուր, մեծ քաղաքին վրայ կարծես հակակրելի չունչ մը այդ պաղուկ հովը։

Կիներ դեղձան, ամէնքը գրեթէ մատաղատի, հագուած անճաշակ, քիչ մը դանդաղաձնաց։

Ո՞ւր մնացին այն առաւօտ կանուխ աչխատանոց դիմող միտինկները Փարիզի, սիրունիկ, չարաճճի, պուպրիկներու նման նուրբ ու ճկուն։

Ի՜նչ անհուն տարբերութիւն երկու դրացի ազգերու աղջիկներուն մէջ։

Փարիզուհին կը ծնի վայելչագեղ, ան չի սորվիր հագուիլ, այլ գիտէ. ան համակ հրապոյր է, բնութիւնը զինքը ստեղծած է կախարդիչ, ինչպէս մարգերը՝ կանանչ, արշալոյսը՝ արփագեղ։

Թերևս այն խաչոր ոտքերով, լայնածաւալ կուրծքով գերմանուհիները, որ հագուիլ չեն գիտեր, իրենց կին անգնահատելի ձիրքեր ունին, թերևս աւելի կարող են խորունկ կերպով, հոգեւին սիրել, նուիրուիլ, երջանկացնել, և թերևս փարիզուհիները աւելի հարեւանցի նրբութիւններ կը մշակեն և լուրջ զգացումները չատ անգամ կուտան չորս հովերուն, բայց անհունօրէն գրաւիչ են անոնք, սիրագրգիռ, սրամիտ, յանկուցանող, անդիմադրելի և այդ իսկ պատճառով, վտանգաւոր։

Հակառակ առաջին օրուան աննպաստ տպաւորութեանս, տակաւ սիրելի դարձաւ ինձ Ֆրանքֆօրթը, ապահովաբար անոր համար որ ան կարծես երաժշտութեան կեդրոն մըն էր, հոգեպարար դասական երաժշտութեան։ Ամէնէն անշուք սրճարանին մէջ երաժշտանոցէ ելած արուեստագէտներ կը նուագէին. մինչ Լոյս Քաղաքին մէջ իսկ նուագահանդէս երթալու է այդ վայելքը ունենալու համար։

Ամէն տան մէջ կայ դաշնակահար մը կամ ջութակ, թաւ ջութակ նուագող մը, արուեստագէտի պէս։

Փողոցները անգամ մաս ունին նուագէ (երեւակայութիւնը օգնելով.) անոնց չատերէն կարծես մեկնուագ մը կը լսուի. մեծ երգահաններու անունով մկրտուած են պողոտաներ. Մէնտէլսըն Շprասհ, Շուման Շprասհ, Մոցարդ Շprասհ և աննման, վեհապանծ

պողոտան Պէթհովընին, ծառազարդ, ընդարձակ, դիւթիչ, ուր կարծես տիտանին տառապած հոգին կը սաւառնի, անոր բազմաչարչար կերպարանքը կ'ուրուագծուի ծառուղիին եղերքէն և իրիկնամուտներուն ոսկի ու լոյս սէնֆոնիին մէջ իր հրաշալուր լինը սէնֆոնիներուն ներդաշնակութիւնը կը ծածանի ու կ'երթայ հանգչիլ դմբէթին վրայ արծաթածուած վեհապանծ եկեղեցիին, հոյաբերձ չորս ծառերու հովանիին ներքև։

Ինչ հեռու այդ բանաստեղծական աղօթատեղիէն, նոյնքան բանաստեղծական ծառաստան մը՝ «Արմաւենիներու Պարտէզը» ուր դրեթէ բոլոր տաք երկիրներու կլիմաներուն տակ գոյութիւն ունեցող հետաքրքրական տունկերը հաւաքուած են։ Կարծես տարաբախտ ժողովուրդ մըն են անոնք, հոն գաղթած, և ցուցադրուած անտարբեր այցելուներու։ ԵՒ բարձր, վայելչագեղ արմաւենիները, որոնց տերեւապսակ գլուխները կը հպին ապակիէ ձեղունին ջերմանոցին, գոգցես ճիգ մը ընելով կոտրել դուրս ելլելու և չընչելու ազատ օդը, արեւելքի առատ լոյսը։ Ու հոն այցելուն կը յիշէ տողերը զերման քերթողին տարագիր։

«Հիւսիսի ձիւնազարդ լերան վրայ փոքրիկ եղեւինը, սպիտակ երիզներու փաթթուած, կ'երազէ հեռակայ մենաւոր արմաւենիին արեւելքի լուսաճաճանչ երկնքին տակ»։

Քաղաքին միւս կողմը, վայր մը ուխտագնացութեան, տուն մը խորհրդաւոր ու նուիրական, բնակարանը ուր ապրած է Կէօթէ, մինչև 15 տարեկան, և ուր հիւսած է իր պատանեկան հոգիին ճաճանչաւէտ երազները, հիւսած նաև իր առաջին հովուերգութիւնը։

Վերի յարկը կայ տակաւին թատրոնը խամաճիկներու (marionnettes) որ այնքան սիրելի էր իր մանկական երեւակայութեան։ Հոն կարծես մասնիկ մը մնացած է իր տակաւին չարթնցած հզօր մտքէն։

Տունը վերածուած էր միւզէի, ուր կը գտնուին մեծ հեղինակին ամէն երկերուն հետ, ամէն տարիքի նկարները, երախայ, պատանի, երիտասարդ, չափահաս ու ծերունի։

Վերյիշումներ կեանք կ'առնեն տեսակ մը յափըշտակութեան մէջ, այդ նկարներուն առջև։

Հոս՝ Սէզենհայմի բողոքական հովիւին աղջկան, Ֆրէտէրիքային սիրահար կէօթէն է, իրաւաբանական ուսանող, սիրտը արիւնած, ատիպուած ըլլալուն բաժնուելու աննման Ֆրէտէրիքայէն որ ամբողջ կեանքին մէջ չէ ուզած ամուսնանալ։

«Սիրտ մը որ կէօթէէն սիրուած է, չէ կարող ուրիշին պատկանիլ»։

Ցետոյ անհնարին սէրը որ կը ծնի հոգիին մէջ դէպի բարեկամին՝ Քէսթնէրի նշանածը, անմեղուհի աղջիկը, Շարլօթը. սէր որ տակաւ վտակի մը պէս ընդլայնած, ողողած է իր էութիւնը և անկից ևս դժնդակ բաժանումը որ կեանք տուած է Վէրթէրին, սերունդներու հիացումը Վերթէրին։

Ու բոլոր իր զմայլելի երկերը, բոլոր կիները ոտրոնք ծնունդ տուած են անմոռանալի էջերու, այդ նկարներուն առջևէն չարժանկարի մը պէս կուգան կ'անցնին. սակայն միշտ տիրապետողն է Ֆրէտէրիքան։

Նորատի, սիրատենչ կերպարաններէն անդին նուիրական երեւոյթի մը պէս կ'իյնէ գլուխը ծերունիին, չողչողուն հանճարի լուսապսակով։

Վերջին տարիներու կէօթէն որ աչխարհի տուաւ իր հոյակապ հրաչակերտը։

Faustի ողբերգութիւնը։

Յորչամած ճակտին ետև մեծ վարպետին, կարծես

կը կարդացուի խորհուրդը այդ երկին չնաչխարհիկ։

Ֆաուստը կէօթէին բանաստեղծական կատակն է, ինչպէս ըսած է ինք։

Ան իր ամբողջ կեանքին մէջ խորհած է այդ ողբերգութեան և իր կեանքին վերջին հօթը տարիներուն ամբողջացուցած է զայն։

«Ֆաուստի ողբերգութիւնը մէկն է այն մեծ յղացումներէն որոնք մտքերու յեղաշրջումին մէջ մեծ հետք մը կը թողուն, ինչպէս յաւերժական մարզին մէջ հոգիներու վերաբերեալ բաներու։»

Երեք բացարձակապէս իրարմէ տարբեր տիպարներ, Ֆաուստը, Մարկրիթը և Մէֆիսթօֆէլէսը, կը կազմեն տռամին մեծութիւնը, իրենց այլազանութեամբն իսկ։

«Ես այն եմ որ կ'ուրանէ, կ'ըսէ Ֆաուստ։— Ես կինն եմ որ կը սիրէ, կը չեչտէ Մարկրիթ։ Իսկ սատանան կը խոստովանի, — Ես ուրացողն եմ։»

Եւ այդ երեք դէմքերը կ'ապրին և պիտի ապրին յաւիտենապէս մտաւոր աշխարհին մէջ։

Կէօթէ իր կեանքին ամէն դժնդակ անկիւնադարձերուն եկած է սփոփանք փնտռել Ֆրանքֆօրթ, իր մօր մօտ։

Գեղածիծաղ են ափերը Մայնի որ կ'անցնի քաղաքին մէջէն. հոն լոյսը կը ցոլայ ջուրին մէջ, հովանոց ծառեր կ'եզերեն գետը ու անոր հայելիին ծոցը թրթռուն տերեւներ կը վէտվէտին. և այդ կապտորակ գնացքին մօտ կը մնայ տունը աշխարհի ամենէն յոռետես փիլիսոփային, Շօբէնհաուէրի։

Ի՞նչպէս այդ խայտագին գեղեցկութիւնը, այդ հաճելի դալարիքը, խնծղալիր արեւով փողփողուն թովչանքը այդ երկնքին չեն կրցած ուրախութեան չող մը դնել կաթեցնել փիլիսոփային մռայլ հոգիին մէջ,

որ Տանթէի դժոխքին հանգոյն իր մուտքը արգիլած է յոյսին։

Շօբէնհաուէր՝ Սարսուռ մը կ'անցնի սրտէս անոր տանը առջև, նեմսաստուեր խորհուրդներ միայն, արդեօք երբեք ցնծագին մտածում մը չէ՞ ունեցած ան սա լոյս ալեակներուն, սա մետաքս խոտերուն, սա ոսկեփրփուր ամպերուն առջև։

Եւ իր տունը կը մնայ լռին, տխրատեսիլ, իբրև վկան իր թախիծին, իր անպատում դառնութեան։

Պատմական յիշատակարան մը քաղաքապետարանը (ուր ամուսնացաւ աղջիկս Հրանդ Թորոսեանին հետ)։ Ֆլաման ճարտարապետութեամբ կառուցուած կարգով տուներ իրարու կցուած, որոնք 1562 թուականին՝ երբ Ֆրանքֆօրթ գերման կայսերու թագադրութեան վայր նշանակուած էր, այդ առանկիւն տանիքով չէնքերուն մէջ տեղի կունենային մեծաշուք հանդէսներ։ Կարծես անոնք պահած են հետք մը այդ տպաւորիչ հանդիսութիւններէն, ճոխ այլազան համազգեստներէն խստադէմ իշխաններուն, ասպետներուն չողչողուն սաղաւարտներէն, ռազմաշունչ քայլերգներէն և արքայական արարողութիւններու վեհութենէն, քանի որ իրենց անպաճոյճ դիրքին հակառակ տեսակ մը խոր տպաւորութիւն յառաջ կը բերեն, անցեալէն մնացած վեհութեամբ մը. զօրութիւններու անկից եկած անցած ըլլալուն պերճանքովը և կամ աշխարհի մեծութիւններու ունայնութեան մէկ յիշատակութեամբը։

Քերթողահօր ըսածին պէս «անց ու գնաց է ամէն բան...», կոյտ մը մոխիր։

Նրբաճաշակ դղեկատիրոջ մը մէկ ծառաստանն է կարծես Ֆրանքֆօրթի գերեզմաննոցը որ կը գտնուի քաղաքին ամենէն բարձր մասին վրայ։

Հոն հոգածու ձեռքեր ամէն մէկ ուղին, ամէն

մէկ ածուն, ամէն մէկ տերեւը խնամած, մաքրած են։

Շիրմաքարերը ընդհանրապէս նուրբ երկաթորմեւ-րով են չրջապատուած։ Ամէն կողմ դալար թուփեր, կաղնիներ հնամենի, պահապանը ճերմակ քարերուն՝ որոնց վրայ բնաւ չես տեսներ մամուռ, խորհրդանշա-նը մոռացումի, լքումի։

Ո՛չ փարթամութեան պոռոտ չլացքը, ոչ ալ ու-նայնութեան թախիծը. մտերմութիւն մը ընդհանուր, եթէ կարելի է այսպէս ըսել։

Տեղ տեղ չիրիմներուն երկաթորմին առջև կը տես-նուին երկու աթոռ, ուր մեռնողին ընտանիքը չատ ան-գամ կուգան զինքը մինակ չթողելու համար, ժամեր անցնել, թերևս ալ խօսիլ անոր հետ։

Մուտքին միւս կողմը կայ մատուռը, սիրուն չէնք մը, սպիտակ, փոքրիկ զանգակատունով։ Հոն՝ թէ՛ կա-թոլիկները, թէ՛ օրթոտոքսները և թէ բողոքականնե-րը կը բերեն իրենց ննջեցեալները և կը կատարեն մեռելական արարողութիւններ, առանց խտրութեան, իրենց ծէսին համեմատ։

Ֆրանքֆօրթի մէջ երբեք ննջեցեալը քաղաքին ե-կեղեցին չեն տանիր, բացի այն պարագայէն ուր մեռ-եալը պաշտօնական դիրք մը ունէներ և կամ բացա-ռիկ մտաւորական մը, հանճար մը ըլլայ։

Փողոցներուն մէջ երբեք չի տեսնուիր յուղարկա-ւորութիւն, երբեք այդ նուիրական թափօրը հասարա-կաց ճամբաներուն վրայ, ինքնաշարժերու, հանրա-կառքերու, ամբոխներու ժխորին մէջէն չանցնիր, ա-ղարտելով սրբութիւնը։

Գերեզմաննոցին ինքնաշարժը գիշերով կուգայ, ննջեցեալը կը տանի հոն տեղի մատուռը ուր կը պահ-ուի մեռնողին մարմինը մինչև յուղարկաւորութեան օրը. և այդպէս մահը կը պահէ ազնուական երկիւղա-

ծութիւնը։

Աչնան կանխահաս իրիկունը իր ստուերները կը տածէր սպիտակ քարերուն վրայ. ծառերէն վար կ'իջ-նէր անհուն անդորրանք մը։ Երբեք այդքան ցանկա-լի թուած չէր հանդարտութիւնը յաւերժական քու-նին՝ քան այդ մահաստանին մէջ։

«Չի նաւ խռովեալ դիմէ ի նաւահանգիստ»։

Եւ միթէ ահարկու խռովք մը չէ՞ պատած մարդ-կութիւնը։

*
* *

Ինչպէս Պօհեմիայի արևահար թուխ գեղեցկու-թեամբ աղջիկները, վհուկներու թոռնուհիները, որոնց կախարդող հրապոյրը հեղուկի մը պէս հրատոչոր (Թրիսթանի ըմպած հեղուկը) անգամ մը որ մտնէ մարդոց արտին մէջ, տակաւ կը հրդեհէ զայն, կը տո-չորէ բոլոր միւս զգացումները, կը տիրապետէ, կը գերէ ու կը մղէ մինչև ուրացութիւն, այնպէս Արե-ւելքը վարդախիտ, կապոյտ գիշերներով Արեւելքը իր ճաճանչներով, իր դիւթանքով կը տանջէ տարագիր հոգիները, անոնց տիրապետած կեդրոնը կ'ընդլայնի. կը ծովանայ ու կը խեղդէ ամէն ինչ, կարօտը այն վայրերուն՝ ուր մնացած է մեր երիտասարդութիւնը և այլևս տեսնելու կարելիութիւն չկայ։

Վերադա՛րձ...։

Հեռո՛ւ... որքան հեռու էինք Պոլիսէն, անոր խորտուփորթ փողոցներէն, անոր բիրտ խառն ի խու-ռըն բնակչութենէն, անոր չրջուն վաճառորդներէն ու արքայութեան մուտքը ցոլացնող վերջալոյսերէն։

Աղջնակս, իմ Աղրաս, ան՝ որ կեանքիս քերթուա-ծը եղած է, իր տան տիկինի դերին մէջ նոր մտած, ամուսնական կեանքին քաղցրութիւնը նոր ըմբռնած,

իր բոլոր գուրգուրանքը կը դնէր սանձելու համար ինձ մտքի և սրտի սփոփանքներ, հաճոյքներ և պըտոյտներ, ինչպէս նաև իր երիտասարդ ամուսինը։ Պտոյտներ մտերմութեամբ համեմուած, բայց առանձնութեան պահերուս ինքզինքս անհունօրէն օտար, հեռու և դժբաղդ կ'զգայի։ Թերևս երկրին լեզուն չգիտնալուս։

Կը տենչայի վերադառնալ Ռումանիա, որ տակաւին Արեւելք կ'ըսուի և կամ անոր պատրանքը կուտայ իր շատ մը սովորութիւններով։ Արեւելքցիի հոգիս աւելի քան երբեք արթնցած էր։

Դիպուածը օգնեց ինձ և ճիշդ այդ օրերուն աղջիկս ու փեսաս եւս ստիպուեցան թողուլ Ֆրանքֆորթը և հաստատուիլ Փարիզ, ու միասին ճամբայ ելանք։

Մարտի ցրտաշունչ առաւօտ մը հասանք Փարիզ։

Կրկին հիւրասիրեցին զիս քոյրս և քեռայրս ստիպողաբար։ Այդ միջոցին Նորատունկեան ըրաւ իր կարելին որպէսզի այլեւս իրենց հետ՝ բնակիմ։ Անոնք պէտքը կ'զգային մտերմութեան մը, իսկ ես անհուն տենչանք մը՝ զաւակներուս մէկը քովս ունենալու։ Եւ ինչ որ անըմբռնելի է, միշտ աւելի զօրով կ'զգայի այն զաւկիս հանդէպ որ հեռուն կը գտնուէր։

Նախազգացում մը տարտամօրէն կը վարագուրէր ամէն վայելքներս. կ'ենթադրէի թէ, մանաւանդ առանձին եղած պահերուս, պարտականութիւն մը զիս կը մղէր երթալ միանալու Պուքրէշի զոյգին, թէ՝ վըտանգ մը կ'սպառնար, անորոշ վտանգ մը աղջկանս գլխուն։ Պէտք էր փութայի մօտը, իր նեցուկը ըլլայի, թէև ոչինչ կար իրական, բայց մայրական սիրտը անխմանալի գուշակութիւններ ունի որոնք յաճախ կ'իրականանան, կարծես կը տեսնէի բաղդի աքցանին

սեղմումը որ ամէն ինչ կը փշրէր կը տեսնէի, անոր մօտենալը իմ սիրականիս։

* * *

Քանի դառնային անիւները զիս տանող գնացքին, որ այս անգամ ճեպընթաց չէր, կ'անհետանար չնաշխարհիկ քաղաքին թովչանքը, թերևս ալ ես էի որ կ'անհետանայի։

Բոլոր կախարդանքը հրաշագեղ վայրերուն որոնցմէ կը հեռանայի, բոլոր սքանչելիքները, տարտամօրէն կը պատկերանային այլևս. վեհապանծ յիշատակարանները, ճարտարապետութեան հրաշալիքները, նուրբ արուեստներու արտադրութիւնները և կնոջ մը սրտին մօտիկ չորս հոյակապ վաճառատուները ուր, միջօրէէն անմիջապէս յետոյ, քիչ մը առանձին պահերուն, կարծես ամէն բան կը խօսի, կարծես ազգութիւն մըն են ապրանքները հոն ցուցադրուած, բեհեզները վէտվիտուն, փետուրները գգուող, գիշերուան արդուզարդերը թեթև ու փայլփլուն, մուշտակները հեռաւոր անտառներէ եկած, կը խօսին երենց լեզուն, ճաշակի, նրբութեան, արուեստի այդ միջավայրերուն մէջ, անհասկնալի լեզու մը կը խօսին որ քաղցր բոյր մը ունի։

Ու Շան-զ'Էլիզէի վայրէջքը իրիկնամուտին շքեղութեան մէջ, խառնուրդ մը լոյսի և վայելչագեղութեան ու բիւրեղի պէս ժայթքող ջուրեր, տեսիլք մը, կարծես, նմանը չգտնուող տեսիլք մը։ Եւ վարը, այդ երազային Շան-զ'Էլիզէին վրայ անկիւնը «Մրճիթ»ին, Թերեզիա Տալիէնի պատմական «Մրճիթին, ուր զբօսնելու յիմարութենէն բռնուած, գեղանի կինը կը կազմակերպէր խրախճանքներ, խնջոյքներ արքայական. իր դիցուհիի մարմինը հագիւ քողարկուած նուրբ բե-

հեղներով. Ձեռքը օրուան հզօրագոյնին իր սիրահարին, Պարրասի ուսին դրած հպարտ՝ անոր ոսկեճամուկ համազգեստին գործած տպաւորութենէն, կ'ողջունէր իր հրաւիրեալները, սիրագրգիռ ժպիտով մը։ Մինչ անդին, սրահին խորը քաշուած, նիհար, գունատ, թուխ երիտասարդ fաporaյ մը, հազիւ 24 տարեկան, երկչոտ կերպարանքով, չէր համարձակեր մօտենալ իրեն, ուրովհետեւ իր համազգեստին աստիճան մաշած էր և չէր կարող զայն նորոգել։ Այդ վտիտ տղան ապագայ կայսրն էր, Նափոլէօն Պոնաբարդը։

Եթէ փառամոլ Թերեզիան դիտնար թէ, թերևս օր մը կրնար Ֆրանսայի կայսրուհի ըլլալ փոխանակ Ժոզէֆինն Տր Պոհարնէի, բայց ան օրուան վայելքը միայն կը նայէր, և նուազ դիւանագէտ էր քան Ժոզէֆինը։

Գնացքը կը յառաջանար դանդաղ մութ գիշերին մէջ, զառիվեր մը կ'ելլէինք ապահովաբար։

Փարիզէն բոլոր պահած տպաւորութիւններէս ամենէն խորունկը, անջնջելին էր այն օրուան յիշատակը ուր այցելեցի Վէրսայլի պալատը։

Վէրսա՛յլ...։ Մտաւորական բարեկամ մը դիս առաջնորդեց հոն։ Նախ ծառաստանը։ Վարդերանդ մարմարէ երեք աստիճանները, Ալֆրէտ տը Միւսէի կողմէ անմահացուցուած, ուր դրօշմուած են կարծես հետքերը ոսկի կրունկներով կիսակօշիկներուն։

Այն ազնուազարմ կիներուն՝ որոնց անունն ու արքերքները դարերէ ի վեր կ'ապրին և այդ վարդերանդ աստիճաններուն վրայ, այցելուն կը թուի տեսնել ոտքերը փոքրըկ և լսել փափսանքը տարփատենչ բառերուն զորս գեղեցիկ ասպետներ անոնց ականջին կը մրմնջէին։

Բարեկամս որ կ'երևի չատ լաւ չէր յիշեր Միւսէի քերթուածը և կամ զայն բնաւ կարդացած չէր, մղեց զիս

պալատին ներքին մասին մէջ և երազանքս փարատեց։

Նախ մեծ սրահը, ուր տակաւին ոչ չատ հեռաւոր պատմական անցեալին մէջ, տեղի ունեցած է խաղաղութեան դաշնագրին ստորագրութիւնը 1919ին։

Ֆլեմանսօ, Վիլսօն, Լոյտ Ճորճ... ու սեղանը իր լուրջ և կարծես հեղնոտ դիրքով։

Մե՛ծ մարդիկ, մե՛ծ ցնորքներ...

Կ'անցնէինք միւս սրահները, այլևս յոգնած էինք թէ՛ տպաւորուելէ և թէ ոտքի վրայ մնալէ։ Կը հասնինք լայն պատուհանի մը առջև որ բակին վրայ կուտայ, մուտքի դրան դէմը, և ուրկէ կ'երևայ ճամբան, Փարիզէն եկող ճամբան։ Հոն մեր առաջնորդը ողբերգական չեչտեր կ'առնէ։

— Այս պատուհանէն է որ, կ'րսէ, Մարի-Անթուանէթ թագուհին տեսաւ ամբոխին դէպի պալատ գալը։

Ամբողջ սոսկումը ընդվզած ժողովուրդի մը, ծարաւի վրիժառութեան։

Հոն՝ արևին մէջ, սալարկուած գետնին վրայ կարծես կը տեսնենք, կատաղի ալիքներու նման ամբոխը խառն ի խուռն, այր թէ կին, որ կը խուժէր դէպի պալատ, և խեղճ թագուհին սարսափահար այդ մարդկային հեղեղէն, արիւնը կր սառէր և անկորով արքան իրեւ ապաւէն, յեղափոխութեան խորհրդանչանը, կարմիր գդակը, գլուխը անցուցած, կ'երևար ամբոխին, և իմաստուն իշխանուհին, Էլիզապէթ, ձեռքերը կր գալարէր խորհելով թէ, եթէ Լուդովիկոս ԺԶ. արիութիւնը չունենար կախաղան հանելու քանի մը հոգի գլխաւոր պետերէն, քիչ օրէն զինքը պիտի հանէին կախաղան։

Տարակուսելի էր թէ պիտի բաւէ՞ր այդ միջոցը,

հանդարտեցնելու համար ժողովուրդ մը դժգոհ և յոգնած՝ համբերել է։

Մեծ Յեղափոխութիւնը իր ահարկու պոռթկումով, իր ահաբեկիչ դատարաններով, իր քմահաճ դատապարտութիւններով, իր մութ բանտերով, իր շարէքով, իր քստմնելի կիյօթինով, եռեւ եռև կը տեսնէի, նաև դէմքերը որ չեն մոռցուիր. Մարան, Շարլօթ Գորտէյը, Տանթօնը, Նրբահասակ Սէն-Ժիւսթը իր հրեշտակի դէմքով, անդամալոյծ Կաթօնը համբաւաւոր թիկնաթոռին գամուած և այս ամենուն վրայ տիրապետող վտիտ, նիհար, հիւանդագին դիմաստուերը անեղծանելիին, Մաքսիմիլէն Ռօպէսփիէռին, անոր որ կարծած է թէ ամէն ոճիր ներելի է ձեռք բերելու համար տիպար Հանրապետութիւն մը և երեք տարի չարունակ իր կքած ուսերուն վրայ տարած այդ մեծ յեղափոխութիւնը որուն առանցքը եղած է և ի վերջոյ ինքն ալ բարձրացած է կառափնատին վրայ, ծնօտը ջախջախուած, երեսէ ձգուած Ժագօպէններէն։ Ուրւանկարը Ժան Ժագ Ռուսոյի տարտամ կ'անցնի իր մօտէն։

Մոռցած գտնուած տեղս, կը տեսնեմ յիմարութիւնները, մեծութիւններն ու անկումները, վերյիշումներս հեռուները տարած են զիս։ Գնացքը կ'աճապարէ։

*
* *

Բաւական սիրուն տուն մըն էր Պուքրէշի մարգաշատ մէկ փողոցին վրայ, ուր աղջիկս ինծի պատրաստած էր հանգստաւէտ սենեակ մը։

Վերջապէ՛ս։ Ինծի համար միայն սենեակ մը, աշխատելու սեղան մը, և ուզած պահուս պառկելու անկողին մը. արհամարհելի սեփականութիւն մը չէր

այս, թափառայած կեանքիս մէջ։

Եւ... դուրսէն շրջուն վաճառորդներու ձայնը։ Արեւելքը իր խառնաշփոթութեամբ, իր տավուլ-զուռնայով փոխանակ Բէլէյէլի նուագահանդէսներուն։

Փոքրիկ խանութներ, ուր սեր (քայմաք) եւ մահլեպի կը ծախեն։ Բացօդեայ ճաշարաններ որոնց պարտէզին մէջ միս կը խորովեն, մանաւանդ մէկ հատը, մեր նախընտրածը, ուր Պօհէմացի նուագածուներ կը նուագէին, երաժշտութեան օրէնքներուն կատարեալ անգիտութեամբը, Ֆրանց Լիսթի Րափսօտիները, բայց այնքան զգացում կը դնեն այդ հրաշալի, ինքնայատուկ եղանակներուն մէջ որ կարծես մեծ վարպետին հոգին է որ կը ներշնչէ այդ խեղճ արուեստագէտները։

Թօթափած ամէն տխուր նախազգացում, քանի որ մօտս էր աղջիկս առոյգ ու կայտառ, քանի որ Ուզունեան քիչ առենէն ձեռք ձգելու վրայ էր իր արտօնութիւնը, այդ միջոցին ես շատ կ'զբաղէի գրականութեամբ։

Առանձին սեղանիս առջև, (ամբողջ կեանքս իմ գրական աշխատութիւններուս պահուն, երբեք մօտս չեմ ունեցած մտաւորական բարեկամ մը, կամ իբրև աշխատակից և կամ իբրև խորհրդական, միշտ մինակ եղած եմ արտադրութեան պահերուս։)

Մտաւոր վայելքի շատ քաղցր պահեր անցուցած եմ Ռումանիոյ այդ անկիւնը որ իմ սիրտս շենցուցած էր։

Կ'աշխատակցէի կանոնաւորապէս Վերջին Լուրին, իմ «Ցանցառ նօթեր»ովս, նաև Հայ Կինին յօդուածներով և պատմուածքներով, կամ ուսումնասիրութիւններով. արտասահմանի պարբերաթերթերու ևս շատ կը գրէի, ինչպէս Ամերիկայի Հայաստանի Կոչնակին։

Թերեւս, տպաւորուած ռումանական մտայնութիւններէն և բարքերէն, իմ սովորական ճիւղէս դուրս երգիծական թղթակցութիւն մը սկսած էի Հայ Կինի սրամիտ խմբագրուհիին և իմ սիրելի բարեկամուհիիս տիկին Հայկանուշ Մառքին հետ. «Մառցի» ծածկանունով որ ռումաներէն կը նշանակէ «Հրատ» մոլորակը։ Ընդհանուր օրուան նիւթերուն շուրջը կը գրէի, երբեմն ալ տիկին Մառք ինծի նիւթ կը հայթայթէր։ Ասիկա բաւական հետաքրքրութիւն յառաջ բերաւ և Յովհաննէս Ասպետ այնքան թախանձեց տիկին Մառքին որ ան ալ մատնեց զիս։ Ասպետ երկար նամակներով միակերպ կը յանձնարարէր ինծի շարունակել այդ ճիւղին մէջ։

Պոլսոյ թերթերէն մէկուն մէջ ես յօդուածագրի մը հետ վէճի բռնուեցանք Վոլթէրի Քանտիտին շուրջը։ Ինծի զուարճութիւն էր այդպէս դիմակի տակ հեգնել շատ բաներ։

Հայ Կինը դադրելէն յետոյ այլեւս այդ ճիւղը չշարունակեցի որովհետև Փարիզի թերթերուն յարմար չէին անոնք, հակառակ որ Ֆրանսա առաւելապէս երգիծանքի երկիրն է։

Հայ Գրականութեան մասին երբեմն երկարօրէն կը խօսակցէինք բանաստեղծ Ե. Գօլանճեանին հետ, որ կը բերէր մեզի թէ՛ իր ոտանաւորները և թէ ծախու բանուածքներ. մտիկ կ'ընէինք իր գրածները և շատ կը գնահատէինք իր ապրանքները։ Գօլանճեան կատարեալ տէրվիշ մը դարձած էր։

Շատ յաճախ կը հրաւիրուէինք Հայերու տուն, ժամանակը կ'անցնէր աշխատութեամբ և հաճոյքով խառն։ Հետզհետէ աւելի կը սիրէի այդ քաղաքը, հակառակ իր ամէն պակասութիւններուն, թերեւս անոր

համար որ լեզուին կ'ընտելանայինք, ժողովրդական բարբառին՝ որ խառնուրդ մըն էր լատիներէնի, թրքերէնի, ֆրանսերէնի և ռումաներէնի։ Կ'ընտելանայինք նաև ընդհանուր փիլիսոփայութեան։

Մեր տունը կերպով մը կեդրոնավայրն էր վերջէն գաղթած Հայերուն, մեծ մասը գաւառացի ու չքաւոր, որոնց նախախնամութիւնն էր բժիշկ Ուզունեանը։

Այլեւս հաստատ որոշած էինք մնալ Պուքրէշ, միջավայրը մեզի համակիր էր, մենք ալ միջավայրին։ Ու ծրագիրներ, յոյսեր, ապագայի շողշողացում։

Ցանկարծ փոս մը խորունկ ու մթին, հոն ամէն յոյսերը, հոն ամէն գեղեցիկ հեռապատկերները, հոն կեանք մը, հոն մեծ ողբերգութիւն մը, երկու բառով։

Շանթահարող ցաւին առջև խեղճ փեսայիս գիտութիւնը մնաց անկարող։

Այն ինչ տիրացած իր արուեստը գործադրելու արտօնութեան, այն ինչ կազմած իր խորհրդակցութեան սենեակը, ընդունած, ջերմ խնդակցութիւնները համակիրներու, տարաբաղդ Տօքթէօր Ուզունեանը թողուց գնաց մեզ ամէնքս, զոհ անագորոյն հիւանդութեան մը։

Նորէն քայքայում, նորէն աւեր, փլուզում. նորէն մեկնում, հակառակ աղապատանքին բարեկամներու որ կը պնդէին մեզ մնալ հոն։ Հնար չէր ապրիլ այնքան թարմ յիշատակներու մօտ։

Մեկնումներ, ժամանումներ, որքա՜ն տարբեր իրարմէ։

Գացինք սփոփանք փնտռել գործին մէջ քրոջս, աղջկանս և փեսայիս որոնք գրկաբաց մեզ ընդունեցին։

Փանթէօնի խորհրդաւոր գմբէթը, իր լուսափայլ

խաչով երկինքն ի վեր բարձրացած, կը հովանաւորէր պարզունակ յարկաբաժինը ուր քաչուած, միմիայն չատ մտերիմներէ չրջապատուած, ապրեցանք մեր կակիծի միջոցը։

... կեանքին ընթացքն է մոռացումը։ Աւա՛ղ, ամէն կրակ կը մոխրոտի։

Ա՜հ, ժամանակը, ահարկո՛ւ համայնակուլը...

*
* *

Այդ թուականին, աղջիկս և ես զբաղեցանք աշխատութիւններովը բարենպատակ հաստատութեան մը, որուն օգտակար ըլլալ կ'ենթադրէինք։ Թերևս օր մը գրեմ անոր պատմութիւնը։

... Ռամկավար կուսակցութիւնը հաւաքոյթ մը կազմակերպած էր տարաբաղդ Կոմիտաս Վարդապետին Պոլսոյ կեանքէն և Գերմանիա գտնուած ժամանակէն դրուագներ ծանօթացնելու համար փարիզահայութեան։ Սիրելի բարեկամս Ծովհաննէս Պօղոսեան խնդրեց ինձմէ Պոլսոյ մէջ Վարդապետին թողած տպաւորութեան մասին խօսիլ։ Որովհետև չէի կրնար մերժել մէկը որ ինձ այնքան անձուկէր եղած էր, ընդունեցի։ Գերմանիոյ մասին խոսեցաւ Օր. Մարգարիտ Բաբայեան. նախագահն էր Ա. Զօպանեան։

Օր. Բաբայեան եզական դէմք մըն է Փարիզահայութեան մէջ, ան պարզ երաժշտագէտ մը չէ, երգ ուսուցանող մը, այլ՝ երաժշտութեան լոսաչող մեհեանին վաղեմի մէկ քրմուհին է։ Երգերը իրմէ անցնելով կը հանդին արտայայտութեան, ըմբռնումի, տպաւորութեան այն գազաթնակէտին, որով կ'ըլլան անմոռանալի, կ'ապրին առ յաւէտ։

Երգը արուեստ մը չէ իրեն համար, այլ կրօնք մը, երգը այն գերագոյն բանն է որուն պէտք է մօտենալ եղկիւզածութեամբ, ծառայել անոր հաւատարմօրէն և հաւատքով. երգը արուած է մարդկութեան իբրև գեղագոյն պարգև, պէտք է անոր առջև խոնարհիլ և սպասարկել անոր իբրև աստուածութիւն մը։

Արուեստագիտուհին, մատաղ սրտերուն մէջ գիտէ ստեղծել այն հրաշագեղ լարը՝ որ կը կոչուի երաժշտութիւն, զայն կը յղկէ, կը նրբացնէ, կը չողշողացնէ և իր վհուկի մատներով կը հասցնէ կատարելութեան։

Իր աշակերտները, որոնցմէ նոյնիսկ Օբերա-Գօմիքի մէջ ընդունուածներ կան, պաշտած են զինքը, ան գիտէ թրթռացնել նորածիլ հոգիներուն մէջ ո՛չ միայն նուագը, այլև բանաստեղծութիւնը գեղարուեստներու հմայքին։ Իր ժպիտը որ Ռընանի բանծին պէս «հրճուանքն է սրտի աստուածային մանկութեան», ժպիտ մը՝ որ խրախոյսն ու վարձատրութիւնն է իր աշակերտներուն, կը ցոլացնէ իր անհուն բարութիւնը, բիւրեղային, վճիտ բարութիւնը։

Իր աշխատանոցը կը նմանի աչնան աղուոր օրւան մը, (ներդաշնակութիւնը աչնան), հոն ամէն ինչ ապրած է արուեստագիտուհիին կեանքովը. երկար, անխոնջ վաստակի կեանքովը, կարծես իւրաքանչիւր կտորին խորը երգ մը կայ պահուած, տատնաւոր մեծ դաշնակը, իր լարերուն վրայ պահած է հոնկից եկած անցած սերունդներուն ճիգերն ու յաղթանակները, յաջողութիւնները, և իր գունատած ստեղնաշարը կը նմանի ծեր փիլիսոփայի մը, որ ճանչցած է մարդկային ջանքերն ու յոյսերը, ցնորքներն ու վարձատրութիւնները։

... Անկից յետոյ մասնակցեցայ Լ. Բաշալեանին ի պատիւ եղած հաւաքոյթին խօսողներուն և պատմեցի ինչ որ գիտէի իր մասին Պոլսոյ մէջ, ի վեր հանելով

իր ոճաբանի անմրցելի տաղանդը, և փափաք յայտնելով որ, թողլով ամէն ղբաղում նորէն, գրականութեան տայ ինքզինքը Բաշալեան։

Ակնցիներու հանդէսի մը մէջ ևս, հովանաւորութեամբ անխոնջ Զօպանեանի, որ ամէն գրող իր նոր գրած մէկ բանը պիտի կարդար, ես ալ կարդացի պատմուածք մը, խաբկիկ աղջկան մը և Ե. Տէմիրճիպաշեանի հովուերգութեան նմանող յարաբերութիւնը, որ ողբերգութեամբ վերջացած է։

Հաւաքածոյիս մէջ պիտի երևայ այդ պատմուածքը որու վերնագիրն է Ֆաթմա։

Ինչ վերջը Հ. Բ. Ը. Միութեան Տիկիններուն հրաւէրով խօսեցայ «հայ կնոջ մասին»։ Ուրիշ բարեգործական հաստատութիւններու ևս խօսեցայ, բայց ինձ չատ հաճոյ չէին այդ գրաւոր բանախօսութիւնները. ես միշտ սիրած եմ մամուլին բիւր թեւերուն յանձնել իմ մտաւոր արտադրութիւններս, որով անկից յետոյ նախընտրեցի մնալ լուռ և միայն գրիչ չարժել։

*
* *

Բիւր ջահերով պճնուած սրահին մէջ, Բլաս տը լ'Օտէոնի Քաֆէ Վոլթէրի սրահին, Հայ Ազատ Արուեստագէտները թէյասեղան մը կուտային Շնորհ. Գաբրիէլին Սրբազանին, այժմ Կաթողիկոս Կիլիկիոյ։ Հոն պիտի խօսէր Սրբազանը և այդ մեծ վայելք մը պիտի ըլլար։

Մեծանուն եկեղեցականը պատմագէտ մըն էր և միանգամայն պերճաբան խօսող մը։ Կշտացած տովորական ճառերէ, մեզի համար հմայք մը պիտի ըլլար զինքը լսել։

Ու ան խօսեցաւ, զուսպ ու խորիմաստ։ Մեզ տա-

րաւ այդ երանելի երեկոյին, տարաւ հեռուները, ընկրկելով դարերը, հոն՝ ուր ճարտարապետութեան հրաշալիքները, վերածուած աւերակի, մեր աչքին առջև կը պատկերացնէր, օրերը յաւիտենականութեան ծոցը գլորած, ուր մարմարներու սիւներու մնացորդները կը պատմէին փառքը հայ արուեստին։

Կը թուէինք տեսնել իւրաքանչիւր քարը որ կը փայլփլէր, մամուռները որ պատած էին մարմարներու չուրջը, գմբէթները որ կարծես ժամանակին քայքայող չունչին մէջէն մնացած էր տակաւին խունկի անօսր բոյր մը վերջին պատարագէն։

Բանախօսը զմայլելի համոզութեամբ մը ճարտարապետութեան ամէն նրբութիւններուն, զանոնք հրաշալիօրէն միացուցած աւերակներու մէջէն, նկարեց մեզի բազմազբեթները, սիւներու գագաթներուն ինքնայատկութիւնները. բոլոր այն տաճարներուն՝ որոնք նոյնիսկ քայքայուած մէկ կոթողը եղած են հայ հանճարին։

Հոգեզմայլ, մեզմէ չատեր, թերևս Աւետիք Իսահակեան որ քովս նստած էր, և ես, այն պահուն ուր Սրբազանը ներկայացուց հրաշագեղ տաճարը Հռիփսիմեանց, տեսնել կը թուէինք չնաշխարհիկ կոյսը, արհամարհոտ ու խրոխտ, բոլոր աշխարհային փառքերուն նախընտրած նահատակութիւն։ Հիմա ան սուրբ է, անմահ է, և իր տաճարին քարերը կը խօսին իր լուսապայծառ հոգիին, որ թերևս մերթ հոն կ'իջնէ։

Սրբազանը ներկայացուց նաև հայ մանրանկարչութիւնը, մեզի ծանօթացուց զայն կատարեալ տիրապետութեամբ (maîtrise), փաստերով հաստատելով թէ անհամեմատ կերպով, այդ քնքոյշ արուեստը լայնօրէն ծաղկած էր Հայոց մէջ առաւել քան ուրիշ ազգերու։

Երբեմն, անոր խօսած պահուն, կ'զգայինք թէ մեր

հիացումը անկից անդին չէր կրնար երթալ, բայց յանկարծ բանախօսը նոր թափ մը կ'առնէր և նոր բնաբանով մը կ'սաեղծէր նոր աշխարհ մը արուեստի, որուն առջև կը պարզուէին անծայրածիր հորիզոններ, և մենք, հև ի հև կը ջանայինք հասնիլ այն բարձունքին որ բնական եղած էր Սրբազանին: Ինչքան նոր բառաեղծ երևոյթներ կային իրեն համար այդ արուեստին մէջ որու մասին կը խօսէր: Ան չունէր սահման և եթէ ունենար իսկ, բանախօսը պիտի անցնէր այդ սահմանէն և աշխարհի առջև տարածէր զայն իր ոսկեղէն բարբառով:

Գեղարուեստի այսպիսի պահեր տալ գիտցողը արդէն ունի լուսապսակը անմահութեան:

Ազատ Արուեստագէտներու Միութեան տարեդարձին մէջ, չողչողուն տառերով մնացած է այդ երեկոյթը, որ արքայական խնջոյք մը եղաւ մտաւորականներուն: Հաճոյք չնաչխարհիկ՝ ոսկիով գնելը անհնար և անմատչելի՝ գոհիկներու: Պատկեր լուսապայծառ որ կ'արփիափայլի երբեմն մռայլ մէջ, նոյնիսկ աւերակներու վրայէն:

Համակրելի Միութիւն մըն է Հայ Ազատ Արուեստագէտներու Միութիւնը, որուն հիմնադիրներէն մէկը, նկարչուհի Օր. Վարդուհի Դամիրեան, ինքնայատուկ նկարչուհի, թափանցած արուեստին:

Արուեստագէտներու խումբ մըն են անոնք, անչահախնդիր, նրբաճաշակ, սիրող միշտ գեղեցիկ բաները, հեռու փառամոլութենէ:

***

Սօրպօ՛ն...: Սեմը՝ նուիրական, ուրկից սերունդներ անցած են երկիւղածօրէն:

Սօրպօ՛ն, ջահը, որ ճաճանչներ չողչողացուցած է

դիտութեան, գրականութեան ու բանաստեղծութեան, որ նուիրական է մեհեանի մը հանգոյն:

Մեծ ամփիթատրոնը լեփ լեցուն էր մտաւորականներով, առևտրականներով և ժողովուրդի պարզ մարդոցմով: Այդ հոյակապ սրահին մէջ պիտի տօնուէր նուիրական բան մը, հայ գրական մշակի մը, Արշակ Չօպանեան յոբելեանը ու Փարիզահայութիւնը ամբողջ գրեթէ դիմած էր հոն:

Չօպանեան որ միշտ ասպետականօրէն արհամարհած է դրամն ու ճոխութիւնը, որուն գանձն են իր կաղամարն ու գրիչը, որ ապրած է անսեթևեթ, այն դիչերը տեսաւ թէ փառքը կուգար իրեն, ողջունելու իր անբասիր կենցաղը, իր նուիրումները, իր աշխատութիւնները:

Ընտելագոյն խօսողները հոն հիւսեցին դրասանքներ Յոբելեարին ճակատին որ աչնան եղիամբ համբուրած էր:

Հոն էին Ֆրանսացի ականաւոր տաղանդներ, որոնք խօսեցան և որոնց պարագլուխը վիպագիր ակադեմական Հանրի Պօրտօ, յառաջանալով բեմին վրայ դէպի Յոբելեարը, ըսաւ.

«Ֆրանսական Ակադեմիայի կողմէն կը բերեմ համակրանքի և յարգանքի ողջոյնը Հայ ազգին և Չօպանեանին:»

Ժողովուրդը վերացած, խելայեղ կը ծափահարէր: Ու Հայ Գրականութիւնը ոսկեծուփ կը ծածանէր հոն, ընդարձակ ամփիթատրոնին մէջ, տիրապետող ու անմահ:

* * *

...Այլևս տրամադրութիւնս չատ հեղտ չէր. Պոլսէն կուգային աննպատակ լուրեր. գրեթէ բոլոր մեկնող մտաւորականները փախստական կը նկատուէին, մանաւանդ օտար անցագիրով մեկնողները և թուրք կառավարութիւնը կը գրաւէր անոնց ստացուածքները: Մեզի ծանօթ դործի մարդիկ՝ որոնց յանձնած էինք մեր չահերուն հոգ տանիլ, այլևս յուսահատ նամակներ կը գրէին. իսկ վերադառնալ ոչ մէկ կերպով հնար չէր: Ուրե՞մն...: Կորսուած էր նոյնիսկ յետին հաւանականութիւնը պահելու մեր հոն մնացած իրերը, գացած էին անոնք, տուն, տեղ, ամէն ինչ: Կործանո՜ւմ:

Հակառակ ամէն բանի կը ջանէի փիլիսոփայօրէն խորհիլ ու պահել հաւասարակշռութիւնը կեանքիս, բիւրապատկելով կորովս:

Տակաւ փափաքս կը պակսէր ներկայ ըլլալ հայկական հանդէսներու, անոնք ինձ տեսակ մը խռնջէնք կուտային, մտաւոր խռնջէնք մը:

Շատ անգամ Վահան Թէքէեանին, որ մեզմէ առաջ եկած էր Փարիզ, կը բացատրէի այս հոգեկան երեւոյթը իմ մօտս. ան կը ժպտէր իր հմայաթափ ժպիտովը, երբ միասին իմ առանձնոցիս մէջ թէյ կ'առնէինք գլուխ գլխի: Ինքն ալ քիչ մը կքած, յոգնած էր և յաճախ հիւանդ. կ'զգայի թէ դառնութիւնը կը խեղդէր զինքը, բայց արտաքուստ միշտ հանդարտ երեւալ կը ջանար: Կ'ինթադրէի թէ այլազան նեղութիւններ կը ճնշէին հէք քերթողին հոգիին վրայ, բայց ոչինչ կրնայի ընել, այլ միայն ցաւիլ: Իր չրջանակին մէջ կային որ գինքը կը մեղադրէին թէ ճկուն չէր: Թէքէեան ճկո՞ւն... բայց ան արծի՛ւ էր:

... Անպատում մխիթարութիւն մըն էին ինձ իմ սրտակից մտերիմներս, անոնք՝ որ ընաւ յուսախաբութիւն չեն պատճառեր, անոնք՝ որ քով քովի չարուած փոքրիկ դրադարանիս մէջ, լռիկ այլ պերճախօս, կ'սպասէին մէկ չարժումիս գալ ծորելու համար աստուածային հեղուկը մտքիս, կայլակ առ կայլակ:

Իմ մտահանգներս երկնապարգև:

Այդ ժամանակամիջոցին ինձ մանաւանդ հաճելի էր կրկին կարդալ Ռաֆֆին, ատով կը վերյիշէի իմ ուսանողութեան տարիները ու պահ մը կը վերագտնէի իմ հրդեհուած երեւակայութիւնս, երբ Թ. Թէրզեանին իբր պարտականութիւն, կը թարգմանէի Ֆանսերէնի դրուագները Խեցդէն կամ Հարեմէն:

Նոյնքան անյագուրդ կը թղթատէի Նիչէն, որուն մրրկայոյզ հոգին կը սիրէի, ինչպէս կը սիրէի անոր սուր հեգնանքը, և խորունկ հոգեբանութիւնը որ ի յայտ կը բերէր, երկու բառերով չատ անգամ, ինչպէս հետեւեալ քանի մը տողերուն մէջ.

Օր մը անափառ մէկը՝ որ սաստիկ կը կաղար քալած ատենը, նժոյգ ձի մը հեծած, բլուրի մը վրայ կեցած կը յոխորտայ իր բարձրութեան վրայ. վարէն, իմաստուն պարոն մը կ'առարկէ անոր. «Այո, կ'ըսէ, բարձր ես հիմա, բայց վար եկուր բլուրէն և իջիր ձիէդ, այն ատեն միչտ կաղ ոտքովդ պիտի քալես:»

Աստուա՜ծ իմ, ո՛րքան կաղեր կան աչխարհիս վրայ:

... Շատ յաճախ առանձին, գիչերուան երկար ժամերը կ'անցնէի աչխատելով, միտքս տարօրինակ ուժգնութեամբ կը գործէր, թերևս ջղային վիճակ մըն էր ատիկա և կամ ազդեցութիւնը՝ մտաւորական մթնոլորտի մը:

Միանգամայն կը ջանայի, թէև հեռուէն, հետևիլ

բոլոր ազգային անցուդարձերուն, ո՛չ թէ իմ փղոսկրէ աշտարակէս, այլ՝ անպաճոյճ յարկաբաժինէս, որուն պատշգամին առջև հոյաքերձ ծառերու եռևէն, վեր կը սլանան երկու սպիտակ զանգակատուններ։ Երբեմն, վճիտ գիշերներուն, լուսնին մահիկը կուգայ հպիլ անոնցմէ մէկուն կամ միւսին, իբրեւ թէ գաղանիք մը բերելով երկնքէն, թերևս յաւիտենականութեան մէջ բանաստեղծներու սահմանուած ճակատագրին գաղտնիքը։

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

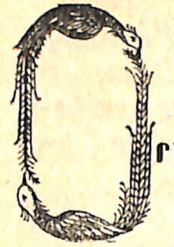

ՕՐԵՐԸ օդակներն են չղթային որ կը կազմէ մարդկային կեանքը. հետզհետէ աւելի ծանր կը դառնայ չղթան, քանի կուտակուին տարիները։

Միջավայրին մէջ ուր ապրեցայ Փարիզ, բոլոր հինէն ծանօթներու, ազգականներու մօտ, ինձ թուեցաւ թէ պարտէզի մը մէջ էի ուր ամէն ծաղիկները թօչնելու վրայ էին, տուած իրենց բոյրն ու գեղը։

Նորընձիւղ թուփերը կարծես ինձ ընտանի չէին, նմանութիւն չունէին բնաւ անոնց՝ որոնցմէ առած էի կեանքս։ Անհուն էր միջոցը տակաւին չատ մօտիկ անցեալին հետ։

Իրաւ է որ հեշտ էր գտնուիլ գեղեցիկ, նրբօրէն քաղաքակրթուած երկիր մը, վայելել անբաւ ազատութիւն ու խաղաղութիւն։

...եւ յերկիր խաղաղութիւն...։

Աւա՛ղ, որքա՛ն վաղազրաւ է ան։

. . . . . .

Յլրտուա։

Հեռուներէն ռազմաշունչ հովեր։ Կասկած։ Անձկութիւն։ Միակերպ համաժողովներ մտահոգիչ։ Հիթլէր, Մուսօլինի, Զէմպըրլէն, Տալատիէ... Միւնիխ։ Ցոյս ու տարակոյս։ Անհամաձայնութիւն։ Սնափառութիւնը պետերու։ Հարցեր կնճռոտ հետզհետէ ընդլայնուած, լուծելը անհնար հարցեր և ի վերջոյ անխուսափելին։

Ահազանգ։ Զօրակոչ (այս անգամ առանց տավուլի)։

Պատերա՛զմ... (1939). անլուր մահոդութիւն. մանաւանդ հայ մայրերուն։

Ուրեմն զուր պիտի երթան երկար տարիներու անսպառ ճիգերը, զրկումները, անձնազոհութիւնները, առանձին զաւակ մեծցնելու դժուարութիւնները, անհանուն աղէտէն հազիւ խուսափած, օտար ափերու վրայ թափառական, հասցնել տղոց տղաքներ, նոր ծլած տուներու պէս, արիւններուն մէջ արեւ։

Անոնք պիտի երթան, պիտի կռուին, կեր պիտի ըլլան թնդանօթներու, կրակներու մէջ պիտի ողջակիզուին։

Պատերա՛զմ...։ Դեռ այնքան նոր է միւսին յիշատակը, 14ին ահարկու ոճիրը, տեղահանութիւնը, հոտը վառօդին, այնքան նոր, չմոռցուած, և ահա՛, տղաք պիտի երթան նորէն հոն՝ ուր իրենց հայրերը գացին անվերադարձ...։ Հիմա չկայ տեղահանութիւն, բայց, կայ կրակ, ռումբ, թշնամի ահարկու բանակ, գերման բանակը. կայ արհաւիրքը ճակատամարտին և հայ մայրերը յուսահատ կուլան, ուսին վրայ իրենց զաւկին՝ Ֆրանսացի զինուորի տարազով։

... Ուննեւորները կը մեկնին Փարիզէն, որ չատ մօտ է սահմանագլխուն. մեծ կառքեր, լեցուն անտուկներով, կ'երթան հեռուն, թերևս Հելուետեան դաշտերուն մէջ հրճուիլ, մինչ ժողովուրդը կը մնայ անձկագին։

Օրեր դառն մտատանջութեան. դէշ լուրեր։

Ցանկարծ խուճապ։ Անիմանալի իրարանցում, ամէնքը կ'ուզեն փախչիլ, հեռանալ. թշնամին կուգայ, երկու երեք օրէն Փարիզ է։

Ա՛հ, այդ Քրէմլէն-Պիսէթռի զառիվերէն փախուստին տեսարա՛նը անմոռանալի։ Ամէն ի խուռն, ձեր, երախայ, առողջ, հիւանդ, բոլորը ճամբայ ինկած։

Որը կառքով, որը հին կոտրած խամիոնով, ոմանք նոյնիսկ բեռ քշելիք երկանիւ բուսեքով մը։ Ի՛նչ աներևակայելի պահ էր ան։

Աստուա՛ծ իմ, ո՛րքիսի խեղճուկ բան է ժողովուրդ մը որ կը փախչի թշնամիին առջևէն. ո՛րքան ողորմելի է անոր տեսքը։ Թերևս կը նմանի ան վերջին Դատաստանի նկարին զոր նկարած է Լէօնարատը Վէնչի և որ կը գտնուի Վատիկանի թանգարանին մէջ. հոն, ամէն տեսակ մարդ կայ, ամէն տեսակ արատաւորութիւն երկիւղի, սոսկումի, ցաւի։

Ո՞վ կարող է նկարագրել այդ ամբոխը, այդ դէմքերը՝ որոնք չերևակայուած աղէտի մը առջևէն խոյս կուտան, կ'երթան դէպի անծանօթը, կը կարծեն դէպի ապահովութիւն, մինչդեռ անստգութիւնն է որ իրենց կ'սպասէ, թերևս ալ մահը ճամբաներուն վրայ, փոսերուն եզերքը։

Ես, պատչգամէս, դողը սրտիս, կը դիտեմ խուճապը դրացիներուս, առանց քնաւ մտքէս անցնելու քայլ մը առնել։ Կը դիտեմ խուճապը, փախուստը, և դիտեմ թէ հեռացողը ընդհանրապէս կը տուժէ։ Ցետոյ կարելի՞ է միթէ խուսափիլ ճակատագրին ձեռքէն։ Ամրևելքցիի հոգիս զիս կը մղէ մնալ՝ ինչ որ ալ պատահի։

... Երեկոյ, մահասարսուռ եկեղեցի մը, Փարիզը ո՛չ մէկուն։ Կառավարութիւնը մեկնած է. լոյսերը բոլոր մարած, ոչ ոք փողոցներուն մէջ։ Ի՞նչ պիտի պատահի, մէկը չգիտեր։

Հեռուէն խուլ որոտումներ թնդանօթի։

Սև անձրև մը կը տեղայ. երկինքէ՞ն է թէ գործարանի պայթիւնէ մը։ Պատչգամս սևցած է բոլորովին, հագուստս, ձեռքեր սև, մուր, ա՛ուգ։

Կուգան, թշնամին կը մտնէ քաղաք. գոց է ամէն բան, դուռ, պատուհան։ Փարիզցիները գրեթէ բոլորը

մեծ ճամբաներուն վրայ են, որը կոխկռտուած, ո-
րուն կառքը ջախջախուած, որը մեռելներու մէջ։

Փարիզի տուները չատ քիչ բնակիչ. լուռ, լուռ է
չորս դին. կարծես աշխարհի վերջին օրը բլլար։

Ահա՛ կուգայ թշնամի բանակը, առանց երգի, ա-
ռանց զինուորական երաժշտութեան, առանց յաղթա-
նակի ցոյցերու. ան ալ լուռ. միայն ոտնաձայն...

Ու գեղանի դչխոն, լոյս պսակով չողչողուն,
մայրաքաղաքը չղթայուած, գետնաքարշ յաղթողին
ոտքերուն տակ, միշտ խրոխտ, միշտ հրապուրիչ ու
վսեմ։

... Չորս տարիներ, երկաթէ թաթը չնաչխարհիկ
ոսոտանին ուսերուն վրայ, արիւնելով հրաշագեղ փափ-
կութիւնը անոնց։

Չորս տարիներ, կեանք մը, արտաքինով թերևս
բնականոն, բայց ներքնապէս բռնակալին լուծին տակ
ընկճուած։

Չորս տարիներ զրկանք՝ լոյսի, ջերմութեան,
անուշդի, հագուստի, ազատ օդի, լայն չունչի, նոյնիսկ
քունի։

Չորս տարիներ երիտասարդութիւն մը գերի հե-
ռաւոր վայրեր, ո՞վ գիտէ ո՛ր անկիւնը։ Զինուոր-
նե՛ր... խեղճ տղաքներ քաշարի, ցրուած հոս հոն։ Եւ
տուներ մուխերնին մարած, մատաղատի կիներ յու-
սալքուած, և անդին տաղանդներ՝ որ կը փճանան,
թոքեր՝ որ կը վարակուին, սրտեր՝ որ կը հիւծին,
սէրեր՝ որ կը մաշին, յոյսեր՝ որ տակաւ կը մոխրա-
նան...։

Ու հայ մայրիկը, հայ նորահաս կինը մնացած
աննեցուկ, անտուաղ, կը հագնին գործաւորի գոգնոցը
ու կ'երթան գործարան. կը դատին օրն ի բուն, արիւ-
նելով անվարժ մատներնին, և հանգիստի օրերը կը

կապեն ծրարներ, մաքուր, առատ աննդեղէնի ծրար-
ներ, ղրկելու համար գերի զինուորին,

Մեծցած է երախան ու պէտքերը չատցած, ու հայ
կինը կը մաքառի կեանքին դէմ և կուտայ իր երիտա-
սարդութիւնը, մինչ անդին չատեր ճերմակը սեւին
խառնած չուկայ կ'ընեն ու կը դիզեն միլիոններ։

Ի՜նչ տարօրինակ օրեր։

... Փափուկ ու չչուկներ. աչքեր՝ որ ուրախու-
թեամբ կը կայծկլտան։ Երկար, երկար օրեր տեւչաց-
ուած յոյսը իրականացած կը թուի. ցամաք ելած է
ամերիկեան բանակը, չորս կողմէն կը միանան անոր
ֆրանսական ուժեր ու կը քալեն Փարիզի վրայ։ Ի՜նչ
չողչողացում մթամած սրտերու մէջ։

Սակայն, երկինքէն միշտ ռումբ կը թափի.
ստոյգ ոչինչ կայ տակաւին։

Մթնոլորտէն անսովոր չունչ մը կ'անցնի. բան մը
տեղի կ'ունենայ. ի՞նչ։

Զգայացունց լուր մը կը պայթի. գրաւման բա-
նակէն մասեր կը հեռանան Փարիզէն. կ'ենթադրուի
թէ ամէնքը պիտի մեկնին, բայց... մոխիրի վերածե-
լով քաղաքը։ Ե՞րբ. ի՞նչպէս։ Ա՜հ, այդ օրե՛րը անըս-
տուգութեան։

Ծանկարծ տանիքէ տանիք հրացանաձգութիւն,
ամէն ոք քաշուած տուներուն խորը, արիւննին սա-
ռած, չրթներնին փակ։

Հեռուէն մութ գիշերուան մէջ կը մօտենայ ռըմ-
բակոծութեան մռնչիւնը և օդանաւեր կրակէ անձրև
կը տեղացնեն կարծես։

Ամէն վայրկեան մահը դիմագրաւելէ, անմոռանա-
լի սարսափի ժամեր անցընելէ յետոյ, այգուն դէմ,
լամբարիս մօտ, սեղանիս հակած, կ'աղօթեմ. ա՛լ
լռած է ամէն բան, ու աղօթքս կը կաթկթի թղթին
վրայ արհաւրալից պակուցումէն պահ մը սթափած։

Ողորմէ՛, Տէ՛ր,
Մուք է պատեր,
Ոճիրներ կաճ հովերուն մէջ:
Կապոյտ լոյսով լամբարս աճեջջ,
Հուսկ շողովն է ոգեվար.
Ըսուեր կ'իջնէ պատերէն վար,
Ի՛նչ սեւ գիշեր,
Ողորմէ՛, Տէ՛ր:
Անթելին մէջ խոպոտ ձայն մը հեղգօրեն
Գուժեր կուտայ. չար ոգիներ կ'ուրկրնդրեն,
Իբրեւ հորնդիւն գազաններու համայնակուլ
Կ'արձագանգեն հեռուներէն քնդիւններ խուլ:
Թերեւս ա՛լ լոյս չընծագի,
Տեւէ մըռայլն այս վերջի.
Ողորմէ՛, Տէ՛ր:

Սառ է պատեր
Սրտերու մէջ եւ չորս դիմ.
Շատոնց մեռեր են արեւներ լուսածիմ,
Աստղերն պաղած են շատոնց՝
Կրակէ անձրեւ կուլ տուած է փայլն անոնց:
Արցունքներն իսկ ա՛լ չեն հոսիր:
Միրհոնները անկարեկիր
Դժոխքեն վեր կ'ոլորուին
Մահերգներով դիւային:
Ըսպառնալիք՝ պահուրտած ձեռ մ'անխընայ
Սեւ սափորէն աւեր, մոխիր կը տեղայ:
Ողորմէ՛, Տէ՛ր անյիշաչար,
Հէք մարդկութեան խելագար:

... Վայրկեաններդ ժնդակ տարիներ են. բայց, վերջապէս կ'անցնին, ու կը ծագի արշալոյսը: Այդ օրը

կեա՞նք պիտի բերէ թէ վերջնական փլուզում, քայքայում, անէացում: Չեմ համարձակիր բանալ պատըշգամս ու կը սպասեմ՝ լուռ՝ չեմ գիտեր ինչի՞:

Բանդագուշանք թերևս. փողոցէն երգի ձայներ, աղջիկներ՝ որ «Մարսէյյէզ» կ'երգեն. ի՛նչ հոգեպարար, ի՛նչ սրտապնդող է այդ երգը. կը բանամ փեղկերս. հոս ու հոն՝ ֆրանսական դրօշակներ. ուրե՞մն:

Մօտիկ, չատ մօտիկ է ազատարար բանակը. Թրչնամին կը մեկնի, կ'երթայ այնպէս՝ ինչպէս եկած էր, առանց Լոյսէ Ոատանը մոխիրի վերածելու: Փախստականն զինուորներն են որ, հոս ու հոն պահուրտած, հրացան կը պարպեն և F.F.I.ները անոնց կը պատասխանեն. այլևս այդ ձայներէն չենք դողահար ելլեր:

Վերջանալու վրայ է մղձաւանջը, չորս տարիներու մղձաւանջը իր բոլոր ահուդողով, իր ցամաքի թէ երկինքի կրակով:

... Ու տակաւ Փարիզի, հիասքանչ, արուեստագէտ, նրբաճաշակ Փարիզի վրայ կ'ուրուագծուի լուսապայծառ ժպիտը՝ որ յատուկ է իրեն և որ կեանք կուտայ աշխարհի:

Վէրքերը ծանր են, բայց վիրաւորը գեղածիծաղ. կենսատու չունչ մը չորս կողմէն կ'ողողէ ժողովուրդը:

Ֆրանսան, թէև ընկճուած, սեգ գլուխը վեր կ'առնէ, կրթնած ֆրանսական ու ամերիկեան բանակներուն:

Եւ մենք կը հրճուինք, կը մոռնանք արհաւիրքը, կը մոռնանք մուրճն ու սոսկումը, կը մոռնանք ճընշումը:

Կը հրճուինք մանաւանդ մենք՝ Հայերս, ու չարան չարան օդանաւերով վերադարձող զինուորները, օդանաւեր այժմ բեռնաւոր՝ փոխանակ մահատու ռումբերու՝ կեանքի ծաղիկ երիտասարդութեամբ: Կը խայտան այդ տղաքը. հիմա լոյս է իրենց տրտում ու

մութ թողած տուներուն մէջ. ձեղունէն ծխծաղ, առաստաղէն ժպիտ կ'անձրեւէ, գարնան քաղցր անձրեւն ալ՝ ամենուն աչքերէն։

Ողջագուրանք. ցնծում տարապայման. երախաները՝ որ կը պլլուին գինուորին ծունկերէն վեր. հայրի՛կը... զոր դեռ չէին տեսած։

... Իսկ անոնք՝ որ մնացին ռազմադաշտին վրայ, անոնք՝ զորս հրեղէն ձեռքը իսկոյն տապալեց, արիւնոտուչտ որկորը լափեց վայրկենապէս, ինչպէս համակ կեանք, բանաստեղծութեամբ զեղուն, արիւնով թրթռուն երիտասարդ գրագէտ մեր Սեման, (Գեղամ Սէմանճեան)ը, որ Մայիսի սիրահրաւէր երեկոյ մը, ուր բոյսերուն աճիւնը կը լսուի ներդաշնակ լռութեան մէջ, մեկնեցաւ, պայուսակը ուսին, չնչելով բոլոր բոյրերը զոր վերազարթած քնութիւնը կը ղրկէր իրեն, իր քերթողի սիրտը առլցուն հեչտանքովը բոլոր գարնան թովչանքին։ Գնաց ան յոյսի ժպիտը չուրթին. մինչ ողբերգութեան փոթորիկը կը գոռար գլխուն վերեւ ու ալ չվերադարձաւ։ Զուննեցաւ ափ մը հող իբրեւ չիրիմ, ան փոշիացաւ, չքացաւ...։

Անծանօթ Զինուորին տապանաքարին վրայ յաւերժօրէն վառ լոյսը կը ցոլա՞յ արդեօք իրեն համար ևս։

Լո՛յս... Բայց Գեղամը ունի լոյս մը աւելի ճառագայթարձակ որ կը շողշողայ իր վրայ։ Հով մը, ո՛վ գիտէ, տիեզերքին գաղտնիքը կրող որ հովը, անոր ածխացած աճիւններուն մոխիրը առած բերած ու սրսկած է մատաղատի քերթողուհիի մը քնարին վրայ ու անոր լարերը հեչտալուր թրթռացած են մատերուն տակ իր սիրելի քրոջ ու քաղած, տաղեր որոնց մէջ արցունքի տաչխարանէն զտուած բանաստեղծութիւնը, սուգի, վիշտի, յիշատակի ու սիրոյ համասարսուռ չեչտերով կանգնած է կոթողը տարաբաղդ գինուորին որ հիմա որ և է զօրավարէ մը աւելի կը յիշուի, կը ծանուի և կը մեղքցուի։

Մառի Ա.թմաճեան անոր եղերական մահուան մէջ ջէն ստեղծած է գեղեցկութիւններ. պսակը որ կը հիւսէ նորատի կինը, հաւաքած կոկոնները չուչաններու որոնց վրայի արեւնը կ'ըլլայ ներդաշնակութիւն և Գողգոթան կը սփռէ իր սրբութիւնը։

Երբ տակաւին երախայ, տարագրութեան արհաւիրքի սև օրերուն, բարբարոս չավուշին խարազանէն խուսափելու համար, Եփրատի ալիքներուն վրայ, ահարկու վտանգին անդիտակից, պզտիկ Մառին կառչած իր մօրկանն ու եղբօրը, կ'ընդունէր ճակտին վրայ փրփուրները սպիտակ, կ'ընդունէր զանոնք իբրև նարօտ մատաղ ճակտին։ Ան իր Գողգոթան էր և այդ պահը, ճգնաժամային պահը եղաւ երկու երախաներուն Մառիին ու Գեղամին, որոնք չէին գիտեր թէ փրկութեան կ'երթային թէ մահուան։ Ու երբ հասան միւս գետափը ազատարար, հոն այլևս անոնք մկըրտուած էին տառապանքի աւազանին մէջ ու տառապանքը տաղանդի համբոյրը տուաւ իրենց։

Այն ատուերով ու արեւով, մութով (վիշտին մութը) ու ճառագայթով հիւսուած տաղերուն մէջ, զորս քոյրը կը ձօնէ եղբօրը, անոր յիշատակը չէթ առ չէթ կուգայ ողողել մեր սրտերը արփիափայլ ցօղի կայլակներու հանգոյն։

Քերթողուհին՝ որ գիտէ նաև երգել դիւթահրաշ իր հայրենիքը, գիտէ հրճուիլ վերազարթուհովը հայրենի փառքին, միշտ սակայն իր էութեանը խորը կը պահէ և պիտի պահէ տարապայման ցաւը անմխիթար կորուստին, որ ցնցած էր իր կեանքը։

Իր զմայլելի ոտանաւորներուն մէջէն ցոլափայլող

քերթողական հուրը խունկն է որով կը սնանի բա-
նաստեղծ եղբօրը հոգին։

... Վերածաղկո՞ւմ։

Սրտապնդող լուրեր մեր պաշտելի հայրենիքէն։

Ա՜հ, այն բոլոր մտահոգութիւնները, սրտադողե-
րը, սարսափները զորս ունեցած էինք իրեն համար,
այն հոգեբուխ աղօթքները զորս բրած էինք օրեր ոզ-
ջոյն, որպէսզի ան ճնայ անվթար, կենդանի, փնտռե-
լով անոր մօտ յոյսի, փրկութեան նշոյլ մը։

Ե՞րբ արձագանդները մեզի պիտի բերէին աննչաց-
ուած ցնծութեան երգերու. չկտաերը։

Հիմա այլևս գիտէինք թէ ռուսական մեծազօր
բանակը իր հովանիին տակ պաշտպանած էր զայն։
Գիտէինք թէ հայորդիները առիւծներու պէս կռուած
էին, անոր թիզ մը հողն իսկ ոտնակոխ ընել չտալու
համար։ Հիմա ան, թէև արիւնաքամ, յոգնաբեկ, բայց
իր լուսածիծաղ երկնքին տակ համակ ժպիտ, խայ-
տանք էր։

Տառապած էր մեր երկիրը, տառապած իր նոր ոյ-
ժերուն տարողութենէն վեր, Ի՜նչ փոյթ. հիմա իր
ձիւնով ու արեւով շլացուցիչ լեռներէն կ'իջնեն ճա-
ռագայթներ ու կ'ողողեն դաշտերը արգաւաբեր։ Իր
աղբիւրներէն կը հոսի նեկտար, իր մարգերուն մէջ կը
պպզան ադամանդի հատիկներ և օդը կը թրթռայ եր-
ջանկութեամբ։

Իր վերազարթումի չողերով փողփողուն՝ ան պիտի
նետէ դէպի մեզ կամուրջներ ծիածանէ. պիտի կար-
կառէ իր ծաղկատփիւռ թեւերը դէպի իր թափառա-
յած զաւակները, պիտի ընդունի զանոնք՝ որոնց հո-
գին իր գրկին մէջն է, որոնց մեղքը իրն է, անոնք՝
որոնց սրտին ամէն մէկ տենչանքը իրն է, ու հրճ-
ուանքի մեծ տարսուռ կը կ'անցնի բաժանումին հե-

ռաւորութեան անջրպետին մէջէն։

Ամենուս սիրտը զեղուն է յուզումով այդ օրե-
րուն։ Երբ Ֆրանսացին կ'երգէ իր ազատագրուած հայ-
րենիքը, մենք ևս, խեղճ տարաբուն ժողովուրդ, մեր
էութեան բոլոր եռանդովը կ'ոգեկոչենք մեր քաղցր
Հայաստանը, անոր պատկերը հրաշագեղ, իր սայլերով
չոգակնէ, ուր արփին կը ցոլափայլէ, իր երկինքով
համակ լոյս, իր քարերով, որ կը չողչողան. մեր տե-
սիլքն է ցանկալի. կը գրկենք անոր մեր հոգիին մաս-
նիկները, փաթթուած մեր անհուն կարօտին, ու կը
սպասենք իր երկնային կոչին։

Եկայ՛ք, ոդեակք իմ...

... Եւ յոգնած նուագածուի մը պէս, լուռ գիչե-
րին մէջ, ուր լամբարիս լոյսն իսկ ուժասպառ է այլևս,
իմ դրախտային հեռակայ հայրենիքիս վտակներուն
կարկաչը, սաղարդներուն սօսափիւնը, անոյշ հովերուն
չունչը, բեռնաւոր վերակենդանացման խայտանքովը
կուգան օրօրել իմ երազներս իբրև մեղեդի մը աստուա-
ծային։

1945

ՎԵՐՋ

ԳԼԽԱՒՈՐ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Էջ	Տող	Սխալ	Ուղիղ
6	7	*ծով*	հով
10	6	*Հիվիւ*	Հովիւ
10	18	*Վարդերեան*	Վարդովեան
15	28	*Սաֆի հանըմ*	Սօֆի հանըմ
78	3	*տալով այդ ամուսնութիւնը*	տալով երջանկութեանս հա-հար ամէն գրաւական
108	21	*բնական և համակրելիներ*	բնական է համակրելիներ
125	21	*անխուսափօրէն*	անխուսափելիօրէն
137	6	*հիմա լռիկ մնչիկ*	հիմա լռիկ մնջիկ
154	8	*ստուերուն վրայ*	ստուերներուն վրայ
177	32	*մերթ թեւ*	մերթ թեթեւ
225	8	*պալատական կը յորջորջուէր*	ազատական կը յորջորջուէր
297	30	*շատ անգամ հրապուրիչ*	շատ անգամ հուժկու

ՆՈՅՆ ՀԵՂԻՆԱԿԷՆ

ԱՅԳ ՈՒ ՎԵՐՋԱԼՈՅՍ, բանաստեղծութիւն, Փարիզ, 1942

ՈՒՂԵՑՈՅՑ ՀԱՅ ԱՂՋԿԱՆ, Փարիզ, 1940

ՀՐԱՏԱՐԱԿԵԼԻ

ՃԱՄԲՈՒՆ ՎՐԱՅ, պատմուածքներ:

ԿՐԱԿԸ, թարգմանութիւն Կապրէլ Տ'Աննունցիոյի վէպին:

IMP. DES ARTISANS, 15, RUE DES BOIS, PARIS 15-10-49

1/3

ՀՀ Ազգային գրադարան
NL0329858

20922

գրք